

લખનાર,
એક અધ્યાસક.

૭૦૨૯

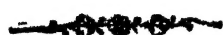
પ્રકાશક,
ગણપતિરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટ.
પ્રયોજક, રાજપત્રિકા અને વાર્તાવાસિકા.

પંચાતનો ખૂની.

લખનાર,

એક અભ્યાસક.

પ્રકાશક,

મણુપતિરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટ,

પ્રયોજક, વાર્તાવારિષિ અને રાજપત્રિમ.

અમદાવાદ.

શ્રી “ મુદ્દણકલામંદિર ” લિમિટેડ—ખાડિયા.

સંવત. ૧૯૫૫.

ક્ર. સં. ૧૮૯૯.

સર્વ અધિકાર સ્વાધીન.

પ્રાસ્તાવિક સૂચન.

મહાસમાં ન્હાનપણમાં એક મ્હોટો દોષ હતો, અને તે એ હતો કે, મ્હને વાતો સાંભળવી ધણીજ ગમતી. બાટ, ચારણ અને ભવેયા તથા ગામડિયા ખેડૂતો અને અરીણીની જુમમાં ડાલતા જુદા પટેલિયાઓનો સહવાસ શહેરોમાં રહેનાર માણસોને ધણો જવલ્લે થાય છે. ગામડાની એક ખુખી એ છે કે, કુદરતની સ્વાભાવિક નિર્મળતા ત્યાં વધારે જોવામાં આવે છે; ઝાડખીડ, ખેતરો, ડુંગરા, ન્હાનાં મ્હોટાં જંગલો, અને વિવિધ પ્રકારનાં વન્ય પશુ પક્ષિઓનો મેળાપ ત્યાં વધારે થાય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ સરળ હૃદયોવાળાં મનુષ્યો પણ ત્યાંજ વધારે જોવામાં આવે છે. એટલું કમ્બલ કરવું પડશે કે બુદ્ધિશાળી અને વિદ્વાન સાક્ષર પડિતો અથવા કવિ ક્ષેત્રકો ત્યાં મળી આવતા નથી; પરંતુ કવિતાને જન્મ આપતી નૈસર્ગિક બાલકતાવાળી કુદરતજ ત્યાં કાવ્યમય છે. કવિના કામળ સ્વરની ત્યાં કુદરતી કવિકોકિલજ ગાનસુધા રેલાવે છે. અને ગામડામાં પણ શહેરની પેઠેજ એક ઓર પ્રકારની મહતા-સુનવીનતા રહેલી છે તેથી ગામડાંમાંજ ઉછરેલા બાલકતરીકે મ્હારા મનનું વલણ કદાચ સામગ્ર શૈલીની જનકયાઓ-જેમના રસની ખુખીની કિમ્મત અહિં. શહેરોમાં થઇ શકે તેમ છે જ નહિ, ત્હેમની તરફ થાય તો તે દોષ માફ કરવા જેવો જ જણાયા વિના રહેશે નહિ. અમારે ત્યાં એક આકુન્થ (ફારશીના શિક્ષકો આકુન્થ કહેવાતા તે) ધણીવાર આવતા; ગરીબ છતાં ત્હેમના હૃદયભાવની ઉદારતા અને મુસલમાન છતાં મ્હારા પ્રત્યેની ત્હેમની પ્રેમાળતાનું વર્ણન અહિં કરવા વિચાર પણ નથી તેમ મ્હારાથી બની શકે એમ પણ નથી. ત્હેમની સાથેજ હમ્મેશાં હું ફરવા જતો; અને પછી અમે સાથેજ ઓરામાં જતા. ગામડાંમાંના ઓરા શહેરોની કલ્લો તથા લાયબેરીઓનું કામ સારે છે. એટલું તો ખરૂં કે આપણા ‘અતિસુધડ’ યુવકોને ત્યાં બેસવું કદાચ પસંદ ન પડે; પણ ત્હેવી ‘અતિસુધડતા’ નું હજી મ્હને દર્શન પણ થયેલું ન્હોતું. હુકા, ચલમો અને કસુમાની સ્મજટમાં વાતોની પણ ખરેખરી ખુખી આવતી. નવા પરદેશીઓ પણ ત્યાંજ આવી નવી ખખરો આપતા; ઉપર કહેલા બાટ ચારણો પણ પોતાનાં બુદ્ધિદાર ત્યાંજ ઉભાડતા; ભવેયા તથા ખીર શોકો ત્યાંજ કમાઇ કરતા; જુદા પટેલિયાઓનાં

હરથો પણ ત્યાંજ ખુલ્લાં થતાં; દુકામાં આદિ આ લોકોના સહવાસનો પ્ર-
માસ એક ખીજને દુઃખી દુમિયાં બાણે ભૂઝાવી દેવાનોજ હોયતી એમ લાગ
તું. મહારી બાધ્યાવસ્થાની સ્મૃતિઓ મ્હને ત્યાંજ પાછી ખેંચી જાય છે.

અહિં જે નાના પ્રકારની વાતોની રેલંછેલ આલ્યા કરતી હેતું વર્ણન
કરવા જગો પણ નથી તેમ અવકાશ પણ નથી; પરન્તુ એક વાત-ખંભા-
તના નવાખીદોરની વાત હજી સ્મરણમાંથી ખસતી નથી. કારણ એમ બન્યું
કે, એક દૂરના મુસાફર-ભાટે આ ચોરામાં મુકામ કરેલો હતો. સહાજે બ્યા-
રે દહેલ ટપ્પા ચાલી રહ્યા હતા તે વખતે હેણે એક વાર્તા શરૂ કરી તે
ખીજ રાતે પુરી થઈ હતી. એમાં તો કાંઈ નવાઈ જેવું નહોતું; કારણ અ-
મારે ત્યાં સાત સાત આઠ આઠ દિવસ સુધી પણ વખતે વાતો આલ્યેજ
તી. પરન્તુ હેણે એમ કહ્યું કે “આ વાત એવી છે કે તે ખંભાતના ખોવાયલા
ઇતિહાસમાં એક નવીન પ્રકરણ ઉમેરે એમ છે. અમદાવાદના સુલતાનોના જેટ-
લોજ દોર ખંભાતના નવાખોનો પણ એક વખત આખા હિન્દુસ્થાનમાં ચાલતો;
જે વખતની વાત છે તે વખત ખંભાતની પૂરેપૂરી સ્હડતી કળાતો હોવા
છતાં, તે કાંઈપણ ઇતિહાસમાં અથવા ભાટ રાજ (તેઓમાંના કેટલાક પ્રોતાને
રાજા માને છે તથા ફહે છે) ના ગ્રંથમાં જોવામાં આવતો નથી. મહારા બા-
પાને એવી વાતોનો બહુજ શોખ હતો અને એમાં એમણે હજારો રૂપિયા
ગુમાવ્યાહતા; તે ગમે હેતું જૂનું થોથારિયું જુવે કે હેતું મ્હોં માગ્યું મૂલ
આપી વેચાતું લઈ લેતા. ઘણાં તો નકામાં જ નીકળતાં, પણ કોકકોક-
માંથી ઘણી સારી વાતો જડી આવતી. આ વાત પણ હેમાંનીજ છે. એ
હરિશંક નામના ચારણે સંવત ૧૮૮૦ ની સાલમાં કે એટલામાં લખેલી હ-
તી એમ જણાતું હતું; કારણ કે સાલ અડધી ફાટી ગયેલી હતી ત્યાં
ખીજ કાંઈએ કાગળિયો મ્હોડી અક્ષર લખેલા હતા. એ વાતનાં પાનામાં
એણે કાંઈતું કાંઈ લખેલું હતું પણ હાલ તે મ્હને યાદ રહ્યું નથી. પણ
તે હેણે ઘણું કરીને કાંઈ મુસલમાનના લખાણ ઉપરથી લીધેલી જણાતી હતી.”-
આમ હેણે કહ્યું તે સંજોગે તો મહારા છે પરન્તુ હું હાલ પણ-આટલાં બ-
ધાં વર્ષે ગયાં છતાં પણ ખાત્રાથી કહી શકું છું કે હેમનો અર્થ તો ઉપર
પ્રમાણે જ હતો. એ મ્હને સાંભરેલું હેતું કારણ ઇતિહાસ, પાછળજ ગમ્યા રહેવાની
ગાંઝા એ મહારો મ્હોટો ખીજે દોષ હતો. અને ઇતિહાસની વાતો ઝટ જુલું એ-
મ નહોતું. હેણે વાત શરૂ કરી તે દિવસ આફ-જીને વર્ષોસન મળતું તે લે-

વા થોડે દૂર એક ખીજું ગામ હતું, જ્યાં તેઓ વર્ષે ફાડે એકવાર જતા, ત્યાં જવાનું થયું હતું. ખીજે દિવસ તેઓ આવ્યા અને મહેલે મને આગલે દિવસ બનેલી વાત કહી હોમણે પણ દ્રારશી અરખીના ઘણાજ સારા અભ્યાસ કરેલો હતો તેથી મુસલમાન ઇતિહાસનું નામ સાંભળી હોના ઉપર મોહ લાગ્યો. ખીજે દિવસ વાત પુરી થઈ, તે બારને મળ્યા, પરંતુ તે વાત શિવાય ખીજી કંઈ, વધારે ઐતિહાસિક શોધને લગતી, વસ્તુ હાથ આવી નહિ.

કેટલાંક વર્ષો વીતી ગયા આઠ આઠ-જી અને હું જૂદા પડ્યા છતાં કાંઈ કાંઈવારે પત્રવ્યવહારથી પણ મળ્યા વિના રહેતા નહિ. એક દિવસ હોમનો એક કાગળ મહેને મળ્યો, જે ઉપરથી જણાયું કે એ પણ પેલી બાટે કહેલી વાત ભૂલી ગયા નહોતા; હોમણે લખ્યું હતું કે “પેલી તે દિવસ ખાં-ભાતના નવાખ વિષેની બાટે કહેલી વાત ખરી છે!—બનેલી છે! મહેને હ-મણાંજ એક મીયાં સાહેબની પાસેથી એક કિતાબ બેટ મળી છે, હોમનો અને તે દિવસની વાતનો ઘણો ખરો ભાગ મળતો આવે છે; વિશેષ હવે પછી આપણે મળીયું ત્યારે,”—વગેરે, આ વાત મહારા મનમાં તો રમીજ રહેલી હતી પરંતુ એ મને સાંભરવાનું પણ મળ કારણ તો હું જ હતો. હું એમની સાથે આ વિષે ઘણીવાર વાતો કરતો અને દ્રારશી અંથકારો—ઈતિહાસ લેખકોના અંથો તપાસવાનું હોમને મહેનો. થોડાજ વખતમાં પેલા ગામડામાં પાછા અમે મળ્યા; હું રજના દિવસોમાંજ ત્યાં જતો હોવાથી તથા ઘરમાં ઘણો ખરો વખત એકલાં બેસી રહેવાનું નહિ ગમવાથી, હોમને ત્યાંજ મહારો મુકામ હમ્મેશાં બપોરે થતો. આ અંથ બહુજ સુંદર દ્રારશી હરશમાં લખાયેલો હતો અને ઘણાજ જૂનો હોય એમ લાગતો હતો. આઠ-જીના એક મોલવી મિત્રે હોમને ઓછામાં ઓછો સો વર્ષ ઉપર, અને હોમના ભત્રીજા મુનશી—એ, આશરે દોઢસોથી પુણાબસો વર્ષ સુધીમાં, લખાયેલો માન્યો હતો. તે ઇતિહાસ અને કથાના મિશ્રણરૂપ હતો; અને કવિતામાં લખાયેલો હતો. હવે કવિતા—પછી તે ગમે તે ભાષામાં હોય તોપણ—સાંભળવી સમજવી તથા વાંચવી, અને તે પાસે હોય તો ખીજા કશામાં પણ લક્ષ ન લગાડવું, એ મહારામાં ત્રીજે મહોટો દોષ હતો; આવી રસીકી વાત અને વળી બેતોમાં એટલે તો પછી પૂછવું શું?—એમાંની ઘણીખરી કવિતાઓનો મહેલે મહેલે પણ કરી તાંખી હતી આખરે રજ પુરી થઈ અને અમે જૂદા

પડ્યા; હું મહારા અબાસ અવસાનમાં પડ્યો, અને એ એમના સરસ્વતી સેવનમાં ।

આમ વળી કેટલાંક વર્ષો આશ્વાં ગયાં. એટલામાં મેટ્યુ ગ્રેગરી લુઇ (Matthew Gregory Lewis) કૃત 'બ્રેવો ઓફ વેનિસ' (Bravo of Venice) ની નવલકથાનું પુસ્તક આકર્ષિતકરીતે મહારા હાથમાં આવ્યું. વાંચતાં તરતજ મહેને અમારી પેલી બાટની વાતનું સ્મરણ થઇ આવ્યું. આકુન્ન પાસેજ હતા ત્હેમને તે વિષે કહેતાં ત્હેમણે મહેને પેલી ફારશી વાતનો તર્જુમો કરી ત્હેના ઉપરથીજ લુઇવાળી વાત ઉત્પન્ન થયેલી છે એમ દુનિયાંને બતાવવાનું જણાવ્યું. એમાં વિશેષ ખુબી એ થયેલી હતી કે લુઇએ 'બ્રેવો ઓફ વેનિસ' ની વાતનું જર્મન ઉપરથી બાબાન્ટર કર્યાનું લખેલું છે. એ વાત ત્હેની જીવનકથા લખનાર ખોટી માને છે, પરન્તુ તે ખરીયે હોય । જો ફારશીમાંથી અરબી બાબામાં તર્જુમો થઇ અરબસ્તાનમાં જઇ ત્યાંથી છટાલી (કારણ ઘણાં અરબી પુસ્તકોના છટાલિયનમાં ઉતારા થયેલા છે) માં અને ત્યાંથી જર્મનીમાં ગઇ હોય તો તે પણ સંભવિત વસ્તુઓ ખરી હોય તેટલા પ્રમાણમાં—આમ બનવું પણ કાંઈ છેકજ અસંભવિત નથી, એમ આકુન્નના બત્રીજ મુનશી—કહેતા હતા. લુઇએ આ વાત આ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાંજ લખેલી છે; તેમ આકુન્નની પાસેની જુની ફારશી કિતાબપણ બહુમાં બહુ ખરસો વર્ષ કરતાં વધારે જુની કિતાબ ઉપરથી નકલ પણ હોય; કારણ વાર્તા લખનાર કવિનું નામ તથા નકલ કરનારનું નામ બંને હશે તો તે ફાટી ગયેલાં હતાં. સાલ પણ જણાતી નહોતી. અને જો કાંઈ સાલ વિષે નક્કી કર્યું હતું. તે હરફે તથા કામળ જોધનેજ કરેલું હતું. કદાચ ઇંગ્લેજ નવલકથા લખનારના મગજમાં કોઇ અદ્ભુત રીતે આ વાતનો ખ્યાલ ઉતરી ગયો હોય અથવા તે બંને જૂદીજ રીતે પણ બની હોય । આવા વિચાર કરતાં મગજ પણ કામ કરતું નથી, માટે તે હાલ મુલતવી રાખવાનુંજ યોગ્ય ધારું છું । મહારો વિચાર હવે ફારશી શીખવાનો થયો. પરન્તુ મહારામાં ચોથો અતિ મોટો દોષ આજસ છે; નિલનિલ નવીન વિચાર થતા અને ઉડી જતા । મહેનત કરીને ફળ લેવાની જિજ્ઞાસાઓ ઉત્પન્ન થઇ તે બિચારી સત્વર પવનની પાંખ ઉપર અદૃશ્ય થઇ જતી । વિચારની ક્ષિતિજ—આશાની દૃષ્ટિ મર્યાદા વધ્યેજ જતી હતી, પરન્તુ હું તો ત્યાંનો ત્યાંજ હતો । આથી જોકે

નિલ નિલ આકુન્ન તથા સુનસી સાહેબ જ્યારે મળે ત્યારે કહે કહે કરતા તોપણ તે સર્વ નિષ્ફળ જતું. કોઇ કોઇ વખત ઉત્સાહથી પત્રો પત્રો ભેજતા અને મઝલો મ્હોંચે કરી જતો; પણ વ્યાકરણ સાથેનું મ્હારું ચેરતો અસાધારણ હતું ! અને તેથી હજી પણ રખડ્યા કરે છું.

આમને આમ દિવસો ચાલ્યા ગયા. હાલ આકુન્ન જે મ્હને પોતાની કેટલીક ફારશી કિતાબો ભેટ દાખલ આપવાના હતા (પરંતુ જે આજસમાં ને આજસમાં હું લેવા ગયો નહોતો), ત્હેમને અનન્તકાલે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્વીકારી લીધા ! છેલ્લો જ્યારે હું ત્હેમને મળ્યો હતો ત્યારે ત્હેમણે તે તથા બીજી ત્રણ ચાર ઇતિહાસની કિતાબો મ્હારે સારૂ કહાડી મુકી હતી. આજસમાં લઘુ આવવાનું રહી ગયું; અને પછીથી અમે દૈવ દુર્નયોગથી એક બીજાને મળીને શક્યા નહિ. તે ગ્રંથો મ્હને આપવાને ત્હેમણે સુનસી ને સોંપ્યા હતા, જેમનું મકાન થોડા વખત ઉપર અકસ્માતથી બળી ગયું, જેમાં અગ્નિએ ત્હેમની બીજી મૂલ્યવાન કિતાબો સાથે આતો પણ ભાગ લીધો હતો ! આવી આ વિચિત્ર કથાની ઉપકથા છે ! જે મહાત્માની સાથે સહવાસમાંજ મ્હેં મ્હારી બાલ્યાવસ્થા ગાળેલી હતી ત્હેમના સ્મરણસાથેજ આ કામ મ્હેં ઉપાડેલું છે. ફારશી કિતાબ નાશ પામ્યાથી ઇંગ્રેજ ઉપરથીજ અનુકરણ કરવું પડ્યું છે. ધણીખરાં નામજ મ્હને સાંભરતાં હતાં તે એનાં એ રહેવા દીધાં છે, બાકીનાં કલ્પિત છે, કોઇ કોઇ ભાગમાં ખંભાતના તે વખતના નવાબીદોરમાં, પેલી કિતાબમાંથી સાંભરેલા સુધારા વધારી દીધેલા છે; અને વખતે જો કે કલ્પિતજ ઇંગ્રેજ ગ્રંથકારની દૃષ્ટિથી ખુદારજવું પડ્યું છે; પણ પરંતુ તે સર્વ ક્ષમા યોગ્ય ધારી ખેલેથીજ મારી માગી લઉં છું. ધણે ઠેકાણે સંસ્કૃત અને ફારશી શબ્દોનો નિરંકુશ ઉપયોગ કરેલો છે, તે જો કે અયોગ્ય હશે તો પણ બાપાસાહિબના શબ્દકોષની વિવૃદ્ધિને અર્થેજ છે એમ માની વાચકો ક્ષમા કરશે એમ ધારૂં છું. ધણીજ ઉતાવળથી આ ચોપડી છપાવાને લીધે છાપતાં ધણા દોષો રહી ગયેલા છે ત્હેને માટે પણ આ લેખક ક્ષમા માગવા શિવાય બીજું કંઈજ લખી શકતો નથી.

અમદાવાદ.
તા. ૧-૪-૯૯.

}

એક અભ્યાસક.

અનુક્રમણિકા.

વિભાગ પહેલો—અખદુલ અને હુદારા.

પ્રકરણ ૧ હું.	...	...	...	...	ખંભાત.
,, ૨ જી.	...	...	...	...	લૂટારા.
,, ૩ જી.	...	...	...	...	બળની પરીક્ષા.
,, ૪ થું.	...	...	...	...	ખંજર.
,, ૫ મું.	...	...	...	...	એકાંત.
,, ૬ હું.	...	...	...	...	ગુલબદ્દત, નવાબની મનોહર ભત્રીજી.
,, ૭ મું.	...	...	...	...	ખૂનીની દિલદાર.
,, ૮ મું.	...	...	...	...	છુપુ કાવતરું.
,, ૯ મું.	...	...	...	...	રમજાનનું રહેઠાણ.

વિભાગ બીજો—અખદુલ અને ફાજિલ.

પ્રકરણ ૧ હું.	...	...	...	...	જન્મતિથિ.
,, ૨ જી.	...	...	...	...	અહમદનગરી અમીર.
,, ૩ જી.	...	...	...	...	વધારે ગરબડ.
,, ૪ થું.	...	...	...	...	ગુલાબ.
,, ૫ મું.	...	...	...	...	ખૂની.
,, ૬ હું.	...	...	...	...	ખંભાતના એ મોટામાં મોટા માણસો.

વિભાગ ત્રીજો—અખદુલ અને ગુલબદ્દત.

પ્રકરણ ૧ હું.	...	...	...	...	આશક માશુક.
,, ૨ જી.	...	...	...	...	એક બચકર વચન.
,, ૩ જી.	...	...	...	...	મધ્યરાતનું મંડળ.
,, ૪ થું.	...	...	...	...	છેલ્લો દિવસ.
,, ૫ મું.	...	...	...	...	પાંચ વાગે છે.
,, ૬ હું.	...	...	...	...	ભૂત.
,, ૭ મું.	...	...	...	...	એવટ.

ખંભાતનો ખૂની.

વિભાગ પેહલો. અખદુલ અને લૂંટારા.

ખંભાત. *

રહાંજ પડી ગઇ હતી;—અન્ન કિરણોથી કાંધક પ્રકાશિત થયેલાં ન્હાની ન્હાની વાદળિયોનાં ટાળે ટાળાંઓએ ક્ષિતિજ ઢાંકી દીધી હતી; અને તંદમના પારદર્શક પિધાનમાંથી, મહાન રતનાકર સાગરની શાખારૂપ ખંભાતના અખાતના નિર્મળ રમ્ય તરંગો ઉપર પોતાની સંપૂર્ણ કાન્તિમાં સુન્દર પૂર્ણ અન્ધા, શાન્ત ભવ્યતાથી ડોલતી હતી. આસપાસ સંઘળું શાન્ત હતું, રજનિ-અનિલની લલિત લહરીઓના સ્પર્શથી પાણીનાં ન્હાનાં મ્હોટાં મોઢાં મદુ મદુ ગાન ગાતાં હતાં, અને કોઇ કોઇ વાર દૂરનો સૂંસવાટા કરતો શીતળ સમીર બંદરના ઘાટ ઉપર નિસાસા નાંખી અદૃશ્ય થતો હતો. ખંભાતના ભવ્ય મોટા મહેલો તથા ન્હાની ન્હાની-ભાગી તુટી ઝુપડીઓ

* પ્રિય વાંચનાર! અર્વાચીન ખંભાતને પ્રાચીન સ્તંભતીર્થ અથવા (આ વાર્તામાં આદેશ) મધ્યકાલીન ખંભાત બંદરની સાથે સરખાવવાની તરહી લેતાજ નહીં! એ દિવસનો ગયા તે ગયાજ! તેનું અત્યારે તો? ત્હમને સ્વપ્ન આવતું પણ મુશ્કેલ પડશે. જે બંદરમાં દર વર્ષે હજારો નૌકાઓ પ્રવેશ કરતી, જ્યાંથી અસંખ્ય મણુ માલ વિદેશ મ્હડતો, અને જે પૃથ્વીની સઘળી વિશિષ્ટ વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન હતું, તંદને હાલ 'બંદર' કહેવાના પાણું પણ ભાગ્યેજ રહેલું છે! જે રાજ્યનો દોર પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનના કિનારાના મ્હોટા ભાગ ઉપર હતો, અને જેનાં નૌકાસૈન્યો આખા અરબી સમુદ્રનું રક્ષણ કરતાં, તે હાલ સમુદ્ર ઉપર પોતાનું એકાદ નાનકડું વહાણ પણ ભાગ્યેજ ફેરવે છે! રહ્યું છે માત્ર પોતાની મ્હોટાઇના વખતમાં તેણે અખાતને આપેલું નામ, જે અખાતનો ઉપયોગ પણ હાલ નામનોજ થાય છે! વળી પૂર્વકાળનો કાંધક ઇતિહાસ અને કોઇ કોઇ દંતકથાઓ પણ રહી ગયેલી છે, જે હાલ વખતો વખત આપણને આનન્દ આપે છે; પણ ખંભાત-મધ્યકાલીન ખંભાત-અરબી સમુદ્રની રાણી ખંભાત નગરીની ખાટ તો હમ્મેશને માટે રહીજ ગયેલી છે!

માં થઈને પાનની મીઠી દહેરો એક સરખા આતનદથી રંગતી હતી.

મધ્યરાત્રિ થઈ;—અને હજી પણ એક શોકાર્ત, એકાન્ત પરદેશી અ-
ખાતના કિનારા ઉપર ખેંચી રહ્યા હતા. વખતે તે શહેરના મજબૂત ટોટ
કિલ્લા અને વિશાળ ગુરુને બેંચા કરતો, અને વખતે તે પોતાની શોકમય
આંખો વિચારશૂન્ય દૃષ્ટિથી દરિયા ઉપર નાંખતો. આખરે તે બોલી ઉઠ્યો:—

“હુખી તો હું છુંજ, તો હવે ક્યાં જઈ ? આ ખાંભાતમાં તો હું બે-
હો છું અને હવે વધારે રખડવામાં શો લાભ છે ? મહારું શું થશે ?—મહારા
શિવાય અંધાં ઘસઘસાટ ઉઘે છે. મશરૂની તળાઈમાં નવાબ આરામ લે છે, અ-
ને ઘાસની પથારીમાં બીજારી સૂતો છે; પણ મહારે માટે આ બેઠવાળી,
દંડી જમીન શિવાય બીજી એક પણ પથારી નથી, એવો કોઈ માછી પણ
નથી કે જેને દિવસે કામ અને રાતે રહેણાણ ન મળતું હોય, અને હું—અને
હું,—અરે ! મહારી જીંદગીને દ્રક્ત આપલ્યથીજ પોતાનું રમકડું બનાવના-
ર ભાવિ ખરેખર બચકરજ છે. ”

તે આ સ્થળે બેઠા પછી આશરે વીસમીવાર, પાછો પોતાનાં ‘જર-
જરકંથા’ જેવાં થઈ ગયેલાં લગડાંનાં ગૂંઝાં ફરીથી તપાસવા લાગ્યો.

“અરે, ખુદા ! એક દમડી પણ નથી; અને હું તો ભૂખે મરી જન-
ઉં છું. ”

તેણે પોતાની તલવાર ખુલ્લી કરી; ચાંદનીમાં આનંદેમ ફેરવી અને
તહેને ચળકતી જોઈ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખ્યો.

“ના. ના. મહારી જૂની અને સાચી સહચરી ! આપણે બે તો જૂદાં
પડવાનાંજ નથી. ભૂખથી મહારો જીવ જાય તો ભલે, પણ ત્હને તો મહારી
પાસેથી ખસેડવાનોજ નથી. ત્હને જ્યારે અમીનાએ મ્હને બેટ તરીકે આપી
પટ્ટામાં મહારી કમ્મરે બાંધી, ત્યારે કેવો સોનેરો સમય—આનંદન વખત
હતો ? મહેં ત્હને તથા અમીનાને સાથે એકજ વખતે ચુંબન લીધું હતું,
એ કેવી દિવ્ય ષળ હતી ! એ તો આપણને મૃતી દહને બીજી દુનિયામાં
નહાશી ગઈ, પણ તું અને હું આ દુનિયામાં તો કદી જૂદાં પડવાનાંજ નથી. ”

તેણે પોતાની આંખમાંથી ઢળતું એક આંસુ હાથવતી લોહી નાંખ્યું.

“છી ! એ આંસુ નહિ હોય ! રાત દંડી છે અને પવન સખત છે,
તેથી આંખોમાં પાણી આવતું હશે. આંસુ ! છદ ! મહારા રોવાના દિવસે
તો ક્યારનાએ ગયા છે. ”

આ પ્રમાણે બોલતે બોલતે, તે હતભાગ્ય (કાશુ એની દિવંગીરી તથા દેખાવ ઉપરથી જણાતું હતું કે, તે દુઃખીજ હતો) મનુષ્યે પોતાનું માથું જમીન ઉપર પછાડ્યું, અને પોતાને જન્મ આપનાર પળને ગળો દેવાને તહેણે હોઠ ઉઘાડ્યા, એવામાં એકદમ પાછો જગૃતિમાં આવી, સ્વસ્થ થયો. તહેણે પોતાના ઘુંટણ ઉપર માથું મૂક્યું, અને પોતાના પાપદાદના કિલ્લામાં જે ગીત રહેને અતિ મિય હતું, તે દિવંગીર મ્હોંએ ગણગણવા લાગ્યો.

“અરે! હા. ખરી વાત”, તે પોતાના મનમાં બળડ્યો, “જે હું ભા- વિપ્રહારથી નમ્ર થાઉં, તો પછી મ્હારું નામતો ખરેખર બોળાવાનુંજ”.

એવામાં થોડેક દૂર કાંઈ ખખડાટ સંભળાયો. તહેણે આસપાસ જોયું, તો પાસેના રસ્તા ઉપર, આછી ચાંદનીમાં, એક ઉંચા કદની મનુષ્યાદ્રાવડ ગલ્લો ઝોલી, આમ તેમ ફરતી દેખાઈ.

“મ્હને ઇશ્વરેચ્છએજ અહિં આણ્યો છે. હા—હું—હું—બીજા પણ માગીશ. સુરતમાં એક લુચ્ચા તરીકે ગણાવા કરતાં ખંભાતમાં બીજા મા- ગવી પણ સારી; ચીંથરે હાલ બીખારીનું અંતઃકરણ પણ ઉમરાવ હોઈ શકે.”

આ શબ્દો તે બોલ્યો, કે તરતજ તે જમીન ઉપરથી ઉભો થયો અને તે પાસેના રસ્તા તરફ ચાલ્યો. તહેણે તે રસ્તાના એક છેડામાં પ્રવેશ કર્યો, એવામાં તહેણે બીજે છેડેથી કોઈ બીજા માણસને આવતો જોયો; અને આ માણસ આવતો દેખાયો કે, પેલો ડગલો ઝોલીને ફરતો હતો તે માણસ એકદમ પાસે અંધારામાં સંતાઈ ગયો.

“આનો શું અર્થ હશે?” આપણા બીખારીએ વિચાર કરવા માંડ્યો, “પેલો સંતાનાર મોતનાં, વગર પરવાનાના, કાસદોમાંનો તો એક નહિ હોય ? અથવા કોઈ અધીરા વારસની પામેથી શી લાઇ, આ એકરકાર, જે ખખર માણસનો ખજનો તે વારસને મળે માટે, તહેને સ્વધામ ખેંચાડવા તે આવી નહિ હોય ? પણ મ્હારા પ્રમાણિક મિત્ર ! એટલી બધી ખાતરી રાખીશ નહિ; હું ત્હારી પાસેજ છું”.

તે અંધારા ભણી જરા વધારે પાછો હતો, અને છાને માને, ધીમે ધીમે તે સંતાયલા માણસની પાસે આવી ખેંચ્યો; તે સંતાનાર હજી પોતાની જગાએથી જરાજે ખસ્યો નહોતો. તે પ્રવાસી તહેમની પાસે થઈને મ-

પૈા કે તરફ તે સંતાપલો મારો ત્હેના તરફ અચાનક ફેરી પડ્યો અને પોતાને જમણે હાથે ચળકતું ખંજર ત્હેના ઉપર ઉગામ્યું; પણ તે, તે મારે તેની પહેલાં, પેલા બીખારીએ ત્હેને એકજ મુકાથી જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યો.

તે નવા આવનારે એકદમ પાછળ જોયું; તે ખૂની ઉતાવળથી લૂકી નહાશી ગયો; તે બીખારીએ મ્હોં મલકાવ્યું.

“ શું છે ? ” તે પ્રવાસીએ પૂછ્યું, “ આ અધું શું છે ? ”

“ અરે, સરકાર ! જરા ગમ્મત; પણ એથી આપની શુંદગી બચી ગઇ.”

“ શું ? મહારી શુંદગી ? કેવી રીતે ? ”

“ પેલો પ્રમાણિક ગૃહસ્થ, જે હમણાંજ પલાયન કરી ગયો, તે ત્હમારી પાછળ બિલાડીની પેઠે છુપાતો છુપાતો આવ્યો, અને ત્હમને મારવાને ખંજર ઉપાડ્યું એવામાં મ્હોં એને જોયો. મ્હોં ત્હમારી શુંદગી બચાવી છે અને તે નોકરી એકાદ ન્હાના સિકકાની કિમ્મતની હશેજ. સાહેબ ! મ્હને કાંક પૈસા આપવાની કૃપા કરો, કારણ હું ભૂખ્યો—તરસ્યો અને ટાઢથી ઠંડો થઇ અકબાલ ગયેલો છું. ”

“ ચાલ્યો જા, હા ! હું ત્હને અને ત્હારી લુચ્ચાઇઓને સારી રીતે ઓળખું છું. આ અધી ત્હમારા બે વચ્ચે મહારી થેલી પડાવવાની યુક્તિ—મ્હને મારાના હાથમાંથી બચાવ્યો એમ કહીને મારી પાસેથી પૈસા તથા આબાર ફેરડાવવાની યુક્તિ તો બહુ સરસ છે ! ચાલ્યો જા, લુચ્ચા ! આવી ત્હારી ફગાઇઓથી નવાજને ભોળવવો હોયતો ભોળવજે; પોરમલ્લ પાસે ત્હારું કાંઇજ ચાલવાનું નથી, એ ખૂબ યાદ રાખજે. ”

તે ગરીબ ભૂખે મરતો બીખારી સ્તબ્ધ બનીને ઉભોજ રહ્યો, અને આ મ્હેણાં મારતા પ્રવાસી તરફ જોઇજ રહ્યો.

“ ના. સરકાર ! મહારા જીવના સમ ! હું ચાલ્યો એમાં કાંઇ જૂઠું નથી. બધુંજ સાચું છે. મહારા ઉપર દયા કરો, નહિ તો હું રાતમાં ભૂખથી મરીજ નહશ. ”

“ ચાલ્યો જા ! એકદમ ચાલ્યો જા ! નહિતો ઈશ્વરના સોગન—, ”

તે નિર્દય માણસે કમરબંધમાંથી પિસ્ટલ ફેરડાડી અને પોતાના જીવન રક્ષક સાંભી તાકી.

“ ઓ ખુદા ! આવીજ રીતે ખંભાતમાં નોકરીનો બદલો મળે છે ? ”

“ સીમાઇઓ દૂર તથી, અને હું ખૂબ પાડું એટલીજ બાર છે— ”

“ ખરેખર ત્યારે શું તકમે મ્હને લૂટારો ધારો છો. ”

“ મ્હારી શિખામણ માની ગુપચૂપ આત્મા જવામાંજ હનલાભ છે. ”

“ સાંભળો, સાહેબ ! મ્હારા ધારવા પ્રમાણે પીરમલ્લ તકમાં નામ છે; અને હું ખંભાતમાં, મ્હેં જાણેલા ઠગોમાંના ખીજા ઠગ તરીકે તે લખી રાખીશ. ”

તે કાણેક બોલતો બંધ રહ્યો; અને પછી તે બચકર અવાજમાં બોલી ઉઠ્યો, “ જ્યારે તું, પીરમલ્લ ! હવે પછી અખદુલનું નામ સાંભળે ત્યારે ધનજી ! ”

અખદુલ પાછો ફર્યો અને ફરહદયિ ખંભાતનિવાસીથી દૂર ગયો.

પ્રકરણ ૨ જી.

લૂટારા.

હવે તે નિર્ભાગી માણસ ખંભાતના રસ્તાઓમાં ગાંડા જેવો દોડવા મંડ્યો. તે ભાવિની મરકરી કરવા તથા વખતે હસવા અને વખતે ગાળો દેવા લાગ્યો. વખતે એકદમ ઉભો રહી કોઇ મ્હોટું અને અદ્ભૂત સાહસ કરવાનો વિચાર કરતો દેખાતો; અને વખતે તે કામ પૂરું કરવાને ઉતાવળથી જતો હોયતી એમ એકાએક આગળ દોડતો પણ માલમ પડતો.

રાજમહેલના એક થાંભલા પાસે બેસી, ત્રેણે પોતાનાં દુઃખોનું પુનઃ સ્મરણ કરવા માંડ્યું. ત્હેની આમતેમ પ્રતી આંખો આરામ શોધતી જણાતી હતી, પરંતુ તેતો દુર્લભજ થઇ પડ્યો હતો.

“ નશીબ ! ” તે આખરે ખરેખરો નિરાશ થઇ બેસી ઉઠ્યો. “ ભાવિએ મ્હને, દુનિયાંને આશ્રય પમાડે, એવાં અદ્ભૂત સાહસો અથવા સ્તમ્ભ કરી નાંખે એવાં ધોર પાપો કરવાનેજ નિર્માણ કરેલો છે. આશ્રય પમાડતું, એ મ્હારા નશીબમાંજ છે. પરવીઝ કદી મધ્યમ સ્થિતિમાં રહી શકેજ નહિ; પરવીઝ સાધારણ મનુષ્ય તરીકે વર્તી શકેજ નહિ. નશીબે તો મ્હને અહિં આજ્યો નીકળે હોય ? કોઈના સ્વાનામાંયે હશે કે, મુરતના મ્હોટામાં મ્હોટા ઉમરાવનો પુત્ર બીજા ભાગવાને ખંભાતની દયાનો આશ્રય લેશે ? હું—હું જે અદ્ભૂતમાં અદ્ભૂત કામો કરવાને શારીરબળ તથા માનસિકશક્તિથી યોગ્ય છું એમ મ્હને લાગેજે, તેજ હું આ અસહ્યારશીલ શહેરના રસ્તાઓમાં આજ ચીથરેલાલ બ-

ટકું અને ભૂખમરના પંજામાંથી છુંદળી કેમ અચાવવી તહેને માટે તથા પ્ર-
શ્નસથી સાધવો શોધ્યા કરું છું. જે મનુષ્યોનું મહારી શ્રીમન્તાઈ પોપણુ ક-
રતી, જેઓ મહારે ઘેર સાધપ્રસના * ઉત્તમોત્તમ દ્રાક્ષરસમાંથી પોતાની
તૃપ્તા છીપાવતા, અને જે દુનિયામાં ઉપજ થતી સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુઓનું મહારી
સાથે બેસી બોજન લેતા, તેજ નરાધમો હવે મહને મહારી ખરી તંગીની
વખતે કાચાપાકા રોટલાનો એક કુકડો પણ આપતાં છવ ચંચળાળે છે ! અરે
ખુદા ! આ બધું તો એટલું બયંડર છે કે તે મહારાથી સહન કરી શકાવું
પણ મુશ્કેલજ છે. માણસો તો કૂર છેજ-પણ હાથરે નિર્દય ?”

તહેણે બોલતે બોલતે જરા શ્વાસ ખાધો.

“તોપણ હું સર્વ સહન કરીશ—હું મહારા ભાવિને તાબે થઈશ. હું
દુઃખને દરેક રસ્તે જઈશ અને મનુષ્ય દુર્દશાની દરેક સ્થિતિ નિહાળીશ. મહા-
ઈ નશીબ ગમે તહેવું હોય તોપણ હું મહારી જનત ઉપર મહારી પોતાની
સત્તા રાખીશ અને હું મહાઈ નામ કદીપણ બોળીશ નહિ; ગમે તે થાઓ તો-
પણ હું હમ્મેશાં અદ્ભૂત કામોજ કરીશ. બસ ! અમીર પરવીઝ જેના ઉ-
પર આખું સુરત શહેર ફિદા ફિદા થઈ જતું તહેને બૂલી જવો; હવે ! હવે
હું બીખારી અમદુલજીવું. બીખારી ! એ નામ જો કે સાંસારિક સ્થિતિની
તુલનામાંતો છેલ્લુંજ છે, તોપણ તે ભૂખે મરતાં, જાતિ ખહાર થયેલાં તથા
મનુષ્યપદને પણ અયોગ્ય એવાં પ્રાણિઓમાંતો પ્રથમજ છે.”

તહેણે પાસે કાંઈક ખખડટ સાંબળ્યો. અમદુલે આસપાસ જોયું.
પેલો મારો, જેને તહેણે જમીન ઉપર પછાડ્યો હતો તહેને તથા તહેને મળે-
લા તહેના બે સોબતીઓને તહેણે જોયા. જેમ તેઓ આગળ વધતા, તેમ તે-
મ તેઓ ચારે તરફ નજર નાંખતા હોડતા હતા. તેઓ કાંઈને શોધતા હતા.

“મહનેજ બોલે છે,” અમદુલ મનમાં બળડ્યો; અને પછી ઘોડાં
પગલાં આગળ ચાલી, તહેણે ઓઠ દાખીને સીસોટી વગાડી.

તે ચોરો ગુપ્તગુપ્ત ઉભા રહ્યા; માંહોમાંહે મસક્ત કરી અને કાંઈ
પણ નિર્ણય ઉપર ન આગ્યા હોય એમ વિચાર કરતા ઉભા.

* સાધપ્રસ એ, ભૂમધ્ય સમુદ્રના હીન્દાન્ટ નામના ભાગમાં એશિ-
યામાં ધનોરની દક્ષિણે આવેલો એક બેટ છે, જે હાલ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના
કબજામાં છે. ત્યાંના ઉત્તમ દ્રાક્ષરસો મધ્યકાળના ઇતિહાસમાં બહુજ
સિદ્ધિ પામ્યા હતા.

અમદુલ ખીજવાર સાસોટી વગાડી.

“એતો પેલોજ,” હેણે તેઓમાંના એક જણને સ્પષ્ટ રીતે બોલતાં સાંભળ્યો. અને ક્ષણેક પછી તેઓ ધીમે ધીમે હેની પાસે આવ્યા.

અમદુલ પોતાની જગોએ તો ઉભોજ રહ્યો, પણ હેણે પોતાની તલવાર ખુલ્લી કરી.

તે ત્રણે લૂંટારા (જેમણે મ્હોં ન દેખાય એવી રીતે લૂગડાં ઓઢેલાં હતાં તે) હેનાથી થોડેક છેટે ઉભા રહ્યા.

“કેમ છે ? અધ્યા !” હેમનામાંનો એક બોલ્યો, “શું છે ? તલવાર ખુલ્લી રાખીને કેમ ઉભો છે ?”

અમદુલ.—“ત્હમારા જેવાને તો દૂર રાખવામાંજ માલ છે; કારણ કે હું ત્હમને ઓળખું છું. ત્હમે એવા પ્રમાણિક ગૃહસ્થો છો કે જેમની આજીવિકા ખીન્નઓના જીવ લેવા ઉપરજ ચાલે છે.”

પહેલો લૂંટારો.—“ત્હેં સીસોટી અમને બોલાવવાને નહોતી વગાડી ?”

અમદુલ.—“હા. એટલા માટેજ.”

એક લૂંટારો.—“અને, અમારું શું કામ હતું ?”

અમદુલ.—“સાંભળો ! હું એક દુઃખી, ગરીબ, અને ભૂખે મરતો પ્રાણી છું. ત્હમારી લૂંટમાંથી મ્હને કાંઈક આપો.”

એક લૂંટારો.—“શું ભીખ ! હા-હા-હા ! મ્હારા જીવના સમ. આ કોઈ એવકુદ છે. ભીખ ! અમારી પાસેથી ભીખ !—ખરેખર ! ત્હને ખરેખર ભીખ આપીશું, અને વળી ખૂબ !”

અમદુલ.—“અથવા મ્હને પચાસ રૂપિયા આપો; અને ન્યાંમુઢી હું તે પુરા ન કરી આપું ત્યાંમુઢી હું ત્હમારી નોકરી કરવાને બંધાઈશ.”

એક લૂંટારો.—“આહાહા ! હવે મહેરબાની કરીને કહીશ કે તું કોણ છે ?”

અમદુલ.—“એક દુઃખી મનુષ્ય. આખા અંભાતના રાજ્યમાં મ્હારાથી વધારે દુઃખી કોઈ નથી. હાલતો હું આવો છું-પણ હવે પછી !—લુચ્ચા ઓ ! મ્હારામાં પણ શક્તિ છે. આ હાથ ત્રેવડા બખ્તરવળી છાતી પણ વીંધી શકે તેમ છે; અને આંખો ગાઢ અંધારામાં પણ ધારેલે ઠેકાણે સળંગ-ડ કટાર મારવામાં મદદ કરી શકે એવી છે.”

એક લૂંટારો.—“તારે ત્હેં મ્હને હમણાંજ શા માટે પાડી નાંખ્યો હતો ?”

અમદુલ.—“ઇનામની આશાએ; પણ મ્હેં ત્હેની જીંદગી બચાવી

તેના બદલામાં ન હોય મ્હને એક પાંચ પણ આપી નહિ.”

એક લૂંટારો—“ ન આપી ? એતો વળી બહુ સારું થયું. સાંભળ, દોસ્ત ! તું સાચું જ કહે છે ! ”

અમદુલ—“ નિરાશા કદી જૂઠું બોલાવતી નથી. ”

એક લૂંટારો—“ પણ ગુલામ ! જો તું દ્રોહી નીકળ્યો તો — ”

અમદુલ—“ મ્હારું હૃદય ત્હમારા હાથ પાસેજ હશે. અને તે વખતે પણ અત્યારે છે તેવીજ ત્હમારી કટારો તીક્ષ્ણ હશે. ”

આ ત્રણે બચકર સાથીઓએ દૂર જઈ થોડી પળ સુધી માંહો માંહે એક ખીજનની સાથે ગોઠવણ કરી, અને પછી પોતાની કટારો જે ત્હમણે પહેલેથીજ ઉઘાડી કરીને હાથમાં રાખી હતી તે મ્યાન કરી.

“ ચાલ, ત્યારે ” તેઓમાંના એક જણે કહ્યું. “ અમારી સાથે અમારે મકાને ચાલ. કેટલીક જાગતોની રસ્તા ઉપર વાત કરવી એ મૂખાંધ બરેલું છે. ”

“ ચાલો, હું ત્હમારી પાછળ આવું છું, ” અમદુલે જવાબ દીધો. “ પણ યાદ રાખજો કે મ્હારી સાથે દુષ્મન તરીકે વર્ત્યા તો પછી હું છું ! —દોસ્ત ! હમણું ત્હારાં હાડકાંને જરા જોરથી પછાડ્યાં મારે માફ કરજો; ત્હેના બદલામાં હું ત્હારો સાચો સાથી થઈશ. ”

“ અમે પણ સોગન પૂર્વક કહીએ છીએ કે ત્હને કાંઈ પણ ઇન્ન નહિ થાય, ” તે લૂંટારાઓ એક અગાળે બોલી ઉઠ્યા, “ ત્હને જે ઇન્ન કરશે ત્હને અમે પણ દુષ્મન ગણીશું. ત્હારા જેવા સ્વભાવનો સોળતી દીક છે. ચાલ, હવે અમારી સાથે ચાલ અને બે ફિકર રહે ! ”

તેઓએ હવે આગળ ચાલવા માંડ્યું અને અમદુલ ત્હમનામાંના બે જણની વચમાં ચાલ્યો. તે પોતાની આસપાસ શક બરેલી દૃષ્ટિથી વારંવાર જોતો, પરંતુ તે લૂંટારાઓમાં કપટનાં કાંઈ પણ ચિન્હ ત્હને જણાયાં નહિ. તેઓ ત્હને કેટલેક છોટ લઈ ગયા અને આખરે એક ખાડી (નહેર) પાસે આવી પહોંચ્યા, જ્યાં એક હોડકું બાંધી રાખેલું હતું, તે છોડી તેઓ ત્હમાં બેસી હલેસાં મારતા અંભાતના એક છેક ખૂણાના ભાગમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓ ઉતર્યા, વળી પાછી કેટલીક ગલી ગુંચીઓ ઓળંગી અને આખરે એક સારા દેખાવના ઘરનું ખાણું ઠોક્યું. તે એક યુવાન સ્ત્રીએ ઉઘાડ્યું અને ત્હમને સર્વને એક સાદા પરંતુ સગવડવાળા ઓરડામાં લઈ ગઈ. ગભરાયલા અને અડધા ખુશી તથા અડધા ચિંતામસ્ત થયેલા અમદુલ

ફલને જોઇને તહેણે કેટલીકવાર તહેના તરફ આશ્ચર્યદષ્ટિથી નજર ફાંધી અને અખદુલ પણ પોતાને ક્યાં લઇ જવાનાં આવ્યો છે એ નહિ જાણવાથી હજી પણ તે લૂંટારાઓના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખવો એ સહી સલામતી બરેલું નથી, એમ ધારતો હતો.

પ્રકરણ ૩ જી.

બળની પરીક્ષા.

લૂંટારા પુરા બેઠાએ નહોતા એવામાં રમજનન(કારણ તે આ યુવાન સ્ત્રીનું નામ હતું તે-) ને બારણું ઉઘાડવા બોલાવવામાં આવી, અને હવે આ મંડળીમાં બે નવા આવનારા ઉમેરાયા, જેમણે પોતાના અજ્ઞાપ્યા પરોણાને નખથી તે શિખા સુધી તપાસ્યો.

“હવે ત્યારે,” જેણે અખદુલને આ માનવંતા મંડળમાં દાખલ કર્યો હતો, તે બોલ્યો, “ચાલ, અમને જોવા દે કે તું કોના જેવો છે.”

આમ બોલતે બોલતેજ તહેણે એક પ્રકાશિત દીવો ઉંચો કર્યો, અને તહેની જ્યોતનું તેજ અખદુલની મુખાકૃતિ ઉપર સંપૂર્ણ રીતે પડ્યું.

“ખુદ પનાહા!” રમજનન જૂમ પાડી ઉઠી, “એને અહિંથી હાંકી કહાડો! કેવો કદરો કૂતરો છે!”

તહેણે પોતાનું મોં ખીજી બાજુ તરફ ત્વરાથી ફેરવી દીધું, અને પોતાના હાથમાં સંતાડ્યું. આવાં વખાણુ સાંભળી, અખદુલે એક બચકર ચાળો કરી પોતાનો સતોષ દર્શાવ્યો.

“હુમ્મ્યા!” તે લૂંટારાઓમાંના એકે કહ્યું, “કુદરને પોતેજ તહેને ખૂની તરીકે ઘડ્યો છે;—માટે ચાલ, સાચું કહે! આટલા બધા દિવસ સુધી ફાંશીના લાકડાના સપાટામાંથી શી રીતે છટકી ગયો છે? તું છેલ્લી વાર કેઈ તુરંગમાં બેઠીઓ રહેવા દઇ ન્હાશી આવ્યો છે? અથવા ‘જા-ઉંછું’ એટલું પણ કહેવા રહ્યા શિવાય, દેશ નિકાલની કેમ જગોએથી ચાલ્યો આવ્યો છે?”

અખદુલે શાંતિથી બંને હાથ વાળી અદખ કરી.

“જો હું તહેને કહોછો તહેવોજાઈ,” તહેણે પોતાના સ્વરથી સાંભળનારાઓને થથરાવતાં, દગદગા બરેલી રીતે કહ્યું, “તો તે વળી વધારે સાફ. બવિખમાં હું ગમે તહેવો થાઉં, તોપણ ઇશ્વરને મહારો વાંક કહાડ-

વાતો હક નથી, કારણ કે હું જે અને જેવો છું, તેજ અને તેવોજ તેણે મહને બનાવ્યો છે.”

તે પાંચે ખૂનીઓ જરા આધા ગયા, અને મસક્ત કરી. આ છુપી વાતચીતનો વિષય શો હતો તે સમજાવું તો સ્હેલુંજ છે. આ પ્રમાણે ચાલતું હતું તે વખત અખદુલ શાન્તિ અને બેદરકારીથી બેસી રહેલો હતો.

થોડી મીનિટ પછી તેઓ પાછા આવ્યા. તેઓમાંનો એક જેનો મહેરો ધણોજ કઠરપો હતો અને જેનું શરીર જોતાંજ ધણો મજબૂત હોય એમ લાગતું હતું તે બીજાઓ કરતાં થોડાં પગલાં આગળ આવ્યો અને તેણે અખદુલને નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

“ સાંભળ બાઈબાઈ ! ખંભાતમાં ફક્ત પાંચજ લૂંટારા છે; તેમને તું ત્હારી સમક્ષ જુવે છે. તું છઠો થઈશ ? ત્હને પુરતું કામ મળશે, ન્હેની તો ત્હારે ખાત્રીજ રાખવી. મ્હારું નામ મહમ્મદખાન છે અને હું આ ટોળીનો ઉપરી છું; આ રાત્રી ગુચ્છવાળો પહેલવાન ઉભો છે તેનું નામ રજુમદ છે; પેલો શરવીર જેની આંખો બિલાડાના જેવી ચળકે છે તે સાલેદીન છે; આજ રાત્રે ત્હે જેનાં હાડકાં ખોખરાં કર્યા તેનું નામ શેરખાં; અને પેલો રમગનની પાસે જાડા હોઠવાળો રાક્ષસ ઉભો છે, તે ન્હારસિંહ કહેવાય છે. હવે તું અમને બધાને ઓળખે છે—અને તું દમડી વિનાનો જૂત છે, તેથી અમારી ટોળીમાં ત્હને આવવા દેવાને અમે ખુશી છીએ; પણ અમારે પહેલું એતો જાણવુંજ જોઈએ કે તું અમારી સાથે દગો તો રમતો નથી ? ”

અખદુલે મ્હોં મલકાવી, તે જરા કસાણું કરી ખોખરા અવાજથી જવાબ દીધો—“ હું બૂખે મરી જાઉં છું. ”

“અલ્યા, એમાં જવાબ દે. તું અમારી સાથે પ્રમાણિકપણાથી ચાલીશ ?”

“ એ તો આગળ ઉપર એની મેળેજ જણાઈ આવશે. ”

“ સાંભળ લુચ્ચા ! અમને દગાનો પહેલોજ શક આવશે કે ત્હેની સાથે તું ત્હારો જાન ખોઈશ. જવાબના મહેલમાં સંતાયો હોઈશ અને ખંભાતની સઘળી સત્તા ત્હારું રક્ષણ કરતી હશે તોપણ—અરે ! જવાબની બાયમાંથી અને સેંકડો તોપોના રક્ષણમાંથી પણ ત્હને પકડી આણી અમે ત્હારો જીવ લઈશું. ગમે તો મરજીદમાં જઈને ભરાયો હોઈશ અથવા ગમે તો પીરની કબરમાં ન્હાશીને છુપાયો હોઈશ તોપણ ખરા મ-

ધ્યાનહે પણ અમે તહાર ખૂન કરીશું. આ બાબત બરોબર વિચાર કર ! અને અમે ખૂની—લૂંટારા છીએ, એ બૂલતો નહિ. ”

“તહારે આટલું બધું બાપણ કરવાની કાંઈજ જરૂર નથી.—પણ મ્હને પહેલું કાંઈ ખાવાને આપો; પછી તહારી સાથે તહમે કહેશો ત્યાં સુધી હું તડાકા મારવાને તૈયાર છું. હાલ તો હું ભૂખ્યો થયો છું. ધાનનો છેલ્લો દણો મ્હોંમાં ગયે ચોવીસ કલાક તો ક્યારનાયે થઈ ગયા છે. ”

રમજને બધાનાં બાણાં પીરશ્યાં; ખોરાક ઉત્તમ અને સ્વાદિષ્ટ હતો અને સર્વ સાહિત્ય ગરમ તથા તાજુનું હતું. દરેકની પાસે મધુર દ્રાક્ષ-રસથી ચળકતા પ્યાલાઓ મૂકવામાં આવ્યા.

“અલ્યા ! અહિં હિન્દુ અને મુસલમાન, હરેરો તો એકઠાજ બો-ગવેહેને શું ? ” અમદુલ, રણમલ્લ તથા નહારસિંહને રમજને પીરશ્યાં બાણાં ઉપર બેસતા જોઈ બોલી ઉઠ્યો.

મહમ્મદે ઉત્તર દીધો, “અમારા મંડળમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ અમે રાખતાજ નથી; હિન્દુ અને મુસલમાન બે ભાઈ છે; ખુદાએ એ-મને પણ પેદા નથી કર્યા ? મુલ્કાંઓ અને શત્રુઓને સામસામાં માથાં કુટવાં હોય તો બન્ને કુટે, પણ અમે તો—”

“આલો, હવે શરૂ કરો ! ” અમદુલ બોલી ઉઠ્યો.

લૂંટારાઓનું બોજન શરૂ થયું.

“જો એને જરાક પણ માણસનો આકાર હોત, તો કાંઈક પણ કં-ટાળા વિના એના સામું જોઈ શકાત”, રમજન પીરસતે પીરસતે અમદી, “એની માનું નક્કી સેતાન સાથેજ લગ્ન થયું હશે કે તહેને પેટ આવા ભ-યંકર ચહેરાવાળો પુત્ર પાડ્યો. ખરો એણે કાંઈ મ્હોંપે ઢાંકણું તો નહિ ઢાં-ક્યું હોય ?—પણ મ્હોંતો આનું બદમુરત ઢાંકણું પણ જોયું નથી.”

અમદુલે એને કાંઈ ગણકારીજ નહિ; તહેણે તો સ્વસ્થ ચિત્તથી આરોગવા માંડ્યું હતું, તથા જાણે આવતા છ મહિનાનું સામટું ખાઈ લે-તો હોયતી એમ દારૂના પ્યાલા ઉડાવતો જમ્યેજ ગયો. તે લૂંટારા સાન-દાશ્વર્યથી એક બીજાની સામે જોવા લાગ્યા અને આવો કિમતી સાથી મળી આવ્યો તેથી એક બીજાને હર્ષની નીશાનીઓ કરવા લાગ્યા.

અમદુલ કોના જેવો હતો, એ જાણવાની વાંચનારની મરજી હોય તો તહેમણે એક યુવાન અને મજબૂત અવયવ વાળો માણસ ધારી લેવો,

જે, હેનો મહેરા જે અવભૂતિ * તથા મિષ્ટને† વર્ણવેલા બયાનક દેખા-
વોમાં, સર્વને કમકમાટી છૂટાવે અને શરીરનાં રૂવે રૂવાં ઉભાં કરી દે એ-
વાં ચિત્રોમાં પણ, સર્વથી ભયંકર અને ઇંટાળો ઉપગતવે એવો તથા સું-
દર અવયવોની ખુબસુરતીને પણ ઢાંકી દે એવો નહોત તો દેખાવડો ગ-
ણાત. સ્થામ અને તેજસ્વી પરંતુ લાંબા અને સીધા વાળ હોની ભૂરી ગ-
રદન તથા ખીતરંગી મહેરાની આસપાસ આમ તેમ ઉડતા હતા. હેતું
મ્હોં એટલું ખોળું રહેતું કે હોની દાદો તથા રંગી બેરંગી દાંત હોમાંથી ડો-
કિયાં કર્યા કરતાં હતાં, અને હોના મહેરા ઉપર ચામડીનો એક એવા પ્ર-
કારનો ધ્રુમરો નિરંતર થયાં કરતો હતો કે હોની સુખાકૃતિ જોનારને તે
હમ્મેશાં જાણે દંતિયાં કર્યા કરતો હોયની, એમ લાગતું. હોની આંખ
(કારણ હોને એકજ આંખ હતી તે) હોના માથામાં ઉંડી ઉતરી ગયેલી
હતી અને હોનો ડોળો જે જરાક પણ દેખાત તે હોની ઢાળી, વાળથી બ-
રચક થયેલી ભમ્મરને લીધે ઢંકાયેલો રહેતો. આપણે કોઇ છાંયીમાં પ-
ણુ ભાગ્યેજ એકલાં થયેલાં જોઈએ છીએ એવાં સવળાં અશિષ્ટ, બેડોળ
અને બયાનક સ્વરૂપોનું વિકરણ સંમેલન એવીતો વિચિત્ર રીતે હોના મહે-
રામાં થયેલું હતું કે, તે બુદ્ધિની મોભાવતા (શિથિલતા)દર્શાવતું હતું, હૃદયની
દુષ્ટતા સૂચવતું હતું, અથવા તે જાને સાથેજ રહેલાં છે એમ ખતાવતું હ-
તું, એ સમજતું જોનારને મુશ્કેલ પડ્યા વિના રહે એમ નહોતું.

“હાશ ! હવે મ્હને શાન્તિ વળી !” અખદુલે એક દારથી બરેલા
ખાલાને આગસ ખાતાં લાત મારી, ઢોળી નાંખી કહ્યું, “બોલો ! હવે
મ્હને જે પુછવું હોય તે પુછો. મ્હારા નિષે જે પુછશે તે ખાખ જવાખ
દેવાને નવરો થયો છું.” મદમ્મદે કહ્યું, “ખેલી વાત તો એ છે કે હ-
મારે તારા જોરની પરિક્ષા કરવી પડશે : કારણકે, આપણા ધંધામાં એની
તો ખેલીજ જર છે. ત્હને કુરતી કરતાં આવડે છે ?”

“મ્હને ખખર નથી; અજમાશ કરી જુવો !”

“રમગતન ! આઘી ખશ; હવે, જો, અખદુલ !--પેલા હજી શીખાકે

* એ એક સંસ્કૃત મહાકવિ હતા, જેનું “માલતીમાધવ”

નામનું નાટક ભયંકર રસનો અદ્ભૂત ચિતાર નજર આગળ ખડો કરે છે.

† એ એક ઇંગ્લેશ મહાકવિ હતો જેનું Paradise Lost (સ્વ-
ર્ગપાત) નામનું શબ્દ પણ એવાંજ અલૌકિક અને અદ્ભૂત ચિત્રો અનુપ-
મ કારીગરી અને અદ્વિતીય શક્તિથી વાચકની સમક્ષ તાદશ કરે છે.

બિચારા શેરખાની પેઠે અમારામાંથી ખીજ કોને તું તેટલીજ સ્હેલાઈથી ગીરાવી શકે તેમ છે ?”

“ખીજ કોને ?” અમદુલ બોલી ઉઠ્યો, “ત્હમને બધાને, અને વળી ખીજ પાંચ છ ત્હમારા જેવા નામદ કમખખતો ત્હમારી સાથે હોય તો ત્હમને પણ—” આટલું બોલી તે બેઠો હતો ત્યાંથી ફૂંકો મારી ઉઠ્યો, તકવાર દૂર ફેંકી દીધી, અને પોતાની એક આંખ મચમચાવતો મદ્દની પેઠે હાથ તથા પગ ઉપર ફૂડકા બોલાવતો ઉભો રહ્યો.

લૂંટારા એક અવાજે ત્હેના મ્હોં સામું જોઈ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

અમદુલે ગુસ્સામાં ગર્જના કરી, “ચાલો હવે ત્યારે કુસ્તી માટે ! વાર કેમ કર્યા કરો છો ?”

મહમ્મદે કહ્યું, “મ્હારી શિખામણ માન; મ્હારી એકલાની સાથે જેટલું થાય એટલું કરી જો, અને પછીજ ત્હને ખજર પડશે કે ત્હારે કેવા માણસોની સાથે કુસ્તી કરવાની છે. તું એમ ધારે છે કે અમે દાદી નૂંછ વગરનાં છોકરાં, અથવા નાના નાણુક ગૃહસ્થો છીએ ?”

અમદુલ જવાબમાં માત્ર તિરસ્કારથી હસ્યો. મહમ્મદે પોતાનો મિજબાજ બોલ્યો, અને ત્હેના સોજતીઓ ખૂમો તથા તાળીઓ પાડવા લાગ્યા.

“ચાલો !” અમદુલે મ્હોટો ઘાંટો ફૂંકાડી કહ્યું, “હવે, હું ખરેખર હુરમાં છું; બચ્ચાઓ! સંભાળજો. ” અને એકદમ ઉભો રહી, ત્હેણે જન્મ જેવા મહમ્મદને એક બાળકની પેઠે ઉચકી માથા ઉપર ઉપાડીને ફેંકી દીધો; જમણા હાથ ઉપર નહારસિંહને તથા ડાબા હાથ ઉપર શેરખાને અકેકી લાતથીજ જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યા; સાંતેદાનને પગ પકડીને ઓરડાને સામે ખૂણે ફગોટી દીધો; અને રણુમદ્દને એકજ મુક્કીથી પાસેની પાટ ઉપર બેશુદ્ધ કરીને ચત્તાપાટ ગિરાવી દીધો.

નરમ થએલા લૂંટારા બરોબર શુદ્ધિમાં આવે ત્હેને બે ત્રણ મિનિટ થઈ ગઈ; અમદુલ મત્ત પાડાની પેઠે બરાડા પાડવા લાગ્યો; આશ્ચર્ય પામેલી રમજાન આ બચકર દેખાવ જોઈ ધ્રૂજવા લાગી.

“ધેગંબરની કબરના સમ !” આખરે પોતાનાં ટીચાયલા અવયવો પંખાળતો મહમ્મદ બોલી ઉઠ્યો, “આ ફક્કડતો અમારા પણ મથાનો મળ્યો. રમજાન! સંભાળજો અને એને આપણા સારામાં સારા ઓરડામાં રાખજો.”

“એણે નફે સેતાનની સાથે દોસ્તી કરી હોતી જોઈએ,” સાંતેદી.

પોતાનું ઉતરી ગયેલું કાંડુ પાછું ઠેકાણે બેસાડતાં બબડ્યો.

કાંઠ પચુ એની સાથે કુસ્તી કરવાને ફરીથી તૈયાર થયેલું જણાયું નહિ. રાત બહુ વધી ગઇ હતી, અથવા ખરું કહીએ તો સહવારનો પ્રકાશ જરા જરા દરિયા ઉપર ક્યારનો વિસ્તરવા માંડ્યો હતો. લૂંટારા છૂટા પડ્યા અને સુવાને દરેક પોત પોતાના ઓરડામાં ગયો.

પ્રકરણ ૪ થું.

ખંજર.

આ સુરતી રૂસ્તમ* ગમે તેટલો ભયંકર દેખાવતો હતો તોપણ, ત્હેને આ ટોળીના સભાસદ થયાને બહુ દિવસ થયા નહિ એટલામાં તો ત્હેના સોજતીઓ ત્હેને અત્યંત પ્રેમથી રહાવા લાગ્યા. ખૂનીના ધંધાને માટે તે સ્વાભાવીક રીતેજ પોતાના મ્હોટા શારીર બળ તથા હાજર જવાબીપણું અને તર્ક બુદ્ધિના સામર્થ્યને લીધે લાયક થયેલો હતો; અને તેથી પણ તેઓ ત્હેને રહાતા અને માન આપતા. અરે, રમજનને પણ ત્હેના ઉપર કાંઈ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવા માંડી હતી—પણ, ખરેખર ! એ બહુજ બદ સુરત હતો.

અબ્બુલને જણાવવામાં આવ્યું હતું તે પ્રમાણે, મહમ્મદ આ હાનિ કારક ટોળીનો વડો હતો. તે દુષ્ટતાને સુધારાના હંયામાં હંયા શિખરે રહાવનારાઓમાંનો એક હતો, કાંઈ પણ પ્રકારના ભયને ગણકારે ત્હેનો નહોતો, તથા અપણ અને કાવતરાંખોર, અને મુગલાઈ મહારાજ્યના મુખ્ય દિવાનો કરતાં પણ ઓછી મનોવૃત્તિઓ—અને લાગણીઓવાળો હતો. લૂંટ અને ખૂનની કિમ્મત, જે ત્હેના સાથીઓ દરરોજ લઈ આવતા, તે હમ્મેશાં ત્હેને સોંપી દેવામાં આવતી હતી; તે દરેક માણસને ત્હેનો ભાગ આપી દેતો અને ખીજને જે ભાગ આપતો, તેના કરતાં પોતાને માટે વધારે મ્હોટો ભાગ રાખતો નહિ. ત્હેણે પરલોકમાં મોકલેલાં માણસોની સંખ્યા એટલીતો મ્હોટી હતી કે ત્હેને પણ ત્રેમની સંખ્યા સ્મૃતિમાં રહી નહોતી; ધણુનાં નામ તે ભૂલી ગયો હતો; પણ ત્હેનો મ્હોટામાં મ્હો-

* રૂસ્તમ, એ એક ધરાની પહેલવાન હતો, જેનાં પરાક્રમેનું વર્ણન કવિ ફર્દુસીએ પોતાના “શાહનમા” નામના કાવ્યમાં ધણીજ ઉત્તમ રીતે કરેલું છે.

દેા આનન્દ નવરાશ-આરામના વખતોમાં, પોતાના શ્રેતાઓને પોતાનો લા-
ક્ષણિક દાખલો જોઇ લેવીજ રીતે વર્તવાનું મન થાય એવા પરોપકારી ઇ-
રાદાથી, આવી ખૂનરેજી ભરેલી વાતોમાંથી પોતાને જે સાંભરતી તે, દ-
હેવામાં હતો. તેનાં શસ્ત્રો ખીજાઓનાં રહેતાં હેનાથી એક જૂદાજ ઓર-
ડામાં રાખતો, અને તે પણ તે ઓરડા બનાઇ રહે એટલાં હતાં. તેમાં હ-
જારો જાતનાં જૂદાં જૂદાં, મ્યાન વગરનાં તથા મ્યાન વાળાં બે-ત્રણ-અ-
થવા ચાર ધારાં ખંજર જેવામાં આવતાં. ત્યાં બંધૂકો, પિસ્તોલો અને ખી-
જાં નવી નવી જાતનાં હથિયારો, વિવિધ પ્રકારનાં અને જૂદી જૂદી રીતે
અસર કરતાં ઝેર, અને બાવા, ચાહુદી, બીખારી, સીપાઇ, સમાસદ, અથવા
માછી, જેનો વેશ ધારણ કરવાનો હોય તે ધારણ કરવામાં ઉપયોગનાં દ-
રેક પ્રકારનાં વસ્ત્રો હુમ્મેશાં રહેતાં.

એક દિવસ તેણે અમદુલને પોતાના શસ્ત્રાગારમાં બોલાવ્યો.

“એટલું તું લક્ષપૂર્વક સંભારી રાખજે,” અહમ્મદે કહ્યું, “કે હું
અત્યારથી જોઇ શકું છું તે પ્રમાણે આગળ ઉપર તું સારું નામ કહાડીશ.
તે અત્યાર સુધી અમારીજ કમાઇનો રોટલો ખાધો છે; પણ હવે તારે
તે આપ મેહેનતથી પેદા કરવો જોઇએ. જો આ સારામાં સારા પોલા-
દનું ખંજર છે; તેના ઉપયોગનું મૂલ્ય તારે તમ્મના પ્રમાણથી લેવું જો-
ઇએ. જો તું તે તારા નિયોજકના દુખમનના પેટમાં એક તમ્મ જોશી દે
તો તને એક રૂપિયો મળવો જોઇએ; જો બે તમ્મ જોશી દેતો દસ રૂ-
પિયા; જો ત્રણ તમ્મ જોશી દે તો સો રૂપિયા; અને જો આખું જોશી દે
તો મ્હોં માગ્યું મૂલ્ય લઇ શકે. આ વળી તેની પાસે કાચની કટાર છે;
જેને તે વાળી તેનું તો નક્કી આવીજ બન્યું. જેવો તું ધા કરે કે તર-
તજ તેનો છેડો ધામાં બાગી નાંખવો; અણિ બાગી જઈ અંદર રહી
જવાથી તેના ઉપર માંસ ફરી વળે છે અને ધા રૂઝાઇ જાય છે, પણ તે
અણિ ચિતામાં સુવાડે ત્યાં સુધી તેનોતો જીવ લીધાજ કરે છે. વળી આ
જો પોલું ખંજર ! તેની પોલાણમાં એક પ્રકારનું જીવલેણ વિષ છુપાવીને
ખંજરની અણિથી ધા કર્યો હોય તેમાં, એક ગુપ્ત કળને અડતાંજ તે
સઘળું વિષ એકદમ ઉતારી શકાય છે. આ ખંજરો તથા કટાર લે; એ
આપવાથી હું તને ઘણોજ મ્હોટો બદલો વાળી શકે અને લાખો ધણ
બ્યાજ આપી શકે એવી મુડીની બક્ષિસ કરું છું, એમજ માનજે.”

અમદુલે આ વિનાશનાં યંત્રો હાથમાં લીધાં પણ તે લેતાં લેતાં

તેને હાથ રહેજ ધૂન્યો.

“આવાં અનુપમ સાધનો તમારી પાસે હોવાને લીધે, નાણાંની કેટલી બધી મોટી અસંખ્ય રકમો તમને પેદા કરી શક્યા હશે !”

“હરામખોર !” મહમ્મદે બવાં મહાવી ગુસ્સાથી જવાબ દીધો, “અમારામાં લૂંટફાટ તો તદ્દન અજાણીજ છે. શું તું અમને સાધારણ લૂંગર, ચોર, વાટમાર, ધરદાહ અને એવા એવા ખીખ હસકી જાતના લુચ્ચાઓની સાથે સરખાવે છે ?”

“કદાચ હું તમને તદ્દમનાથો પણ વધારે ખરાબ કહું એમ તું ધારતો હોઈશ; કારણ કે, જે સાચું પુછેતો, મહમ્મદા એ જાતના લુચ્ચાઓનો ફક્ત પૈસા અથવા માલ જેવી ફરીથી ગેળવી શકાય એવી વસ્તુઓ જ લઈ લેવામાં સંતોષ માને છે; પણ આપણે ખીખઓ પાસેથી જે રત્ન લઈ લઈએ છીએ, તે મનુષ્યને એકજવાર મળે છે, અને એકવાર ખાવાયું તો ફરીથી મળી શકતું નથી. ત્યારે આપણે તદ્દમના કરતાં પણ હજારો બણી વધારે ખરાબ લૂંટ કરનારા નહિ ?”

“મકાની પવિત્ર મસ્જિદના સમ ! અખદુલ ! મને લાગે છે કે તું તો અત્યારે બોધ દેવા બેઠો છે.”

“સાંભળ, મહમ્મદા કેયામતને દિવસ* ચોર વધારે ગુન્હેગાર ગણાશે કે ખૂની, તે વિષે તું શું ધારે છે ?”

“હા ! હા ! હા !” મહમ્મદ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“તું એમ ન ધારીશ કે અખદુલ કાંઈ ઓછી હિમ્મત અથવા ઓછો નિશ્ચય હોવાને લીધે આમ બોલે છે. ફક્ત એક શબ્દજ બોલ અને પછી જે કે એક ક્ષણમાં ખંભાતની અડધી રાજસભાને હાર મારી નાંખું છું કે નહિ; પણ.....”

*મુસલમાન તથા ખ્રિસ્તીઓ ‘પુનર્જન્મ’માં માનતા નથી અને તેઓ કહે છે કે કેયામતને દિવસે (Day of Judgment) ઇશ્વર સવળાં મરી ગયેલાં માણસોનો ઇન્સાફ કરશે; અને જેની જેવી કરણી તે પ્રમાણે તેને ઇનામ અથવા શિક્ષા આપશે. આ મત પ્રમાણે જોતાં આ ક્ષણિક જીવનમાં કરેલાં પાપ અથવા પુણ્યની શિક્ષા અથવા ઇનામ અનન્ત કાળ સુધી મળવાનું; અને એથી મનુષ્યોને ધણીજ વધારે સાવચેતી રાખવાની જરૂર રહે છે.

“ મૂર્ખા! સાંભળ, સદ્ગુણ અને દુર્ગુણની જૂની થઈ ગયેલી છોકરમત વાતો ઉપર વિશ્વાસ રાખનારાઓથી ખૂની ઘણાંજ ઉચ્ચ પદે હોયે જોઈએ. સદ્ગુણ શું છે? દુર્ગુણ શું છે? રાજ્ય, રિવાજ, રીતભાત, અને જ્ઞાનને લીધે પવિત્ર મનાયલા નિયમો, હવે મનુષ્યો જે વસ્તુને એક વખત માનને પાત્ર બનાવી શકે તેજ વસ્તુને તેઓ પોતાની ઇચ્છા હોય તો અચોક્કસ પણ કેમ ન ગણી શકે? જે અદિની રાજ્યસભાએ માણસોને ‘ખ’ભાતના રાજ્યતંત્ર વિષે ખુદી રીતે અભિપ્રાય આપતાં અટકાવ્યા નહોત તો આવા મત રાજતંત્ર રીતે પ્રકાશિત કરવામાં કાંઈજ ખોટું ન ગણાત અને આજ જેને જ્યાં માણસો ગુન્હા તરફે ધારે છે તેને તેનાં તેજ માણસો આવની કાસે સ્વીકાર્યોગ્ય અને સ્વાધ્ય ધારત. તેથી આજ પછી એવા નકામા વહેમને તારા મગજમાં પેસવા દેતોજ નહિ. આપણે પણ નવાજ અને તેની રાજસભાના સભાસદોન જેવાજ મનુષ્યો છીએ, અને આપણામાં પણ સારા અને ખોટા વિષેના નિયમો ઘડી દેવાડવાની, શું સાંઈ ફેરવાય અને શું ખોટું ફેરવાય તે વિષે નિર્ણય કરવાની, તથા ફલાણને સદ્ગુણ ફેરવો અને ફલાણને દુર્ગુણ ફેરવો, એ દરાવવાની, તેમના જેટલીજ ખુદ્દિ છે. ”

અમદુશ હસ્યો,—અને મહમદે વધારે ઉત્સાહથી આગળ બોલવા માંડ્યું.

“કદાચ તું મ્હને કહીશ કે આપણો ધંધો નિંદ્ય છે, પણ ત્યારે ‘માન’ એ વસ્તુજ શું છે? તે ફક્ત શબ્દ છે, ખાલી અવાજ માત્ર છે, અને કલ્પનાએ ઉભું કરેલું હવાઈ પૂતળું છે. કોઈ ધોરી રસ્તા ઉપર જઈ કોઈ ને પુછ, કે ‘માન’ શી વસ્તુમાં રહેલું છે?—કંજુસ ત્હને એમજ ફૂડેશે કે ‘પૈસો એકઠો કરવામાં—રૂપિયાની થેલીએને થેલ્લ એના હાગલાએનો સંચલ કરવામાં. ‘ના. ના’. કોઈ સ્ત્રી લાંપટ—વિપથી ત્હને જવાબ દેશે, ‘ખરેખરે માનતો દરેક સુંદર યૌવનાના પ્રિયતમ થવામાં અને દરેક સદ્ગુણી સ્ત્રીનો સદ્ગુણ તોડાવવામાંજ રહેલું છે’ ‘કેટલી મ્હોતી ભૂત!’ શરવીર સરદાર વચમાં બોલી ઉઠશે, ‘શહેરો છતવાથી, લશ્કરો નાશ કરવાથી અને આખા પ્રાન્તોના પ્રાન્તો નાશ કરવાથીજ ખરું માન મેળવાય છે’ નિદાન પોતે પુસ્તકોનાં જેટલાં વધારે પાનાં વાંચ્યાં અથવા લખ્યાં, તેટલું વધારે માન મેળવ્યું સગજે છે; કંસારો ત્હણે જેટલાં વાસણ્ય ઘડ્યાં અથવા સમાં કર્યા તેટલું માન મેળવ્યું ધારે છે; તપસ્વિની સ્ત્રી પોતે જેટલાં સ-

તકાઈ કર્યાં અથવા કુકર્મો ન કર્યા એટલું વધારે માન મેળવ્યું ધારે છે; અને નામગંધોર સ્ત્રી પોતાના આશકોની સંખ્યામાં તથા નવાજ પોતાના રાજ્યના વિસ્તારમાં, પોત પોતાનું માન સમજે છે; આ પ્રમાણે, મારા દોસ્ત ! દરેક મનુષ્ય જીવંદજોના ધારવા કરતાં જુદીજ વસ્તુમાં માન છે એમ સમજે છે. આમ છે તો ખૂનીએ, પોતાના હુત્તરની સંપૂર્ણતામાં, અને દુષ્મનના હૃદયમાં વગર ચૂક્યે ખંજર ખોલી ધાલતાં શીખવામાં, માન છે એમ શા માટે ન ધારવું જોઈએ ? ”

“ મહારાજ જીવના સમ, મહમ્મદ ! ત્હેં ખૂનીનો ધંધો સ્વીકાર્યો એ બહુજ ખોટું કર્યું; લોકોએ ખરેખર એક ઉત્તમ ફિલસુફ ખોયો છે. ”

“ હેં, ત્હને એમ લાગે છે ?—ખરી વાત તો આ છે, અબદુલ ! હું એક કાઝીને ઘેર બાજુતાં શીખ્યો હતો; મહારો ગાપ અહમદગાદનો એક સારા દરજ્જાવાળો મોલવી હતો અને મહારી મા જે પોતાની નીતિ અને દયાને માટે બહુજ વખણાતી તે અજમેરના કાઝીની છોકરી હતી. તેથી હું અભ્યાસ સારો કરીશ અને ત્હેમાં હીક નીકળી આવીશ, એમ બંધાને મહારે માટે આશા રહેતી હતી; મહારો ગાપ જે બહુ બલો માણસ હતો ત્હેનોતો વળી મ્હને મોક્તવી જનાવવાનો પણ ધણોજ આગ્રહ હતો. પણ મ્હેં થોડા વખતના અનુભવથીજ જાણી લીધું કે મહારી કજયા દલાલના ધંધામાં બહુ હુંશીયારી છે. મ્હેં મહારી ખુદીએ સૂચવેલો ધંધો ગૃહણ કર્યો; પણ હજી મહારો અભ્યાસ નક્કામો ગયો નથી, કારણ કે મહારા પોતાના વિચારે ઉત્પન્ન કરેલાં હવાઇ બૂતથી જીવંતવવા કરતાં વધારે સારી ફિલસુફી ત્હેણે મ્હને શીખવી છે. મહારા મિત્ર ! મહાન દાખલા પ્રમાણે ચાલ અને તેથી નિઃસંશય ચુપ્પી થયા વિના રહીશ નહિ. ”

તેઓ બંને ઉઠ્યા અને પોત પોતાને સ્થાનકે જઈ નિદ્રાગ્રસ્ત થયા.

પ્રકરણ ૫ મું.

એકાન્ત.

અબદુલને ખંભાતમાં આવ્યે આશરે છ અઠવાડિયાં થઈ ગયાં હતાં, અને હજી પણ, જોઈએ ત્હેવી યોગ્ય તક નહિ મળવાથી અથવા વૃત્તિ નહિ હોય તેથી ત્હેણે પોતાનાં ખંજરો મ્યાનમાંજ રહેવા દીધાં હતાં. આમ થવાનું કાંઈક કારણ, ત્હેની હજી શહેરની ગલી યુગ્મીઓ તથા આગ

આવળા છુપા રસ્તાઓ વિષેની અજ્ઞાનતાને લીધે પણ હતું; અને કાંઈકે કારણ એ પણ હતું કે, ખોતાના ધાતકી ઇરાદાઓ પાર પાડવાને બીજાની મદદ શોધતો હોય એવો આહક લેતે હજી મળ્યો નહોતો.

આવી કામની તંગી લેતે ધણીજકંટાળા ભરેલી લાગતી; લેતે કામ કરવાનો ધણોજ ઉત્સાહ હતો, પરંતુ આગસમાં પડી રહેલું પડતું હતું.

ચિંતાશીલ હૃદયથી તે ખાંભાતમાં ભટકતો અને અકેકે પગલે અકેકે નિસાસો નાંખતો. તે જાહેર જગાઓમાં, વીણીઓમાં, બગીચાઓમાં, તથા આનન્દ મેળવી શકાય એવે દરેક સ્થળે જતો. પણ કોઈ જગોએ તે શોધતો તે—શાન્તિ લેતો અપ્રાપ્યજ રહેતી.

એક દિવસ તે ખાંભાતની પાસેની એક ધણીજ સુંદર ટેકરી ઉપર આવેલા એક સાર્વજનિક આગની પણ પેલી પાસ આથડતો આથડતો ગયો; તે અનુપમ કુંજો અને સુરમ્ય વિનાસભુવનોની પણ પેલી તરફ ગયો અને દરિયા કિનારે બેઠકારીથી જાળતે પડ્યો; રુપેરિ આંદનીમાં રમતા સમુદ્ર તરંગો લેના હૃદયને ધણીજ આનન્દન લાગ્યા.

“ચાર વર્ષ ઉપર” તે એક નિસાસો મૂકી બોલવા લાગ્યો, “એક આવી દિવ્ય સન્ધ્યાને વખતે મહેં અમીનાના મૃદુ ગાલ ઉપર ખેંચીજવાર ચુંબન લીધું હતું, અને અમીના મહેને ચલાતી હતી તે પણ લેના મહેંથી તેજ વખતે સાંભળ્યું હતું.”

તે બોલતો બંધ થયો, અને લેનાં હૃદય ચક્ષુઓ આગળ ખડા થતાં શોકમય પુનઃસ્મૃતિનાં ચિત્રોમાં લેલું મન આકર્ષાઈ ગયું.

લેતી આસપાસ દરેક વસ્તુ કેવી શાન્ત અને સ્તનકાર ભરેલી હતી ! લીલી લીલી ઘાસમાં રમતા બાલકનીલનો સ્વર પણ સંભળાતો નહોતો; અને દરિયાનાં મોજાં જાણે લેતે ખાતરજ ચૂપ થયાં હોયની, એમ શાન્તિમાં, શુપચુપ રમ્યાં કરતાં હતાં. પણ અગદુલના હૃદયમાં એક મ્હોટું તોફાન જોરથી ફૂંકાયા કરતું હતું.

“ચાર વર્ષ ઉપર મહેને સ્વપ્ન પણ નહિ હતું કે એવો વખત પણ આવશે, જ્યારે મ્હારે ખાંભાતમાં એક ખૂનીનો ધધો સ્વીકારવો પડશે ! અરે, મ્હારા યૌવનના સુખી દિવસોમાં મ્હારા ઉપર સ્મિત કરતાં આનન્દનાં જાગૃત સ્વપ્નો, કીર્તિ મેળવવાની યોજનાઓ, અને સુનેરી આશાઓ, એ સર્વ ક્યાં ઉડી ગયાં ? હું હાલતો એક ખૂની છું; લેના કરતાં બીજારી થવું પણ ધણે અંશે ઉત્તમ છે.

“જ્યારે મહારા ભણા વૃદ્ધ પિતાજી મહારા શરીરની આસપાસ બેઠે હાથ નાંખીને મહો છાતી સરસો દયાવી, ચુંચન કરતા અને પિતૃ ગર્વથી ‘મહારા બહાણા પુત્ર! તું એક દિવસ પરવીજ એ નામ જગ પ્રસિદ્ધ અને કીર્તિવન્ત કરવાનેજ સુખયક્ષો છે, એમ કહેતા ત્યારે એ ખુદા! મહારાં લોહી કેટલું ઉછળતું? મહેં ભવિષ્યમાં કરવાનાં ઉત્તમ કામો વિષે શું શું ધાર્યું ન્હોતું?—શી શી લાગણીઓ રાખી ન્હોતી? તે પિતાજી હાલ બે-હસ્તમાં* છે, અને તેજ પુત્ર હાલ અંબાતનો એક ખૂની છે! મહારા શિક્ષા ગુરુઓ મ્હને લક્ષ્મણ વખાણતા અને મહારી બુદ્ધિનો પ્રભાવ જોઈ આશ્ચર્ય પામતા; અને વખતે તો તેઓ પોતાના હર્ષના કિસાદમાં એટલા બધા ખેંચાઈ જતા કે મહારો વાંસો કોઈને બોલી કહતા કે ‘અમીર! તું એક દિવસ પરવીજ નામને અમર કરીશ અને ત્હારી સાતે પેટી ઉદ્ધારીશ’ હા! તે મધુરતરંગની સુખી ઘડીઓમાં ભવિષ્ય કેવાં સુંદર અને પ્રકાશિત સ્વરૂપ ધારણ કરી નજર આગળ ખડું થતું? જ્યારે કોઈ ઉત્તમ સત્કાર્ય કરી! અન્યથી વિજિત થઈ ઘેર આવતો, અને જ્યારે અમીના આ હુર શરીરને પોતાના સૈવર્ણ કરસંપુટમાં અનુપમ પ્રેમથી સ્વીકારી લેતી ત્યારે કેવી વિચ પળ દબમાન થતી? અને જ્યારે તે મ્હને છાતી સરસો આંખી કહેતી કે ‘મહારા પરવીજના ઉપર પ્રેમ કોને આન્યા વિના રહે?’ ત્યારે, ...નશીમ! ખુદા! જો ભુતકાળનાં સપનાં! ત્હમે હવે એકદમ ઉડી જાઓ; ત્હમારી સંજ્ઞ સ્મૃતિ પણ મ્હને ગાંઠો બનાવી મુકે છે.”

તે પાછો શાન્ત થયો! તેણે ગુસ્સાથી પોતાનો એક કરડવા માંડ્યો, આકાશ તરફ એક હાથ ઉંચો કર્યો, અને બીજા હાથથી કપાળ કુટ્યું.

“એક ખૂની.....બાપણા અને લક્ષ્મણોરોનો ગુલામ.....દુનિયામાં જોવામાં આવતા હુમ્યામાં હુમ્યા બદમાશોનો સોગતી.....મહારા પરવીજની હાલ આ દશા થઈ છે! છીં! ધિક્કાર છે ત્હેના ઉપર! અને હજુ પણ નિર્દય ભાવિ મ્હને ત્હેરીને ત્હેરી સ્થિતિમાં આંખી રાખે છે.” તે કેટલોક વિચાર કર્યા પછી એકદમ જમીન ઉપરથી ફૂંકો મારી ઉભો થયો અને ત્હેની આંખો કોઈ નવાજ પ્રકારના તેજથી પ્રકાશવા લાગી. ત્હેનો અંદરો બદલાઈ ગયો હતો; અને ત્હેનો શ્વાસ હાલ ધીમે આવતો હતો.

“હા! હાથરના સમ, હા! અમીર પરવીજ ગમે તેટલો મ્હોટો હતો,

તોપણ તો હાલ મહારથી થઈ શકાય તેમ નથી. પાંચ મહને ખંભા-
તના ખૂની તરીકે મોટો થતાં, શું આડે આવી શકે તેમ છે? પરિવ્ર-
ત્તુ ખી આત્માઓ! તે આકાશની તરફ એ હાથ બેડી, ઘુંટણીએ પડી,
ખરેખરા ગંભીર સોગન લેતો હોય તેમ બોલી ઉઠ્યો, “મહારા પિતાજીના
આત્મા! મહારી અમીનાના આત્મા! હું ત્હમારો થઈ, ત્હમને નાલાશી
લાગે એવું કામ કદી પણ કરવાનોજ નથી. હું અહિં સોગન લઉં છું ત્યાં
જે ત્હમારા આત્માઓ આવી શકતા હોય તો, આ હું સોગન લઉં છું તે
સાંભળો, કે ખૂની કોઈ દિવસ પોતાની ઉત્પત્તિ ધિક્કારાય એવું કદી પણ
કરવાનો નથી; અને ત્હમને દુઃખાર્ત અંતકાલ સમયે જે આશાઓએ શા-
ન્તિ પમાડી હતી તે નિષ્ફળ જાય એવું પણ કદી કરવાનો નથી. ના! જ્યાં
સુધી હું જીવું છું ત્યાં સુધી તો આ દુષ્ટ ધંધામાં હું એકજ રહીશ અને મહા-
ર નામ, જે મહારાં કૃત્યેથી કીર્તિવાન થયેલું હશે તેની તરફ ભવિષ્યની
પ્રજ્ઞાઓને પણ માનની દૃષ્ટિથી જોવાની પ્રજ્ઞ પડશે.”

તેણે પોતાનું માથું જમીનને અડ્યું ત્યાં સુધી નીચું નમાવ્યું અને
આંસુની નદીઓ તેની આંખમાંથી વહીને નીચેની શુષ્ક ભૂમિની તૃપાને
તૃપ્ત કરવા લાગી; તેનું હૃદય મહાન વિચારો તથા આશાઓથી ભરાઈ ગયું:
તે એવા એવા વિચિત્ર ઇરાદાઓ અને તંદરોંગાં ચાલ્યો ગયો કે આખરે
તેનું મગજ પણ ગુંચવાઈ ગયેલું જણાયું; અને એકાદ બીજે કલાક જમી-
ન ઉપર બેઠાં બેઠાં વિચારો કર્યા પછી તે તેમને પરિપૂર્ણ કરવાના ઇરાદા-
થી ઉઠી ઉભો થયો.

“હું મનુષ્ય જાતિની સામે પાંચ દુષ્ટ ગળાં કાતરોઓની સાથે કાઈ
પણ પ્રકારના કરાર—અથવા એક સંપમાં ઉતરવા માગતો નથી. હું એકલોજ
આખા રાજ્યને ધ્રુવવીશ અને આઠ દિવસ થયા નહિ હોય એટલામાં તો
તે સઘળા દુરાત્માઓ ફાંસીને લાકડે લટકશે. ખંભાતમાં પાંચ લૂટારો હવે
રહેવાના નથી; એક-ફક્ત એકજ આ શહેરમાં રહેશે અને તેજ એકલો
નવાખતે પણ ગણકારશે નહિ, ખરા અને ખોટાનો ન્યાય કરશે, અને
પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ઇનામ આપશે અને સજા કરશે. આઠ દિવસ
ગયા નહિ હોય એટલામાં તો આખું રાજ્ય આ મનુષ્યજાતિમાંથી દેશાનુક-
લ થયેલા નરાધમોની હાજરીમાંથી મુક્ત થશે અને હું એકલોજ અહિં
રહીશ! પછી ખંભાતનો દરેક બદમાશ, જે મારા સાથીઓની કટારોને
કામમાં કામમાં વપરાયલી રાખે છે, તેને મહારી પાસેજ આવવું પડશે;

અને પછી, જે સધળા શ્રીમાન રમડેલાની સાથે મહમ્મદ અને તેના સોગતીઓ ધાતકી વ્યવહાર ચલાવે છે, તેમનાં નામ મદને જણાશે; અને પછી....અમદુલ ! અમદુલ ! ફક્ત એકજ નામ ! ખંભાત સાંભળ અને ધૂજ ! ”

પોતાની આશાઓના આના અસીમ સ્વરૂપથી મત્ત થયેલો, અમદુલ તે સ્થળેથી દોડ્યો; એક માછીને બોલાવીને હોડીમાં બેઠો અને રમજનના ઘર ભણી ગયો, જ્યાં લૂંટારા ક્યારનાયે શાન્ત નિદ્રાના શુષ્કર આલિંગનમાં લીન થયા હતા.

પ્રકરણ ૬ હું.

ગુલબદન, નવાબની મનોહર ભત્રીજી.

“સાંભળ, દોરત !” બીજા દિવસના સહવારમાં ઉઠ્યા પછી મહમ્મદે અમદુલને કહ્યું, આજ ત્યારે આપણા ધંધામાં ખેલું પગલું ભરવાનું છે. ”

“આજ ?” અમદુલ ધબકતો બોલી ઉઠ્યો, “ત્યારી ચાલાકી મ્હારે કોના ઉપર બતાવવાની છે ?”

“ખરૂં પુછે તો, તે એક નાનુક સુંદરી ઉપર છે; પણ નવા શિખાઉને ખેલુંજ અચરૂં કામ ન સોપાવું જોઈએ, ” મહમ્મદે હસતે મ્હોંચે કહ્યું, “અને, તું ત્યારા આ પ્રથમ પ્રયત્નમાં કેટલી હુંશિયારીથી વર્તે છે તે જોવા ને હું પણ ત્યારી સાથેજ આવીશ ”

“હું ? ” અમદુલ બબડ્યો, અને મહમ્મદ સામું ત્હેણે નખથી તે શિખાસુધી અનિમેષ દૃષ્ટિથી જોયા કર્યું.

“આજ સાંજે ચાર વાગે તું શહેરની દક્ષિણ બાજુએ આફતાબી-બાગ આવેલો છે, ત્યાં મ્હારી સાથે આવજો. આપણે જવાનાતો વેશ બદલીને જતો. આ બાગમાં કેટલીક રમણીય જગોએ બહુ સારાં હમામખાનાં આવેલાં છે, તે હમામખાનાંમાં ન્હાયા પછી, નવાબની ભત્રીજી દીવની* સુંદર ગુલબદન બેગમ, કોઈપણ માણસ સાથે રાખ્યા શિવાય, ઘણીવાર એકથી બાગમાં ફરવા નીકળે છે. અને તે વખત... સમજ્યોને ? ”

“અને તું તો મ્હારી સાથે આવીશજને ?”

* ગુલબદનનો બાપ પોતાના મૃત્યુ પહેલાં દીવ બેટનો સરદાર હતો, અને તેથી તેની પુત્રી માનને ખાતર હળુપણ દીવની બેગમ ગણાતી.

“હા. આ ત્હારું પ્રથમ સાક્ષ્ય જોવાને હું પાસેજ રહીશ, હું દરેક નવા માણસની સાથે એજ પ્રમાણે વર્તું છું.”

“મ્હારે ખંજર કેટલાં તસુ ઉંડું ખોશી દેવું?”

“છેક હાથા સુધી મ્હારા બચ્ચા ! છેક હાથા સુધી !—ત્હેના મોતની જરૂર છે, અને આપણને બદલો પણ રાજ્યોગ્ય-નવાખીજ મળશે. ગુન્નમદન કબરમાં સૂતી કે આપણે છાંદગી લગી ક્રમાવાનું રૂદેશે નહિ.”

આ બાબતને લગતા દરેક વિષયનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. મધ્યાહ્ન પણ થઇ ગયા અને આશરે ચારેક વાગ્યાનો સમય થયો કે તે બંને જણ બહાર નીકળી પડ્યા જ્યારે તેઓ અમરતાગી ખાગ આગળ આવી પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં લોકોની નિત્ય કરતાં પણ વધારે ગદ્દા થયેલી જોઇ. દરેક છાંયડા વાળો રસ્તો પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓથી * ભરપૂર હતો. ખાગની અંદરની દરેક કુંજ ખંભાતનાં ઉત્તમોત્તમ કુટુંબોથી પરિપૂર્ણ હતી. ઠેકાણે ઠેકાણે રોહી મંડળો મીઠા પવનની ઝીણી લહરિઓમાં વિશ્રાન્ત થતાં હતાં; અને ચારે તરફથી આલ્યા આવતા સંગીત તથા વાદના નાના પ્રકારના મિશ્રિત સ્વર તંદ્રાનાં આદ્ર થયેલાં હૃદયોમાં એક નવાજ પ્રકારના આનન્દના અંકુર પ્રકટ કરતા હતા.

અમદુલ લોકનાં ટોળાંઓમાં ભળી ગયો. એક ગૃહસ્થાઇ બતાવતી વાગની ટોપીએ ત્હેનો કંટાળો ઉપજાવે એવો ચહેરો છુપાવ્યો હતો; ત્હેણે સંધીવાથી પીકાતા એક વૃદ્ધ પુરુષની ચાલ અને રીતભાત ધારણ કરી હતી અને ત્યાંનાં એકઠાં થયેલાં મંડળોમાંથી લાકડીનો ટેકો દઇ ધીમે ધીમે ચાલતો હતો. ત્હેનો ઝબ્બો તથા પોશાક ઘણો કીમતી હોવાથી સઘળે ઠેકાણે લોકો ત્હેનું સાંરું સન્માન કરતા અને બાહ્ય દેખાવ ઉપરથી રાજ્યના વ્યાપાર, નવાખના દુષ્મનોના ધરિદાઓ, તથા ખીજ જુદી જુદી જાતની પરચુરણ બાબતો સંબંધી કોઇ પણ મનુષ્ય ત્હેની સાથે વાત કરતાં ખંચકાતું નહોતું. અમદુલ પણ આમાના કોઇ પણ વિષય ઉપર વાત કર-

* અહિં સ્ત્રીઓને આવેલી જોઇ, આપણા જેવા મુસલમાન કોમની સુંદરીઓને જનનામાં જોનારાને આશ્ચર્ય લાગે એ સંભવિત છે; પણ મધ્યકાળની શરૂઆતના ઇતિહાસમાં એક એવો પણ વખત હતો કે જ્યારે મુસલમાન સ્ત્રીઓ પણ હિન્દુઓની જેટલીજ છૂટથી બહાર ફરતી એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ રાજ્યકાજમાં પણ ભાગ લેતાં ખંચકાતી નહોતી.

વામાં પાછો હડે તેમ નહોતો.

આવી રીતે તહેણે ગુલબદન બાગના કીચા બાગમાં હતી, તહેણે કેમો પોશાક પહેરેલો હતો, અને તે કેઈ જગોએ મળવાનો સંભવ હતો, તે સર્વ વિશે સત્વર ખચર મેળવી.

પછી તહેણે તે તરફ ધીમે જવા માંડ્યું અને મહમ્મદ પણ તહેની પાછળ પાછળ સંતાતો ચાલ્યો.

એકલી, અને એક ખૂણામાં આવેલી નિર્જન કુંજમાં દીવના બેગમ અને ખંભાતની સુન્દરીઓમાં અનુપમ સૌંદર્યવાળી મનોહરા, ગુલબદન શાન્તિમાં બેઠી હતી.

અમદુલ તે કુંજ પાસે આવ્યો; તહેના પ્રવેશ માર્ગ પાસે પહોંચ્યો કે જાગે એકએક કાંઈ માંદો થઈ ગયો હોયની એમ ધૂંજવા લાગ્યો, અને તેથી ગુલબદનનું ધ્યાન ખેંચાયું.

“ઓ ખુદા ! ઓ તકદીર !” તે બોલી ઉઠ્યો, “અહિં એવું કાંઈ પાસે નથી કે જે આ ઘરના માણસના ઉપર દયા લાવે ?”

નવાખના ખુબસુરત બત્રીજી કુંજમાંથી તરત ખહાર આવી અને તે દુઃખ પામતા વૃદ્ધ પુરુષને સહાય કરવા દોડી.

“બાવાજી ! ત્હમને શું થાય છે ?” દયાર્દ્ર અંતઃકરણથી થયેલી ચિન્તાતુર મુખાકૃતિથી, તહેણે મધુર સ્વરમાં પુછ્યું.

અમદુલે પાસેની કુંજ આંગળીથી બતાવી, જ્યાં ગુલબદન તહેને ધીમે ધીમે લઈ ગઈ અને એક સુંવાળી બેઠક ઉપર બેસાડ્યો.

“બાઈ સાહેબ ! ખુદા ત્હમારું કદયાણુ કરો !” ધૂંજતે અવાજે અમદુલે કહ્યું; તહેણે પોતાની આંખો ઉંચી કરી; તહેની તથા ગુલબદનની આંખો મળી, અને એક ગુલાબી ચૌવન પુષ્પ તહેના ગાલ ઉપર ખીલતું અમદુલની નજરે પડ્યું.

ગુલબદન, આ ગુમ ખૂનીની પાસે ગુપચુપ ડબી રહી; અને તે વૃદ્ધ પુરુષના દરદને માટે હેતાગ સ્વભાવને લીધે મનમાં ફિકર કરી કરતી હતી. અહા ! સુન્દરી ! ત્હારું માયાળુ અંતઃકરણ પુરુષ દષ્ટિએ પડતા ચહેરાને કેટલો બધો વધારે મનોહર બનાવે છે ? તહેણે પોતાનું ખૂન કરવાને આવેલા દુષ્ટ ઉપર પોતાનું શરીર વાળી, મીઠા અને મૃદુ શબ્દોમાં તહેને પુછ્યું, “બાવાજી ! હજી ત્હમને કીક થયું નથી ?”

“હીક?” તે દગો કરનારે ધીમે, લથડતા અવાજથી જવાબ દીધો,
 “હીક? અરે! હા. હા. હવે કાંઈક હીક છે. ત્હમે-ત્હમે તો નવાખસાહેબ
 નાં ભત્રીજી હશે? દીવનાં અમીરનદી ગુલબદન બેગમ?”

“હા, એજ.”

“અરે, બેગમ સાહેબ!—મ્હારે ત્હમને કાંઈક ફહેવાનું છે—ત્હમે ત્હ-
 મારી જાત સંભાળજો—ચમકશે નહિ—મ્હારે જે ફહેવાનું છે તે ઘણીજ અ-
 ગત્યનું છે અને ત્હમાં બહુજ સંભાળીને, ડહાપણથી કામ લેવાનું છે. અરે!
 ખુદા! દુનિયામાં એવા પણ ફૂર, ઘાતકી માણસો હોય છે—ખાનુ! ત્હમારી
 જીંદગી જોખમમાં છે.”

તે યૌવના એકદમ ચમકી, પાછી હઠી; ત્હેના ગાલ ઉપરથી રંગ લ-
 ડી ગયો, અને મુખાકૃતિ મૃત્યુના સપાટામાં આવી ગઈ હોય એમ સ-
 ર્જત થઈ ગઈ.

“ત્હમારું ખૂન કરવાનો ધરાદો રાખનાર માણસને ત્હમારે જોવો છે? ત્હમારો વાંકો વાળ પણ નહિ થાય, પણ જો જીવવાની ઇચ્છા હોયતો મું-
 ગાં રૂહેજો.”

ગુલબદનને પોતાને શું કરવું તે કાંઈ સૂઝવું નહિ; તે વૃદ્ધ પુરુષની
 હવે ત્હેને ખ્હીક લાગવા માંડી.

“બેગમ સાહેબ! ડરશે નહિ; હું ત્હમારી પાસેધું ત્યાં સુધી ત્હમા-
 રે કાંઈ પણ ખ્હીવાનું નથી;—અને ત્હમે અહીંથી જાઓ તે પ્હેલાંતો ત્હમા-
 રું ખૂન કરવા ઇચ્છનારને ત્હમે ત્હમારા પગ આગળ મડદું થઈ પડેલો
 જોશો.”

ગુલબદને નહાશી જતી હોય તેમ પગલું ભરવા માંડ્યું; પણ એવા-
 માં એકદમ ત્હેણે પોતાની પાસે બેઠેલા માંદા, ધરડા માણસને બદલાઈ ગ-
 ચેલો જોયો. જેને ક્ષણેક ઉપર થોડાં વાક્યો બોલતાં પણ બહુ શ્રમ લેવો
 પડતો હતો, અને જે પાંદડાની પેઠે ધ્રૂજતો બેઠક ઉપર પડી રહ્યો હતો,
 તે એક રક્ષસના જોરથી કુદી ઉઠ્યો અને ત્હેને એક હાથ પકડી પાછી
 બેંચી લીધી.

“ખુદાને ખાતર!” તે બોલી ઉઠી, “ઈશ્વરને માટે મ્હને છોડી દો!
 મ્હને જવા દો!”

“ખાનુ! જરા ખ્હીશો નહિ; હું ત્હમસા રક્ષણ કરુંધું.” એમ ક-

હી અખદુલે પોતાના ઓઠથી એક સીસોટી વગાડી તીણો અવાજ ફહાડ્યો.

પાસેના એક જાડોના ઝુંડમાં સંતાયલો મહમ્મદ એકદમ બહાર નીકળી આવ્યો અને તે કુંજમાં પેઠો.

અખદુલે ગુલબદનને એક બેઠક ઉપર બેસાડી દીધી અને મહમ્મદ ને મળવા જતો હોય એમ તેની સામે જઈ તેના હૃદયમાં હાથમાંનું ખજર એકદમ ખોલી દીધું.

એક સ્વર પણ ફહાડ્યા શિવાય તે લૂંટાઓનો સરદાર અખદુલના પગ આગળ પડ્યો. જરાવારમાં તેના ગળામાંથી મોતનો ઘરેડો સંભળાવા લાગ્યો અને થોડાક કમકમાટી ઉપજાવે એવા આચકા ખાધા પછી તેનો પ્રાણ કરેલાં કૃત્યોનો જવાબ આપવાને પોતાના કત્તાની હજુરમાં ચાલ્યો ગયો.

હવે મહમ્મદના જીવ લેનારે બીજી તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી અને ગુલબદનને અહં મૂર્છિત સ્થિતિમાં બેઠક ઉપર પડી રહેલી તેણે જોયું. “સુન્દર ગુલબદન ! ત્હમારી જીંદગી બચી ગઈ;” તેણે કહ્યું “જે દુષ્ટ મહેને ત્હમારું ખૂન કરવાના ઇરાદાથી અહિં લાવ્યો હતો તે લોહી લુવાણુ આ પડ્યો. હવે ત્હમે શાન્ત-સ્વસ્થ થાઓ; ત્હમારા કાકા, જવાબની પાસે જાઓ અને તેને કહેજો કે આજે ત્હમે જીવે છો તે અખદુલને લીધેજ !”

ગુલબદન બોલા શકી નહિ. ધૂનતે ધૂનતે તેણે પોતાના હાથ તેના તરફ લાંબાવ્યા, તેનો હાથ લીધો, અને હૃદયની મૈન ઉપકારની વૃત્તિથી તે પોતાને ઓઠે દાખ્યો.

આ દુઃખાર્તે હૃદયની મનોહર મૌવના તરફ અખદુલ સાનંદાશ્ચર્યથી જોઈ જ રહ્યો; અને એવી સ્થિતિમાં આવું સુન્દરતાનું અમીમય ઝરણું કોના હૃદયમાં પોતાના દર્શનની પિપાસા ઉત્પન્ન નહિ કરે ? ગુલબદન સત્તરેક વર્ષની યર્ષ હતી; તેના નાજુક અને આનન્દન અચયવો, એક આછું ઝીણું શ્વેત વસ્ત્ર, જે તેના શરીરની આસપાસ અનેક કરચોલીઓમાં વીંટાયલું હતું, તેમાંથી, ધુમ્મસમાંથી પ્રકાશતા પૂર્ણ ચન્દ્રની પેઠે લલિત રમ્યતામાં દેખાયા કરતા હતા. તેની મૃદુ સુન્દર આંખો, જેમાંથી દિવ્ય નિર્મળતાનો પ્રકાશ પ્રવતો હતો. હસ્તીદંત જેવું શ્વેત વિશાળ કપાળ, જ્યાં કાળા ચળકતા વાળની લટો રમતી હતી; ગુલાબી ગાલ, જ્યાંથી એક પ્રકુલિત ગુલાબને લીલિયોરી ગઈ હતી; અને પરવાળાં જેવા ઓઠ, જેમાંથી દાડમની કળિયો જેવા દાંત તે ખેલતી અથવા હસતી તે વખત ડોકિયાં કર્યા કરતા.

હતા;—આવા આવા અનુપમ સ્વાભાવિક સૌંદર્ય અને અદ્ભૂત, વિશુદ્ધ કાન્તિ વાળી ગુલબદન, જેના શરીરમાં કોઈ પણ કૃતિ જે દિવ્ય સુન્દરતામાં આભિલાષે લેવી હતીજ નહિ, અને મૃદુલ્યે જેને પોતાની બધી ઉત્તમ કારીગરીઓમાંના ઉત્તમોત્તમ ભાગ એકત્ર કરી બનાવી હતી, તેને—જેતાં દુઃખી અખદુલ પાંચેક મિનિટ પોતાની સ્થિતિજ બૂલી જાય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નહોતું; આ પાંચ મિનિટમાં તેણે પોતાના આખા જીવન પર્યતનું એક આશા સ્વરૂપ—આખી જીંદગીની શાન્તિ લૂંટી લે એવું પૂતળું—પોતાના હૃદયમાં કોતરી ફેલાડ્યું.

તે આખરે બોલી ઉઠ્યો, “પેગંબરના સમ ! ગુલબદન તું ખરેખરી મનોહરજ છે; અમીના પણ વધારે સુંદર નહોતી !”

તેણે પોતાનું માથું નમાવી, તે સુંદરીના ફિક્કા પડી ગયેલા ગાલ ઉપર એક ચુંબન લીધું.

“અરે ભયંકર માણસ ! મહારી પાસેથી તું દૂર જા !” તે હવે બીજી ધ્રુજતી બોલી ઉઠી “અહિંથી જા !”

“ઓ ગુલબદન ! તું આટલી બધી ખુબસુરત શા માટે છે ? અને હું શા માટે—? આહા !—ગુલબદન ! તારા ગાલ ઉપર જેણે ચુંબન કર્યું તે કોણ છે તે તું જાણે છે ? જા ! તારા કાકા, પેલા મગરર નવાબને ફેરવે ફેરવે, તે ખૂની અખદુલ હતો.” આટલું બોલીને તે કુંજમાંથી નીકળી નહાશી ગયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

ખૂનીની દિલહાર.

એટલી બધી ત્વરાથી અખદુલ નહાશી ગયો તે કારણ વિના નાંહ હતું. તેના ગયા પછી ઘોડીજવારમાં તેજ રસ્તે એક લોકનું મંડળ ફરતું ફરતું આવી પહોંચ્યું અને તેમણે જ્યારે કુંજમાં મહમ્મદનું મહદું અને ફિક્કા પડી ગયેલી તથા ધ્રુજતી ગુલબદનને જોયાં ત્યારે તેમના અચંબાનો કાંઈ પાર રહ્યો નહિ.

તેમની આસપાસ એકદમ લોકો ટોળું થઈ વીંટાઈ વળ્યા. માણસોની સંખ્યા કાણે કાણે વધવા માંડી અને ગુલબદનને દરેક નવા આવનાર-

ને તેની તે વાત ફરી—ફરીથી ફૂટેવાની ફરજ પડતી હતી.

એટલામાં નવાખના કેટલાક હબ્બુરીઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને ત્યારે ત્યારે તેનાં આમ તેમ ફરવા ગયેલાં માણસોને જોવાની એકઠાં કર્યાં; ગુલબદનની ગાડી જે પાસેજ લેવાર ઉભી હતી તેમાં તેને બેસાડી અને તે બચલીય થયેલી યૌવના પોતાના કાકાના મહેલમાં સત્વર પહોંચી ગઈ.

બાગની આસપાસ ચોકી મૂકવામાં આવી; દરેક ગાડી તપાસવામાં આવી; બાગમાંના દરેક માણસની ઝડતી લેવામાં આવી; અને આખો આ-ફતાબી બાગ ખૂણેખૂણે પથ તપાસી વળ્યા, પરંતુ અબદુલનું નિશાન પણ જણાયું નહિ.

આ વિચિત્ર ખીનાની ખબર આખા ખંભાતમાં પવનના તોશનમાં રમતી દાહક અગ્નિજ્વાળાની પેઠે, પ્રસરી. અબદુલનું નામ ગુલબદનના સંરક્ષક તરીકે આખા ખંભાતમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું; અને અબદુલ સર્વ લોકોના આશ્ચર્ય જગાડવાનું કારણ થઈ પડ્યો. તથા દરેક મનુષ્ય ગુલબદનને જે સહન કરવું પડ્યું હતું તેને માટે દીલગીર થતું, તેનું ખૂન કરવાને મહા-મ્મદને જે દુરાત્માએ પ્રેરેલો તેને ગાળો—તથા શાપ દેતું, અને આ બાબત વિષે એવાં એવાં નવાં નવાં કારણ શોધી ફલાડતું કે તે પ્રમાણે જોતાં આ વિષયનું મૂળ અને તેનો અન્ત શોધવાં મુશ્કેલ પડે, એટલુંજ નહિ પણ આ કારણોમાંનું કયું ખરું અને કયું કલ્પિત, તે પણ સમજવું કઠિન જ થઈ પડે.

આ વાર્તા સાંભળનાર દરેક માણસ ખીબ્બોને ફૂટેલો, તે ફૂટેલાં તેમાં કાંઈ કાંઈ પોતાનું પણ ઉમેરતો. અન્તે તે વાતની શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ એટલી બધી અતિશયોક્તિઓ વગેરે અલંકારોથી ભરપૂર થઈ લોક સમૂહમાં પ્રસાર પામીકે, તેનું એક ‘સુન્દરતાનું સામર્થ્ય’ એ નામનું નવલકથાનું પુસ્તક કોઈએ બહાર પાડ્યું હોતતો લગભગ એક હબ્બર પાનાંની એક રસીક વાર્તા ત્યાંના ભાષા સાહિત્યમાં ઉમેરાત. કારણ કે ખંભાતી ઉમરાવે તથા બાનુઓએ માંડોમાંડે એટલુંતો નક્કીજ કર્યું હતું કે જે ગુલબદનની અલૌકિક સુન્દરતાએ અબદુલને નમ્ર ન કરી નાંખ્યો હોતતો તે અચૂક તેનું ખૂન કર્યા વિના રહ્યો હોત નહિ. પરંતુ જે કે ગુલબદનની જીંદગી અબદુલને લીધે બચી ગઈ હતી તોપણ તે બનાવનું આવું સ્વરૂપ, તેનો ભવિષ્યનો પતિ સરદાર ખીજરખાન, સુરતનો પ્રથમ વર્ગનો ઉમરાવ

હતો અને જેનો અટળક પેસો તથા અનહદ વગવશીલો આખા સુરતના રાજ્યમાં પંકાયેલો હતો તેને પસંદ પડશે કે નહિ, એ શક ભરેલું હતું. નવાળ કેટલાક વખતથી પોતાની ભત્રીજીનું તે સુરતના મહાબળવાન અમીર સાથે લગ્ન કરાવવાની યુક્ત ખટખટમાં પડેલો હતો; આ સરદાર થોડા વખતમાં ખંભાત આવવાનો હતો. તેણે ત્યાં આવવાનું કારણ, નવાળના છુપું રાખવાના પ્રયત્નો છતાં ખહાર પડી ગયું હતું; અને ગુલબદન કે જેણે કોઈ પણ દિવસ તેને જોયેલો પણ નહોતો, અને તેના આગમનની લોકો આટલી બધી આતુરતાથી વાટ કેમ જોતા હતા તેણે કારણ જ સમજતી નહોતી, તેના શિવાય આખું ખંભાત તે વાત જાણતું હતું.

આટલે સુધીતો સંઘર્ષ ઠીક હતું. પણ ધીમે ધીમે, લૂંટારાએ તેને કરેલા ચુંબન ઉપરથી લોકોને તેના વિષે થોડીક દ્રેષી વ્યક્તિઓ ફેલાવવાનો પણ પ્રસંગ મળ્યો. “તેણું મોટું કામ કર્યું!” એકે કહ્યું, “અને સુન્દર ગુલબદને પોતાના સંરક્ષકના ઉપકારનો બદલો વાળવાને પોતાના રતેદાર હૃદયથી શું શું ન કર્યું હોય એ કહી શકાતું નથી!” “વાહ વાહ! ખરેખર!” ખીજાએ નવાળ દીધો, “મહેને તો, તે બદમાશ, પોતે સંરક્ષેલી યૌવનાની પાસે એકલો રહ્યો હોય અને પછી ફક્ત એક ચુંબનજ લાભ જતો” રહ્યો હોય, એ જરા અચંબા ભરેલું લાગે છે.” “જા, જા. હવે!” ત્રીજે વચમાં ખોલી ઉઠ્યો, “આમ એક આંખથીયું જુએ છે? તે બાતુ ફેડે છે તેમ પણ તે વાત હોય; જો કે મહારે ફેડેલું તો જોમએજ કે અબદુલના ધધામાં રહેતા ગૃહસ્થો એટલી બધી સારી ચાલના તો હોતાજ નથી, અને મહેતો કોઈ ખૂની એક સુન્દરીની નિર્મળતાને માન આપી ઉચ્ચવૃત્તિથી જતો રહે એવી વાત પણ આજજ સાંભળી.”

ટુંકામાં, મનોહર ગુલબદન અને વિકરાળ અબદુલની આ વાત એ-શઆરામી ખંભાત નિવાસીઓમાં એટલા લાંબા વખત સુધી ચાલીકે આખરે નવાળની ભત્રીજી “ખૂનીની દિલદાર” ના માનવંતા ઉપનામથી સર્વત્ર ઓળખાવા લાગી.

પરંતુ આ બાબત વિષે ભલા પણ ગર્વિષ્ટ નવાળ બહાદુરશાહ કરતાં કોઈએ વધારે મહેનત લીધી નહોતી. તેણે તરતજ શક પડતા દેખાવના દરેક માણસ ઉપર ખૂબ જાપતો રાખવાનો હુકમ ફેલાડ્યો હતો; રાત્રિએ ફરનારા નગરરક્ષકોની સંખ્યા બમણી કરી અને અબદુલની તપાસ કરવા-

મા જુવા જસુસોની એક મ્હેલી સખ્યા રોકી; પણ તે સર્વ પ્રયાસ થયા મયો-મહેનત નિષ્ફળ થઇ, કારણ અખદુલનું રહેણાણ અગમ્ય જ હતું.

પ્રકરણ ૮ મું.

જુપું કાવતરું.

“ એનું નખ્ખોદ જાઓ !” મહમ્મદના ખૂન પછી ખીજે જ દિવસે સહવારે, વિખરાયલા વાળ તથા ગભરાયલા મ્હેરાવાળો ખંભાતનો એક પ્રથમ વર્ગનો ઉમરાલ રૂકતુદીન પોતાના દિવાનખાનામાં ફરતે ફરતે બોલી ઉઠ્યો; “ એ હરામખોર આવી ભૂલ કરવાને માટે *દોઝખ માં જાઓ! કોઇ મહારી ખટપટ જાણી તો નહિં ગયું હોય? ગુલબદનની સાથે સાદી કરવાની કામગીરી પણ આશા રાખે છે, એ મહેને ખખર છે; અને તેથી તેણે આ સેતાન અખદુલને મહમ્મદની સામે ઉભો કરી, તેની ગુલબદન સામેની મહારી સઘળી ધારણાઓ રદ કરવાનું તો નહિ કહ્યું હોય ? હા એ-મજ હોવું જોઇએ. અને હવે, પોતાની ભત્રીજીનું ખૂન કરવાને મારો કોણે મોકલ્યો એ બાબતના નવાબ જ્યારે તપાસ કરવા માંડશે ત્યારે નિરાશ થયેલો પ્રેમી, જેની સાથે ગુલબદને લગ્ન કરવાની યોજના ના કહી, અને જેને નવાબ માફ ન કરી શકે એટલા ગુસ્સાથી ધિક્કારે છે, એવા રૂકતુદીન શિવાય ખીજ કોના ઉપર શક આવશે ? અને પછી-એકવાર શક આવ્યા પછી, રૂકતુદીન ! રૂકતુદીન ! તે લુચ્ચો બહાદુર તહારી તદખીરો કાંઈક પણ જાણે તો-તું રખડેલ ઉછાંછળા છોકરમત યુવાનોની ટોળીનો ઉપરી થયો છે તે સાંભળેતો-ઉછાંછળા છોકરમતનો ખરાજ તો, કારણ તેઓ શિક્ષાથી બચવાને પોતાના હક ડુબાવવા તૈયાર થયા છે-રૂકતુદીન ! આ સર્વ બહાદુરને કાને પડ્યું તો-”

અહિં તેની વિચારસરિતા એકદમ અટકી પડી-અને દાલતચંદ રંગીલરામ, અને રહીમખાન, ખંભાતના શ્રીમાન વર્ગના યુવકો અને રૂકતુદીનના દિલખત દોસ્ત તે ઓરડામાં દાખલ થયા. તેઓ સર્વે મન અને શરીર બંનેમાં બ્રહ્મ થયેલા, ઉઝાડિ, વિપયાસકત, ખંભાતના દરેક બાળવદ્ધ કરનારના ખાસ ઓળખીતા હતા, અને પોતાની મિલકત વેચાયાથી જટલું

ઉત્પન્ન થાય ત્હેના કરતાં હજારો ઘણું વધારે દેવું ત્હેમને માર્યે ઝુઝવું હતું.

“આશું ? રૂકનુદીન !” દોલતચંદ અંદર પ્રવેશ કરતાં બોલી ઉઠ્યો; ત્હેની નીચતાસૂચક મુખાકૃતિ ઉપર શુવનપર્યન્તની વિપયાસકિતએ ચૂંદ નિ-શાનીઓ કોતરી ફહાડી અંતરના ભાવો જગસમક્ષ મહેલા હતા “ત્હમારા સમ મ્હને તો અચંબાએ દિહ્મૂઢજ કરી નાંખ્યો હતો. ઇશ્વરને માટે તો ફહો, આ વાત ચાલી છે તે ખરી છે ? ખરેખર ! ત્હમેજ મહમ્મદને ગુલ-ખદનનું ખૂન કરવાને મોકલ્યો હતો ?”

“મ્હે ?” રૂકનુદીન બોલી ઉઠ્યો, અને પોતાના ચહેરા ઉપર અંતિ-મ ચેતતા આવી ગઈ હતી તે બીજાઓ ન જ્નેઈ શકે ત્હેને માટે ત્હેણે મ્હોં ફેરવ્યું. “શા માટે ત્હમારે એવું ધારવું જોઈએ કે મ્હેજ—ખરે, દો-લતચંદ ત્હમારું ભેળું બેળુંતો ખશ્યું નથી ?”

દોલતચંદ—“મ્હારા શુવના સમ ! હું તો ખરૂંજ કહું છું. આ રંગી લરામને પુછોને, એ તો વળી કાંઈ મ્હારા કરતાં પણ વધારે કહી શકશે.”

રંગીલરામ—“હા. એતો નક્કીજ છે, રૂકનુદીન ! કે ખવાઝાખાને નવાખને મ્હોંએ ખાત્રીથી કહ્યું છે કે મહમ્મદને ગુલખદનનું ખૂન કરવા મો-કલનાર બીજું કોઈ નહિ પણ ત્હમેજ હતા.”

રૂકનુદીન—“અને હું ફરીથી કહું છું કે ખવાઝાખાન શું ફ્હે છે ત્હેનું કાંઈ બાનજ નથી.”

રહીમખાન—“એ તો જાણે દીક ! પણ ત્હમે ત્હમારે ચેતતા ચેતતા રૂહેજોને. બહાદુરની સાથે કામ પડ્યું તો તે ધણો કપરો માણસ છે.”

રંગીલરામ—એ કપરો ? હું કહું તે ખરૂંજ માનજો કે આખી દુ-નિયામાં સૌથી મ્હોટામાં મ્હોટો ગદ્દો છે. ત્હેનામાં કદાચ હિમ્મતતો હશે, પણ અકકલનો એક છાંટોયે નથી.”

રહીમખાન—“અને હું કહું છું કે બહાદુર, સિંહના જેવો બહાદુર છે અને શિયાળના જેવો લુચ્ચો છે.”

રંગીલરામ—“છટ્ ! છટ્ ! ત્હેના સલાહકારોની ત્રિપુટી—(જેમનું ઇશ્વર સત્યાનાશ વાળો, ત્હેમ)—ની બુદ્ધિથી તે બહાદુર ચાલતો ન હોતતો અ-ત્યાર સુધીમાંતો ક્યારનોયે તે પાયમાલ થઈ ગયો હોત. નવાખને ત્હેના ત્ર-ણ મિત્રો દયાળસિંહ, માણેકચંદ અને ખવાઝાખાનથી પછી જુદો પાડો અને જુવો કે પરીક્ષા આપતાં પોતાનો પાઠ ભૂલી ગયેલા નિશાળિયાની પેઠે ગ-

બરાયલો ત હમો રૂહે છે કે નહિ ?”

રૂકતુદીન.—“રંગીલરામ ખરું કહેછે.”

દોલતચંદ.—“ખરેખરા હું તમારા અભિપ્રાયને મળતોજ છું.”

રંગીલરામ.—“અને વળી, આકસ્મિક શ્રામન્ત થયેલા અને પોતાની જીંદગીમાં પહેલીજ વાર કીમતી જામો પહેરેલા બીખારીના જેટલોજ ખુદાદુર પણ મગરૂર છે. ઇશ્વરના સમ! હવે તુંનો મિજાજ આપણાથી તો સહન થઈ શકતો નથી. એ નિત્ય કેટલાં નવાં નવાં માણસો રાખ્યે જાય છે તે ત્હમે કોઈ જોતા નથી.”

દોલતચંદ.—“એ વાત તો નિઃસંશય ખરીજ છે.”

રૂહીમખાન.—“અને એનો વગવશીલો પણ કેટલો બધો વધી પડ્યો છે? રાજસભા, ધર્મસભા, ન્યાયસભા અને લશ્કરીખાતું, એ સઘળાં નવાબની ઇચ્છા અને સ્વચ્છંદી તરંગ તથા સગવડ પ્રમાણે વર્તે છે લાકડાંનાં પૂતળાં જેવી રીતે દોરી ખેંચનાર માણસની મરજી પ્રમાણે નાચે છે અથવા હાથ પગ અને માથું હલાવે છે ત્હવીજ રીતે, એ બધાંય મડજો એ માણસની લ્હેર તથા મિજાજ ઉપર આધાર રાખે છે.”

રૂકતુદીન.—“તેમ છતાં પણ લોકો ખુદાદુરને પૂજે છે.”

દોલતચંદ.—“હા એજ વળી વધારે દુઃખની વાત છે તો !”

રંગીલરામ.—“પણ જો પાછી થોડા વખતમાં ત્હેથી સજ્જડ પડતી ન થાય તો મ્હને રૂહેજો !”

રૂહીમખાન.—“અરે ! શૂંત આપણેજ સખત મહેનત લઈને માથા-કુટ કરવા માંડીએ તો તેમ પણ થાય, —ન થાય એમ નહિ. પણ આપણે બધા શું કરીએ છીએ? આપણે આપણો વખત દારની દુકાનોમાં અને વ્યેશ્યાઓનાં ઘરોમાં તથા તોરાન અને જુગારમાં ગાળીએ છીએ અને દેવાના દરિયામાં એવીતો રીતે જઈ પડીએ છીએ કે ત્હમાં સારામાં સારો તરનાર વ્હેલો મોડો પણ ડૂબ્યા વિના રૂહે નહિ. આપણે બધા એકઠા મળીને પ્રયત્ન કરીએ; યોગરદમથી મદદગારો એકઠા કરીએ; તનમન અને ધનથી મહેનત કરીએ; તો દુનિયામાં આપણો ધારેલો ફેરફાર થયા વિના રહેજ નહિ. અને તકરારને ખાતર માનીએ કે આપણો ધારેલો ફેરફાર કદિ ન થાય, તો પછી આપણને એટલું જણાયા વિના તો રૂહેશેજ નહિ કે આ દુનિયાં હવે આપણે માટે નથી.”

હાલતચંદ.—“ખરેખર ! કહેતાં ગમે તેટલી દિલગીરી થાય તોપણ —મ્હારે એટલુંતો કપુલ કરવુંજ પડશે કે આ ગયા છ મહિનામાં મ્હારા લહેણદારોએ ઠોકા ઠોકીને મ્હારું તો ખારણુથે પાડી નાંખ્યું છે. હું તો સ્થવારે ઉઠું છું ત્યારથી તે રાતે સુઈ જઈશું ત્યાં સુધીમાં ત્હેમના સાથેની તકરારો તથા ત્હેમની નિરંતર ખૂમો શિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારનું ગાયન મ્હારે કાને પડતું નથી. ”

રૂકનુદીન.—“ હા ! હા ! હા ! મ્હારી સ્થિતિતો—પણ મ્હારે તમને કાંઈ પણ કહેવાની જરૂર નથી, કે મ્હારી સ્થિતિ કેવી છે. ? ”

રંગીલરામ.—આપણે જો એાછા ઉડાઉ થયા હોત તો અત્યારે તો નિરાંતે મહેલોમાં બેસી આનન્દ કરતા હોત અને—પણ હાલના સ્થિતિમાં તો—

રૂકનુદીન.—“ હેં ! હાલની સ્થિતિમાંતો ? —મ્હને લાગે છે કે રંગીલરામ આપણને બોધ દેવા બેઠા છે ! ”

રહીમખાન.—“ એ જૂના પાપીઓનો તો રસ્તોજ છે ! જ્યારે જ્યારે પાપ કરવાની શક્તિ ત્હેમનામાંથી જતી રહે છે ત્યારે બીજું શું કરે ?—તે વખત તેઓ પોતાનાં ગત વર્ષોમાં કરેલાં પાપ માટે રોવા—માથાં ઢૂટવા—પસ્તાવા કરવા તૈયાર હોય છે અને વળી ક્ષમા માગવાને તથા ત્હેમને માટે પ્રાયશ્ચિત કરવાને પણ તત્પર થાય છે. હવે મ્હારો મત પૂછોતો હું તો નીતિ અને હલાપણના ધોરી રસ્તાઓમાંથી મ્હારે મનગમતે—સ્વેચ્છાસૂચિત માર્ગે જવામાં સારી રીતે સંતોષ પામેલો છું. મ્હારું અત્યારસુધીનું જીવન મ્હને ખાત્રી કરી આપે છે કે હું, ઘરમાં ગાદી તકિયા ઉપર પડી રહેનારાં મનુષ્યો—હિસાહ અને જગૃતિ વિનાના સાધારણ માનવો—કોઈ અકસ્માત અથવા ચમત્કારિક બનાવ સાંભળી ધ્રુજતાં મનુષ્યો કરતાં, જૂદોજ છું. કુંદરતેજ મ્હને વિષયભોગી બનાવેલો છે અને મ્હેં મ્હારું નશીબમાં લખાયલું જીવન પરિપૂર્ણ કરવાનો નિશ્ચય કરેલો છે. આપણાજેવા નરો આ દુનિયામાં કોઈ કોઈ વાર ઉત્પન્ન થતા હોત તો નિઃસંશય આખી સૃષ્ટિ ધોર નિદ્રામાં જ પડત. પણ આપણે વસ્તુઓના જૂના નિયમો તોડી નાંખી ત્હેને એકડમ જગૃત કરીએ છીએ, દુનિયાની અતિમંદ ગતિમાં આપણું પોતાનું સત્ત્વ નાંખી ત્હેને સતેજ કરીએ છીએ, કરોડો મનુષ્યોની સમક્ષ એવાતો જીંદગીના કોયડા રજુ કરીએ છીએ કે ત્હેમાં વર્ષોનાં વર્ષ ત્હેમનાં મા-

માં ફૂટામાં કરે છે, લોકસંઘના મુખીઓનાં મગજોમાં સેંકડો નવા વિચાર દાખલ કરીએ છીએ, અને ટુંકામાં કુદરતમાં જે વિષ પૃથ્વીના અંદરના ભાગમાં થી નીકળી એકઠું થયાં કરે છે, અને જે હમ્મેશાં એકઠું થયાં કરે તે પ્રજાઓની પ્રજાઓનો સંહાર કરી નાંખે તહેને વિષેરી નાંખવામાં જેટલાં પવનનાં તોફાનો વિશ્વને કામનાં છે, તેટલાજ આપણે પણ દુનિયાને ઉપયોગના છીએ. ”

રંગીલરામ.—“ વાહ! વાહ! સાબાશ! રહીમખાન! દિલ્હી જેવા મહારાજ્યમાં તહમારા જેવા વક્તા તથા ફિલસુફની ઉત્પત્તિ નથી થઇ એટલું ધણી દિલગીરી બરેલું છે. પણ મ્હારા દોસ્ત! તહમારા બાપણમાં સત્વ કરતાં શબ્દોની ખુબીજ ધણી વધારે છે! હવે સાંભળો:— જ્યારે તહમે તહમારા બલા સ્વભાવના શ્રોતાઓની ધીરજ પણ તહમારા ઉત્તમ વક્તૃત્વથી નિર્દય પણે ચકવી નાંખવામાં રોકાયા છે, ત્યારે રંગીલરામે પણ કામ કર્યું છે! મુલ્લાં સાહિબખાન નવાખતા રાજ્યથી ઘણોજ કંટાળ્યો છે; ઈશ્વર જાણે બહાદુરે એવું શું કર્યું છે કે જેથી તે તહેની રાજ્યસત્તાનો તે આવો કટો દુખ્મન થયો છે, પણ સાહિબખાન આપણી ટોળીમાં બળ્યો છે એ વાતનો ખરી જ છે. ”

રૂઝુદીન.—(આશ્ચર્ય અને હર્ષમાં)—“હે! રંગીલરામ! તહમે બાનમાં છો કે પછી ગમે તેમ બક્યાજ કરો છો? મુલ્લાં સાહિબખાન ? ”

રંગીલરામ.—“હા. તે આપણોજ છે. આપણી ટોળીમાં છે. અને તનમન તથા ધનથી આપણને મદદ કરવાને તૈયાર છે. મ્હારે કમુલતો કરવું જ પડશે કે પહેલાંતો મ્હારે પણ રહેની સાથે તેનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખવાને આપણા સ્વદેશ પ્રેમ, આપણી દેશોન્નતિની ઉન્નત આશાઓ તથા આપણો સ્વતંત્રતાપર અનહદ પ્રેમ, વગેરે બાબતો વિષે આડી અવળી વાતો કરવી પડી હતી; પરંતુ, ટુંકામાં કહીએતો સાહિબખાન એક જબરો ડોળખાલુ તથા ધર્મદોંગી છે. અને તેથીજ તે આપણા કામને માટે વધારે ઉપયોગનો છે. ”

રહીમખાન. (રંગીલરામનો હાથ જોરથી હલાવીને)—સાબાશ, દોસ્ત! હવેજ ખંભાતને આપણી હયાતીની ખરેખરી ખબર પડશે ? —હવે મ્હારો બોલવાનો વારો છે, કારણ કે આપણે ગઇ વખત જુદા પડ્યાપછી હું આજસુ થઇ પડી રહ્યો નથી. સાચું બોલાવોતો, જો કે મ્હેં હજુ સુધી

કાંઈ હાથ મેળવ્યું નથી, તોપણ હું એક એવી ટોળીનો સરદાર થયો છું કે આજામાં એણું અડધું ખંભાત તો મહારા હાથમાં આવ્યા વિના રહેવાનું નથી. ત્હમે સહુ આંદોલનને તો ઝોળખો છોને ? ”

રૂઢીમખાન.—“રાજ્યની ખુશનુસ્ત ખાનુઓની તોંધ આપણે દરેક સપીએ છીએ અને પછી ત્હેમાંનું પ્હેલુંજ નામ કદિ ભૂલી શકાય ? ”

રંગીલરામ.—“ગુલબદન અને આંદોલન, એ બે તો ખંભાતની દેવીઓ છે; આંદોલના યુવકો ખીજી કોઇના મંદિરે જતાજ નથી. ”

રૂઢીમખાન.—“આંદોલન મહારી જ છે. ”

રંગીલરામ.—“હે ? ”

રૂઢીમખાન.—“આંદોલન ? ”

રૂઢીમખાન.—“હે હે શું કરો છો? આમ, જાણે મ્હેં કાંઈ ભવિષ્ય બાખ્યું હોય કે આકાશ આપણા ઉપર તૂટી પડવાનું છે, તેમ બધા ચકલા જેવા જોઈ શું રહ્યા છો ? હું કહું છું કે આંદોલન દિલ મહારા ઉપર જ લાગેલું છે અને ત્હેનો મહારા ઉપર સંપૂર્ણ અને ખરેખરો વિશ્વાસ છે. અમારી દોસ્તી ઘણીજ ગુમ રહેવી જોઈએ, પણ મિત્રો એટલું યાદ રાખજો કે જે હું ઇચ્છું છું, તે તે પણ મચ્છેજ છે અને ત્હમે જાણો છોકે તે પોતે રાગ ગાવા ધારે તો ત્હેના તાલ પ્રમાણે ખંભાતના અડધા અમીરોને તો નચાવી પણ શકે છે. ”

રૂઢીમખાન.—“રૂઢીમખાન ! ત્હમે તો અચારા બધા કરતાં હજી વાળી. ”

રૂઢીમખાન.—“અને હું તમારે માટે આટલો મોટો સહાયક મેળવવાની મહેનત કર્યા કરતો હતો, ત્હેનું ત્હમને સ્વપ્ન પણ ન્હોતું ? ”

રૂઢીમખાન.—“હું ત્હમને બોલતાં સાંભળું છું ત્યારે મહારે તો શરમાવું પડે છે. કારણ કે હજી સુધીમાં મ્હેં કાંઈ પણ કર્યું નથી, તોપણ ખુલાસા દાખલ મહારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે મહારા પૈસાથી પ્રેરાયલા મહમ્મદે ગુલબદનનું ખૂન કર્યું હોતતો નક્કી નવાખના રાજ્યની સાથે ખંભાતના મોટા અને હુશિયાર અમીરોને જે આકર્ષણ-સાંકળ જોડી રાખે છે ત્હેનો આંકડો આંકડો તૂટી ગયા વિના રહેત નહિ. એકવાર ગુલબદનનું સાલખર્યું કે પછી બહાદુરમાં કાંઈ દમ નથી. ગુલબદન એકવાર જ્યાં કમરમાં સૂતીકે પછી ખંભાતના પ્રસિદ્ધ ઉમરાવ કુટુંબોને

નવાખની સાથે ત્હેને લીધે સગપણ બાંધવાની આશા નાશ પામી જ સમ-
જવી; અને એમ થાય કે તરતજ જે મોટા અમીરો ત્હેનો પક્ષ ખેંચે છે
ત્હેમને ત્હેની કાંઈ પણ દરકાર રહેવી અશક્ય છે. બુલબદન ઉપર
આટલો બધો મોહ હોવાનું કારણ એટલુંજ છે કે તે ખુબસુરત છે, દિ-
વની બેગમ છે. ત્હેના આપના તથા નવાખના અઢલક પૈસાની વારસ છે,
અને નવાખના તખ્તની પણ હકદાર છે. ”

દોલતચંદ.—આ કામમાં હુંતો બહુમાં બહુ કરી શકુંતો તે પૈસાની
મદદ છે. મહારો ઘરડો—નકામો કાકો જેની મિલકત ત્હેના મૃત્યુ પછી
મહારીજ થવાની છે ત્હેની પાસે મહારોનાં ભાંયરાં ભરેલાં છે, અને હું
એક શબ્દ કહું કે તરતજ તે કંબુસ કચરો મરવાનો. ”

રંગીલરામ.—“ ત્હમે અત્યાર સુધી પણ એને બહુજ—નકામો જીવ
વા દીધો છે. ”

દોલતચંદ.—“ ખરો હું મહારા મનમાં સંપૂર્ણ રીતે હજી સુધી નિશ્ચ-
ય કરી શક્યોજ નથી કે ત્હેને—પણ, દોસ્તો ! ત્હમેતો નહિ માનો, પણ
કોઈ કોઈ વખત હું ઘણોજ બહેમી થઈ જાઉં છું અને વખતે મ્હને એમ
લાગે છે કે મહારે અંતઃકરણ પણ છે ! ”

રહીમખાન.—“ હેં ! ત્યારે તો મહારી સલાહ લઈને જાવો બની
જા, બાબો. ”

દોલતચંદ.—“ હા. મહારી પ્રકૃતિને તો તેજ ઠાક પડે ! ”

રંગીલરામ.—“ હવે આપણું પહેલું કામ આપણા જૂના દોસ્તો—મ-
હમ્મદના સોબતીઓને શોધી કહાડવાનું છે ! પણ અત્યાર સુધી ત્હેમના ઉ-
પરીની સાથેજ કામ પડેલું હોવાથી એ લોકો ક્યાં મળશે, એ કાંઈ સમ-
જતું નથી. ”

રૂકનુદીન.—“ તેઓ આપણને જડે કે ત્હેમનું પહેલુંજ કામ નવાખ
ના સલાહકારોની ત્રિપુટી દૂર કરવાનું હોવું જોઈએ. ”

રહીમખાન.—“ જો આપણે ધારીએ છીએ, તે પ્રમાણે આ ત્હમારો
વિચાર અમલમાં મૂકી શકાય તો તે તે સર્વોત્તમ છે. જોવો ત્યારે, મિત્રો
આ મુખ્ય બાતનો નિર્ણય થઈ ગયો. કાંતો આપણે આપણાં દેવાને હાલના
નવાખના રાજ્યબંધારણના ખંડેર નીચે ડાટી દઈશું અથવાતો નવાખીના
પાયાની મજબુતાઈ કરવામાં બહાદુરને આપણાં માથાં અર્પણ કરીશું. જે-

માંથી ગમે તે થાઓ પણ આપણે તો નિરાંત છેજ. જરૂરિયાતે પોતાના કાંટાવાળા ચામુકથી ત્હેના ખડકની છેક છેદવી અણીસુધી આપણને હાંકી કહાડ્યા છે, જ્યાંથી બચવાને આપણે કોઇ અદ્ભૂત પરાક્રમ કરવું પડશે અથવા પોતાના બાપદાદાનું નામ બોલ્યાની શરમ અને નિરંતર ધિક્કારની જાડી ખીણમાં સારી બાળુએ ફૂદી પડવું પડશે. હવે, બીજી વાત એ નક્કી કરવાની છે કે ખરચને સાડ જોઇતા પૈસા તથા આપણી ધારણાઓમાં પુરતી સહાય મળવાને સાડ જોઇતા મદદગારો કેવી રીતે મેળવવા ? આને માટે ખુબાતની સઘળી પ્રસિદ્ધ ગણિકાઓને ગમે તેમ કરીને આપણી તરફેણમાં દાખલ કરવી. જે કામ આપણે ઘણું ઘણું સમજાવીને, મારાઓ પોતાની કટારથી, અને સરદારો પોતાના ખજાનાથી પણ નહિં કરી શકે તે આ મોહિનીઓમાંની એક પણ ફક્ત એક નેત્રસંજ્ઞા—આંખના ચાળાથી કરી શકશે. જ્યાં ફાંશી કે સૂળીનોનો બચ અસર કરી શકતો નથી અને જ્યાં મુલ્લાઓ કે ફટારોની શીખામણો બેદરકારીથી સાંભળવામાં આવે છે, ત્યાં પણ એકાદ વિલાસી ચુંબન અને મદનગૃહમાં ગુમમીલન આશ્ચર્યકારક કામો કરાવી શકે છે. ખરેખર નિમકહલાલીપણું પણ આ વિલાસિનીઓની નગ્ન છાતી ઉપર ઝોકાં ખાય છે, ત્હેમનાં ચુંબનની ગરમાઇ છુપા બેદનો ખરફ પીંગાળી નાંખે છે, અને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પળાયલા સદ્ગુણો તથા ધર્મભક્તિનો આકસ્મિક નાશ કરવાને આવા એકાદ ગુમ મીઝનની કામા સક્ત ઘડીજ બસ છે. પણ જે ત્હમે આ ગણિકાઓ ઉપર સત્તા મેળવાવામાં નિષ્ફળ થાઓ અથવા ત્હમને લાગે કે ત્હેમને ત્યાં જવાથી વખતે ત્હમારે પોતાનાજ ખોદેલા ખાડામાં પડવાનો વખત આવશે તો પછી બાવા, વેરાગીઓ, મહાવિશે મુલ્લાઓ અને ફટારોનો આશ્રય લ્યો. તે મિનજી ફટારોને ખુશ રાખો તથા ત્હેમનાં વખાણુ કરો, અને ત્હેમને માટે ભવિષ્યને કોરેપાને માન અકરામ તથા મ્હોટા મ્હોટા દરજ્જાઓનું મનુ માર્યાજ જજો: આમ કરશો કે તરતજ તેઓ જાળમાં પકડાશે અને ફાંદામાં આવી પડશે અને પછી તે ત્હમારા ગુલામોજ છે એમ ત્હમારે સમજવું આ ધર્મઢોંગીઓ જે ધર્માંધિ ખુબાતીઓનાં અંતઃકરણો ઉપર રાજ્ય કરે છે, તેઓ પુરુષ અને સ્ત્રી, અમીર અને બીખારી, નવાબ અને માછી દરેકને જ્હેમની સાંકળે ખાંધી રાખે છે અને પોતાની નજરમાં આવે ત્યાં દોરે છે. આમ કર્યાથી દેશદ્રોહીઓને આપણા પક્ષમાં લેવામાં તથા ત્હે-

મની લાગણીઓ-મનોવૃત્તિઓ શાન્ત રાખવામાં આપણે જે હમલે હમલે મ્હોરો વરવી પડત તે બચી જશે અને તે ફરીરો પોતાનાજ લાભને અર્થે આપણું કામ વિનામૂલ્યે ફત્તેહમંદ ઉતારવામાં ખરેખરી મદદ કરવામાં ચુકશે નહિ—હવે ઉઠો, મારો ! કામ કરો અને ફત્તેહ મેળવો ! સલામત સે કુમ !”

પ્રકરણ ૯ મું. રમજાનનું રહેઠાણ.

જે ખૂન વિષે વિચાર, તપાસ અને વાતો કરવામાં ખંભાતના દરેક મનુષ્યનું મગજ, આંખો અને જીભ આટલા મ્હોટા વપરાશમાં આવ્યા હતાં, તે કયા પછી તરતજ અબદુલે એવીઝડપ અને હુશિયારથી પોતાના પોષાક તથા મ્હોરનો દેખાવ બદલી નાંખ્યો કે, મહમ્મદનો ખૂની તે છે, એવી તો કાંઈને બ્રાન્તિ પણ થઈ નહિ. તે આફતાબી બાગમાંથી એક પણ પ્રશ્ન પુછાયા શિવાય છટકી જઈ શક્યો અને પાછળ એક પણ નિશાની એવી રહી નહોતી કે જેથી તેના વિષે કાંઈ પણ પુરાવો પાછળથી મળી શકે.

તે રકમજાનને ઘેર આવી પહોચ્યો ત્યારે સ્હાંજતો ક્યારનીયે પડી ગઈ હતી. રમજાને બારણું ઉઘાડ્યું અને અબદુલે વચલા ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

“ખીજ બધા ક્યાં છે ?” લેણે એવી તો જંગલી રીતે ધાંટો ફેલાડી પુછ્યું કે, તેથી રમજાનતો થરડીજ ગઈ.

“તેઓ બપોરના સુતા છે,” લેણે જવાબ દીધો; “કદાચ તેઓ રાતે કાંઈ કામે બહાર જવાના હશે.”

અબદુલ એક ગાદી ઉપર લાંબા પગ નાંખીને પડ્યો અને ખૂબ ચિન્તાર કરતો હોય એમ જણાયું.

“પણ અબદુલ ! તું હમ્મેશાં આટલો બધો ચિંતાશીલ શાથી રહે છે?” રમજાને તેની પાસે ખેસીને કહ્યું. “તેથીજ તું આટલો બધો વધારે વધારે બદસુરત લાગે છે. જે પાછાં કપાળે તલ્લેયાં મ્હડાવ્યાં ખરાં ? એ પાછાં ઉતારી દે; એથી તો કુદરતે બનાવ્યો તેના કરતાં પણ તું ત્હારે મ્હોરો વધારે બગાડી નાંખે છે.”

અમદુલે કાંધ પણ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો નહિ.

“ખરેખર ! ત્હારો મ્હેરો તો એવોજ છે કે ગમે ત્હેને પણ બહી-
વરાવી નાંખે ! ચાલ, હવે અમદુલ આપણે દોરત થઇએ. જો હવે હું ત્હારો
મ્હેરો જોવામાં ટેવાઇ ગઇ છું અને ત્હારાથી કંટાળીશ નહિ, અને
હું ધારતી તો નથી પણ વખતે—”

“જા ! પેલા બધા સુતા છે ત્હેમને જગાડ !” અમદુલ ગર્જના કરી
ઉઠ્યો.

“પેલા ઉઘણસીઓને ? હા ! એ મૂખાઓને ધોરવાદે ! ખરે, તું મ્હારી
સાથે એકલો રહેતાં બહીતો તો નથીને ? ખુદા ખેર કરો ! પણ કાઇનો
એમજ ધારે કે જાણે હું પણ ત્હારા જેટલીજ બદસીકલ હોઉંની ? હું હું
એવી છું ? ના ના અમદુલ ! જસ મ્હારી સામું તો જોઇ જો ?”

ખરું કહીએ તો રમજનનો મ્હેરો કાંધ દેખાવડો નહોતો એમ નહિ.
એની આંખો મ્હોટી, સપ્રભ અને અસરમારક હતી, ત્હેના છૂટા વાળની
મકાશિત લટો છાતી ઉપર રમતી હતી, ત્હેના ઓઠ લાલ પરવાળાં જેવા
તથા પ્રફુલ્લ હતા, અને તે ત્હેણે અમદુલના મ્હોં તરફ નમાવ્યા. પણ
અમદુલના ઓઠ હજી ગુલબદનના વિશુદ્ધ ગાલને અડવાથી પવિત્ર થયેલા
હતા.—તેથી તે બેઠો હતો ત્યાંથી એકદમ ચમકી ઉઠ્યો અને ત્હેણે (ધી-
મેથી) રમજનનો હાથ જે પોતાના ખભા ઉપર પડ્યો હતો તે ખસેડ્યો.

“પેલા સુતા છે ત્હેમને જગાડ !” ત્હેણે કહ્યું, “રમજન ! હમણાં
મ્હારે ત્હેમની સાથે ઘણીજ જરૂરની વાત કરવાની છે.”

રમજન જરા ખંચકાઇ.

“જા !—બસ, એકદમ જા !” તે ગુસ્સાથી બોલી ઉઠ્યો.

રમજન ગુપચુપ ચાલતી થઇ; પણ ઉમ્મર ઓળંગતે ઓળંગતે
ત્હેણે અમદુલને પોતાની આંગળીથી ચેતાવ્યો.

અમદુલે ઓરડામાં આમતેમ ઉતાવળે પગલે ફરવા માંડ્યું. ત્હેણે પો-
તાનું માથું ખભા ઉપર નાંખી દીધેલું હતું અને હાથની અદબ વાળી હતી.

“પ્રભુ પગલું તો ભરાઇ ચૂક્યું,” તે મનમાં બબડ્યો, “એક રા-
ક્ષસતો દુનિયામાંથી ઓછો થયોજ ! ખૂનથી મ્હેં કોઇ પણ પ્રકારનું પાપ
કર્યું નથી; મ્હેંતો ફક્ત મ્હારી એક પવિત્ર ફરજ બજાવી છે. ઓ સર્વ
શક્તિમાન અને સત્યની ન્યાયમૂર્તિ—પરમેશ્વર ! આ જે મહા કઠિનકા-

મ મહેં કરવાનું માયે લીધું છે, તહેમાં સહાય કર ! જે આ કામ જે મહેં ધાર્યું છે તે પાર પડે અને તહેના ઇનામ તરીકે ગુલબદન મહેને મળે—ગુલબદન ? શું નવાખનો ભત્રીજા એક કંગાલ અખદુલને પતિ તરીકે સ્વીકારે ? ઓ ખુદા ! એ વિચાર કરવો એજ ગાંડાઇ છે; હું મહારી આશાની પરિપૂર્ણતાના શિખરે કદિં પણ ચઢી શકું તેમ નથી ? મહારી આશાઓ ફગિત નહિ થાય! નહિ થાય !—એ શખ્તેજ હૃદયને ચીરીનાં ખે છે. મહારા જેવા ઉન્નત વિચારમાં નહાતા હૃદયને એકદમ સ્તેહકુંડમાં સ્નાન કરાવનાર એ તો ગુલબદન કે અમીનાજ. એવી ખે પરીનદીઓના આશક થવું—એ સર્વ અસંભવિતજ છે, તોપણ જ્યારે અસંભવિત વસ્તુઓને સંભવમાં જન્મ આપે છે ત્યારેજ મનુષ્ય મહાપદ પામે છે અને કદાચ પરાજય પામે છે તોપણ તહેવો પ્રયત્ન કરવો એ પણ એક કાર્તિ મેળવવાનું સાધન છે ! આવાં આવાં જગતસ્વમાં મહેને માત્ર કાણેકજ સુખી કરે છે—પણ ઓ ખુદા ! અખદુલનેતો કાણ સુખી કરે એવાં સ્વપ્નાની ક્યાં ઓછી જરૂર છે ? જે દુનિયાં જાણતી હોત કે હું તહેનું કેટલું બધું બલું કરવાને ઉત્સુકહું તો તે નિઃસંશય મહેને મહારા તરફ દ્યાર્દ અને પ્રેમપૂર્ણ બાવથી જોયા વગર રહેતજ નહિ ! ”

રમજન પાછી આવી, અને તહેની પાછળ ચારે ખુનીઓ બગાસાં ખાતા, આંખો ચોળતા, બબડતા, અને હજી અડધા ઇંધતા ધીમે ધીમે આવી પહોંચ્યા.

“આવો આવો ! ” અખદુલે કહ્યું. બચ્ચાઓ જગત થાઓ, હું તહમને કાંઇ કહું તે પહેલાં મહારી ખાત્રી થવી જોઇએ કે તહમે જાગો છો; કારણ કે હું તહમને જે કાંઇ કહેવાનો છું તે એટલું બધું વિચિત્ર છે કે તહમેતો સ્વપ્નામાં છો એમજ માનશો. ”

તેઓએ બેદરકારી અને અધીરાઇથી તહેણે કહ્યું તે સાંજળ્યું.

“હવે શું છે ? કહી નાંખને ? ” સાલેદીને આજસ ખાઇ પોતાના શરીરના કડાકા ફેડતાં કહ્યું.

“કાંઇ વધારેયે નહિ ને ઓછુંયે નહિ ! ફક્ત એટલુંજ કે આપણા પ્રમાણિક, હિમ્મતવાન, બહાદુર મહમ્મદનું ખૂન થયું છે ! ”

“શું ? ખૂન થયું ? ” દરેક જણ બોલી ઉઠ્યા અને આવા શોકમદ સમાચારની કાળોતરી લાવનાર તરફ બચબીત થઇને જોઇજ રહ્યા; અને

રમળન એક કારમી ચીસ પાડીને એકદમ બે બાન જેવી ગાદી ઉપર પડી.
થોડા વખત સુધી સઘળા સુપ રહ્યા.

“ખૂન થયું ?” આખરે સાલેદીન બોલી ઉઠ્યો,—“કાણે કર્યું.”

રણમલ્લ —“ ક્યાં ? ”

શેરખાં—“ શું આજ બપોરે ? ”

અબદુલ—“ આફતાખીબાગમાં નવાબની બત્રીજના પગ પાસે તે
લોહી લુવાણ મડદું થઇને પડેલો હતો. પછી ગમે તો તે ગુલબદનને હાથે
મૃત્યુ પામ્યો કે પછી ત્હેના કોઇ આશકને હાથે, તેની મ્હને ખબર નથી.

રમળન. (રોતાં રોતાં)—“ ઓ મહારા બહાલા મહમ્મદ ! ”

અબદુલ.—“કાલ આ વખત સુધીમાંતો ત્હેનું મડદું ફાંશીને લાકડે લ-
ટકતું પણ ત્હમે જોઇ શકશો. ”

શેરખાં—“કોઇએ એને ઝોળખી દૂધાડ્યો હતો ? ”

અબદુલ—“ હા. હા. ત્હમારે એ બાબતની જરાયે ફીકર ન રા-
ખવી. એનો ધંધો શો હતો તે તો ક્યારનુંયે બધાંયે જાણ્યું હશે ? ”

રમળન—“ પણ ફાંશીને લાકડે ? ગરીબ-બિચારો મહમ્મદ ! ”

રણમલ્લ.—“સેતાન એનું ખાણું ખરાબ કરે ! આવી કમનશીબની
વાત થવાનું કોણે ધાર્યું હતું ? ”

અબદુલ—“ આમ કેમ ? નરમ કેમ થઇ ગયા છો ? ”

નહારસિંહ.—“ હું તો ખરેખરો ગબરાઇ ગયો છું. બંધ અને અચ-
બાએ મ્હનેતો નરમ કરી નાંખ્યો છે. ”

અબદુલ.—“ ખરે ! મ્હે, મહારા જીવના સમ ! આ સમાચાર સાંભળ્યા
કે તરતજ હું તો ખડખડાટ હશી પડ્યો. ‘સરદાર મહમ્મદખાં !’ હું બો-
લી ઉઠ્યો; હું આપ સાહેબને આનન્દ ધન્ય હું અને આશા રાખું છું કે
આપ સહી સલામત પહોચી જશો ”—

સાલેદીન—“ શું ? ”

નહારસિંહ.—“ તું હશ્યો ? હુંતો કાંઇ એમાં હસવા જેવું નેતો
નથી. ”

અબદુલ.—“ ખરે ! જે ત્હમે ખીજાઓને આપવાને આટલી બધી
હતાવળથી તત્પર થઇ જાઓ છો તો ત્હમને તે મળેતો ત્હેમાં ત્હમે ખીજાઓ
શાના ? ત્હમારો હેતુ શું છે ? (આ ધંધામાં) સઘળી આપણી મહેનતોને છે-

હે ફાંશીનું લાકડું અથવા પેટમાં ખંજર કે ગળામાં છરી એ શિવાય બીજી શેની આપણે આશા રાખી શકીએ ? આપણાં કમોના પુરાવા તરીકે હવામાં નાચતાં મડદાં અથવા સાંકળોથી બંધાયેલાં શરીરો અને બાલાનો અણિ ઉપર ખોસાયેલાં માથાં એ શિવાય આપણે બીજું શું મુઠ્ઠી જમ્મ-એ એમ છીએ ? જે માણસ આ સંસાર-નાટકાલયમાં ખૂનીનો ભાગ ભજવવાનું પસંદ કરે તો તેણે તો મોતથી જરા પણ બહીયું ન જોઈએ, પછી ગમે તો તે મોત હકીમને હાથે થાઓ અગર જલ્લાદને હાથેજ.

સાહેબીન.—“બધું રહેવું તો ઘણું સહેલું છે, પણ આપણાથી તો બને તેમ નથી.”

શેરખાં.—“ખુદા ખેર કરો ? પણ મહારું તો આખું શરીર ધૂળે છે અને દાંત કડકે છે.”

રણુમહલ.—“ભાઈ અમદુલ ! તું થોડો વખત શાન્ત થા ? ત્હારી આવે વખતે સમય વિતાની ગમ્મત ખરેખરી બયાનકજ્જ લાગે છે.”

રમજાન.—“ઓ ખુદા ? ઓ ખુદા ? ઓ મહારા વહાલા મહમ્મદ ? મહારા ગરીબ મહમ્મદનું ખૂન ?”

અમદુલ.—“આહા ! આ બધું વળી શું છે ?—રમજાન, મહારી જાન ! તને આમ છોકરમત કરતાં શરમ નથી આવતી ? આવ અહિં આવ, અને ત્હને મ્હેં આ ગૃહસ્થાને બોલાવવા મોકલી તે પહેલાં આપણી વચ્ચે વાત ચાલતી હતી તે આપણે ફરી શરૂ કરીએ.—આવ, મહારી વહાલી મહારી દિલદાર ? મ્હને એક ચુંબન કર.”

રમજાન.—“સેતાન ! આઘો ખશ !”

અમદુલ.—“મહારી જાન ! ત્યારે ત્હેં પાછો વિચાર બદલી નાંખ્યો કે ?—હીક, હીક ! જેવી ત્હારી મરજી. જ્યારે ત્હારી ઈચ્છા હશે ત્યારે વખતે મહારી મરજી નહિ હોય.”

રણુમહલ.—“ઈશ્વરને ખાતર ! અમદુલ ! અહિં કાંઈ ધ્યાનતો આપ આ કાંઈ આવી નજીવી વાતો કરવાનો વખત છે ? ત્હારી આવી નકામી કુથલી નવરાશે કરજી, અને હમણાં તો આપણે શું કરવું હોતોજ વિચાર કરવાનો છે.”

શેરખાં.—“ખરે ! આ, નજીવી વસ્તુઓ ખાતર ભાંગફોડ કરવાનો વખત નથી.”

નહારીસંહ.—“અમદુલ ! ખરેખર તું એક હુંશિયાર માણસ છે; માટે તું જ કહેને, કે આપણે હવે શું કરીએ તો કીક ?”

અમદુલ.—(જરા વિચાર કરીને) “કાંતો આપણે કાંઈ જ ન કરવું અથવા ઘણું કરવું—એ જેમાંથી આપણે એક વાત સ્વીકારવાની છે: આપણે કાંતો જ્યાં છીએ અને જેવા છીએ તહેવાજ રૂઢવું, ગમે તે બદમાશ જે આપણને સોનાની મ્હોરો અને સારાં વચનો આપી શકે તહેને ખુશી કરવાને પ્રમાણિક સારા માણસોના જીવ લેવા અને આખરે ફાંશીને લાકડે લટકવા, ને સૂળીએ વિંધાવાને, દેશનિકાલ થવાને, જીવતા બળવાને, અથવા જલ્લાદને હાથે ધડથી માથું જૂઠું કરાવવાને—સરકારને જે યોગ્ય લાગે તે શિક્ષા ખમવાને તત્પર રૂઢવું અથવાતો..... ”

સાલેદીન.—“ અથવા તો ?—હાં, કહે ! ”

અમદુલ.—“ આપણી પાસે જે પૈસો એટલો થયેલો છે તે બહેંચી-લછ, નવાખના રાજ્યમાંથી બહાર જવું, સારી અને નવા પ્રકારની જાંદગી-ગાળવી અને ખુદાની મહેરબાની પાછી મેળવવાને પ્રયત્ન કરવો.—આપણી પાસે હાલ એટલો તો પૈસો છેજ કે પછી જેથી આપણે શું ખાઈશું ? એ સવાલ રહેતો નથી. તહમે ગમે તો દૂરના કોઈ દેશમાં જાગીર લેવા-તી લઈને રહો, વ્યાપારમાં પડો, ધંધો રોજગાર કરો, અથવા દુકામાં, એવું કાંઈ કરો કે જેથી તહમને ખૂતીનો ધંધો છોડી દેવાનું મન થાય. પછી આપણામાંથીજ આપણી સ્થિતિના લોકોની ખુબસુરત પુત્રીઓમાંથી જે જેને પસંદ પડે તે તહેની સાથે લગ્ન કરશે, વંશવંદો વધારશે, છોકરાં અને છોકરાંનાં છોકરાં રમાડશે, ખાશે પીશે અને આનન્દ કરશે, અને પહેલાંની પોતાની બદચાલનો બદલો, સારી રીતે ચાલીને વાળી દઈ શકશે. ”

સાલેદીન.—“ હા ! હા ! હા ! ”

અમદુલ.—“ જે તહમે કરશો તે હું પણ કરવાને તૈયાર છું; અને તહ મારી મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે તમારી સાથે પ્રમાણિકપણે રહેવા અથવા ફાંશીને લાકડે લટકવાને પણ તત્પર છું.—ખોલો ત્યારે તહમારો દસાવ શું છે. ”

સાલેદીન.—“ આવો મૂર્ખ સજાહકાર કોઈ પણ દિવસ જોયો હતો ? ”

શેરખાં.—“ અમારો દસાવ ? ખરે ! એ બાબતમાં કાંઈ બહુ અધરી નથી. ”

અમદુલ.—“ મ્હને લાગે છે કે થોડા વખત ઉપર તે રહેલી તો

હોતીન. ”

સાલેદીન.—“બીજી વધારે ભાંજગડ કર્યા વિના હું દરખાસ્ત કરું છું કે આપણે જેવા છીએ તેવાજ રહેવું અને આપણો જૂનો ધંધો ચલાવ્યે જવો. એથી આપણી પાસે ઢગલે ઢગલા પૈસો પણ આવશે અને આપણી જીંદગી પણ ગમ્મતમાં જશે. ”

શેરખાં.—“ કબુલ, દોસ્ત ! હું ત્હારા મતને અક્ષરેઅક્ષર મળતો છું. ”

સાલેદીન.—“ આપણે ખૂની છીએ એ વાત તો ખરી, પણ તેમાં શું થઇ ગયું ? આપણે પણ પ્રમાણિક ગૃહસ્થો છીએ અને એ વાતની કોણ ના કહે છે તે તો જોઈ. તોપણ હમણાં આપણે થોડા દિવસ જણાઇ ન જઇએ એટલા માટે ધરમાં રહેવું, કારણ હું ખાત્રીથી કહું છું કે નવાખના જસુસોએ ક્યારનુંએ તપાસને માટે ચોગરદમ ફરવા માંડ્યું હશે. એ તપાસ પુરી થઇ રહે કે પછી આપણું પહેલું કામ તો એજ કે મહમ્મદના ખૂનીને શોધી કહાડી તેનો જીવ લેવો, કે હવે ફરીથી બીજો કોઇ તેવું કામ કરવાની હિમ્મતજ ધરી શકે નહિ. ”

સઘળા.—“ સાબાશ સાબાશ ! ”

શેરખાં.—“ અને હું દરખાસ્ત મૂકું છું કે આજથી સાલેદીન આપણી ટોળીનો સરદાર થાય. ”

નહારસિંહ.—“ હા. હા. મહમ્મદનીજ જગોએ. ”

સઘળા.—“ કબુલ ! મંજુર ! ”

અબ્દુલ.—“ હું પણ એ દરખાસ્તને મ્હારા ખરા દિલથી ટેકા આપું છું ચાલો હવે બધું નક્કી થઇ ગયું. ”

વિભાગ બીજો. અબદુલ અને ફાઝિલ.

પ્રકરણ. ૧ લું.

જન્મતિથિ.

મહમ્મદના ખૂન પછીનો બીજો દિવસ તે લૂંટારાએ એકાન્ત તથા ચિન્તાગ્રસ્ત, અને ઘરનાં બારીઓ બારણાં બંધ રાખીને ગાળ્યો. રસ્તા ઉપરથી સંભળાતી સ્હેજસાજ ગરબડ પણ તહેમને ધાસ્તીનું નવું કારણ થઈ પડતી; અને તહેમના ઘર પાસે આવતાં દરેક માણસનાં પગલાં, તહેમના બારણા પાસે થઈને જતાં ત્યાં સુધી, તહેમના શરીરમાં ખરેખરો ધ્રુજરો ઉત્પન્ન કરતાં.

એવામાં નવાબસાહેબનો મ્હેલ બમકાથી દીપી ઉઠતો હતો અને હર્ષથી પ્રકુલિત જણાતો હતો. નવાબની ખુશસુરત ભત્રીજી ગુલબદન એ-ગમની આજ વર્ષગાંઠ હતી; અને તેથી નવાબના આનન્દમાં ભાગ લેવાને સંઘળા અમીર ઉમરાવો, મ્હોટા અધિકારીઓ, બીજાં રાજ્યોના વકીલો, તથા ખંભાતમાં તે વખતે આવેલા ધણીખરા પ્રતિષ્ઠિત પરદેશીઓ, ત્યાં હાજર થયેલા હતા.

આ વખત, આ મેળાવડો સંતોષકારક અને ખુશકારક નીવડે તહેને માટે કોઈ પણ પ્રકારનું ખર્ચ કરવામાં ખામી રાખવામાં આવી નહોતી. દરેક પ્રકારના હુજરકળાના નમૂના-પછી ગમેતો તે હિન્દુઓએ બનાવ્યા હોય અગર સુસલમાનોએ, તોપણ અહિં ખરીદવામાં આવ્યા હતા. ઉત્તમોત્તમ કવિઓ, શાયરો, તથા ભાટચારણો અને બંદીજનોએ કવિતાના ઉન્નતસ્વરૂપથી તહેના વ્યાવહારિક રૂપ સુધી સર્વત્ર તહેને ગળવી મુકી હતી; અને તહેમના નજીવા પ્રયત્નો પણ આજ ફળપ્રદ નીવડતા, તહેનું કારણ માત્ર એ હતું કે તે કવિતાનો વિષય ગુલબદન હતી. ગાયન કરનારા અને સતાર, મૃદંગ વગેરે વગાડનારા પણ આજ પોતાના પ્રયાસોમાં સર્વોત્તમ થયા, કારણ તહેમને આજ પૃથ્વીઉપર દિવ્ય વસ્તુનું જ ગાન કરવાનું હતું. મિન્જલસમાં આવનાર દરેક ગૃહસ્થની કલ્પનાના તરંગો દરેક પ્રકારના આનન્દસમુદ્રમાં લુબ્ધ થવા લાગ્યા; અને આ આનન્દસમુદ્રની દેવીનું સા-આજ્ય ધીમે ધીમે આખી મિન્જલસ-વૃદ્ધો અને યુવાનો, પ્રૌઢાઓ અને બા-

લાઓ, સર્વના-ઉપર સંપૂર્ણ રીતે પ્રસર્યું.

માનનીય, વૃદ્ધ બહાદુરશાહ આ પ્રકંગના જેટલા હર્ષમાં જોવામાં આવ્યો હતો તે આનન્દમયજ હતો; તેના ઓઠ ઉપર કૃતકૃત્યતાનું હાસ્ય રમતું હતું. દરેક માણસની સાથે તે નિરભિમાન તથા માયાથી વર્તતો હતો એટલુંજ નહિ પણ પોતાના હિન્દુ દરજ્જાથી કાંઈ પણ મનુષ્યને અગવડ ન પડે એવી રીતે વ્યક્તો હતો. વખતે પોતાના દરબારના શણગારરૂપ જે સુન્દરીઓ ગણાતી હતી તેમની સાથે નજીવી વાતો કરતો; વખતે તે રાજ્યના સરદારોની સાથે શતરંગ (શેતરંજ) ની રમત રમવામાં મશગૂલ થતો અને વારંવાર તે પોતાની ખુશ્મરત બત્રીજી ગુલબદનના અલૌકિક સૌંદર્યને જોઈ હૃદયમાં આનન્દ પામતો.

મહેલ વિવિધ પ્રકારનાં ફુલ તથા પાંદડાં અને અનુપમ વસ્તુઓથી ઓગરદમ શણગાર્યો હતો. જ્યાં ત્યાં નાના પ્રકારનાં વાજોના અવાજ કર્ણમાં મધુરતા રેડતા હતા, સ્ત્રી પુરુષોનાં ટોળે ટોળાં આમ તેમ ફર્યા કરતાં હતાં, એક બાળુએ જુદા ઓરડાઓમાં હિન્દુ મુસલમાન વગેરે જુદી જુદી જાતિઓને માટે અને તેમાં પણ પાછા માણસોની સ્થિતિના પ્રમાણમાં જુદા જુદા વિભાગોને માટે ઠેકાણે ઠેકાણે લીલા સુકા મેવાઓ તથા નવીન નવીન પ્રકારની મીઠાઈઓ દૃષ્યમાન થતાં હતાં. સુન્દરીઓ તથા પુરુષો એક બીજાને મળે — વાતચીત કરે અને સાથેજ મીઠાઈ ખાય અથવા શરબત પીએ એવા પ્રકારની સર્વ રચને સંપૂર્ણ સગવડ થયેલી છતાં જે સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોને એકલાંજ રહેવું હોય તેમને સારૂ તેવી ગોઠવણ પણ કરવામાં આવેલી હતી. ટુંકામાં પોતાના સઘળા અમીરો સરદારો તથા મુમલમાન હિન્દુઓ, — સર્વ જેથી ખુશી થાય તથા સતોષ પામે તેવું કાંઈ પણ બાકી રાખવામાં આવ્યું નહોતું.

બહાદુરશાહ તથા તેની પૂર્વે થયેલા ત્રણ ચાર નવાબોની કત્તેહમંદ યશસ્કર, અને ધર્મોપતારહિત કાર્ફીદીમાં હિન્દુસ્થાનનાં બીજાં રાજ્યોમાં પડેલા હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચેના ગાઢ-ભેદ નહિ જોવાજ થઈ ગયા હતા. મહાન અકબરના આ બાબતમાં થયેલા દિગ્વિજયનું અહિં પુનરાવર્તન થયેલું હતું: અને તેથીજ જ્યારે આખા હિન્દુસ્થાનને “ પડતી ” — રાક્ષસીએ કચરવા માંડ્યો હતો ત્યારે આપણે ખંભાત જેવા એક નહાના રાજ્યને સમૃદ્ધ, વિસ્તારવાળું તથા માનનીય થઈ પડેલું જોઈએ છીએ.

નવાખતા તથા જુના મિત્રો ખ્વાઝાખાન. માણેકચંદ અને દયાલ સિંહ પોતાનું વય વૃદ્ધ થયેલું હોવા છતાં અહિંની સઘળી ગમ્મતોમાં ભાગ લેતા, સ્ત્રી પુરુષોનાં ટોળાં અથવા જોડાં જે મજા તહેની હાસ્યવિનોદ કરતા, અને ગમે તે સ્થિતિનો માણસ હોય તો તહેની સાથે એકદમ બળી જઈ તહેને મહેલમાં બરોબર સગવડ પડે છે કે નહિ તે વગેરે તપાસ કરી, બંદોબસ્તમાં કોઈ પણ પ્રકારની ખામિ હોય તે દૂર કરતા.

ખહાદુરશાહ જે પોતાના વિશાળ દિવાનખાનાની એક બારીએ પોતાની બત્રીજી ગુલખદનની સાથે વાત કરતો હતો હતો તે પાસેના બારણામાંથી ખ્વાઝાખાનને અંદર પ્રવેશ કરતો જોઈ બોલી ઉઠ્યો, “ખ્વાઝાખાન આપણે જે દિવસે જાંજિરાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો અને ચાંચિયાઓની સાથે ઘણીજ સખ લગાઈ થઈ હતી, તે દિવસના કરતાં પણ આજ હું તહમને વધારે હર્ષમાં જોઈ છું. તે દિવસ પણ તહમે ખરેખરા ખુશ મિનનમાં હતા.”

ખ્વાઝાખાન.—“ સરદાર ! એતો મહારાથી પણ ના નહિ કહી શકાય, આપણે જાંજિરાની દિવાલો ઉપર મધ્યરાત્રે જ્યારે આપણો અર્ધચન્દ્ર-વાવટો રોળ્યો ત્યારે જે ભય અને આનન્દ ધારતી અને ઉત્સાહ ફાળે ફાળે હૃદયને દોલાયમાન કરતાં હતાં તહેનું તો હજી પણ સ્મરણ માત્ર છતાં શરીરે પરસેવાના ઝેબેઝેબ ઉતરે છે અને નિદ્રિત વૃત્તિઓ પણ યુદ્ધને માટે તત્પર થઈ જાય છે. મહારા જીવના સમ ! આપણા ખંભાતીઓ પણ ખરેખર તે દિવસ સિંહના જેવાજ લડયા હતા.”

ખહાદુરશાહ.—“ હવે નિરાંતે આનન્દમયજીંદગી ગાળ્યા કરો. મહારા શક્તીર સરદાર ! તહમે તો તહમારી ફરજ બજવી ચુક્યા છો અને હાલનો આરામ તહમારી પ્રથમની-યૌવનની મહેનતોનો યોગ્ય બદલોજ છે.

ખ્વાઝાખાન.—“ હા. સાહેબ, અને-અહા ! પૂર્વકાલનાં પરાક્રમેનું સ્મરણ કેટલું મધુર લાગે છે ! પણ સાચું કહેવડવોતો મહારી કીર્તિને માટે તહમારોજ હું આભારી છું, કારણ મહેને જે કાંઈ માન મળ્યું છે તે તહમારે લીધેજ છે. હું મહાન ખહાદુરશાહના હાથ નીચે પોરખંદર અને રામસક્કની લગાઈઓ ન લડ્યો હોત અને દિવના દરિયાઈ યુદ્ધમાં તહેમનીજ સરદારી નીચે રાજ્યની કીર્તિ ફેલાવવામાં સહાય ભૂત ન થયો હોતો.

* હિન્દુસ્થાના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર એક ભૂશિર છે.

આજ કોઈ બાણતું પણ ન હોત કે ખ્વાઝાખાન નામનો મનુષ્ય દુનિયામાં જીવે છે કે નહિ.”

ખહાદુરશાહ—“મહારા બધા ખ્વાઝાખાન ! મહને તો લાગે છે આ બધી ગમ્મતોમાં બહુ ફર્યાદી તહમારું મગજ ઠેકાણેથી જરા આધું પાકું ખશી ગયું છે.”

ખ્વાઝાખાન.—“ના. ના. એવું કાંઈજ નથી. હું બાણું છું. સરકાર ! કે મહારે તહમને તહમારે મહોંયેજ ‘મહાન’ ન કહેવા જોઈએ, પણ ખરે, હવે ખુશામત મહને નિરુપયોગિ થઈ પડે એટલો તો ધરડો હું થયોજ છું. મહને ખોટાં વખાણ કરવાની કાંઈ જરૂરજ નથી અને હેની દરકાર પણ નથી; હું એ કામ તો ખંભાતી યુવાન અમીરો જેમને હજી દારૂ ગોળાની જરા વાસતો આવી નથી, અને જેઓએ ખંભાત તથા ખહાદુરશાહને માટે લોહીનું એક ટીપું પણ પાડ્યું નથી, હેમનેજ સોંપું છું.”

ખહાદુરશાહ.—“ખ્વાઝાખાન ! તહમેતો એવાને એવા શ્રદ્ધોન્મત્તજ રહ્યા.—તહમે ધારો છો કે ખહાદુરશાહ તહમારો મત સ્વીકારે !”

ખ્વાઝાખાન—“જો મહમ્મદશાહ અમરાવતી અને માંડુના રણ-સંગ્રામો બૂલી ગયો ન હોય, ખુશામતિયાઓથી છોતરાઈજતો ન હોય, અથવા પોતાના દુષ્મનની મ્હોટાઈની અદેખાઈ હેની આંખો પુરી ન દેતી હોય તો—જરૂર કહ્યા વિના રહેજ નહિ કે, આખા હિન્દુસ્થાનમાં એકજ માણસની મહને ધારતી છે, એકજ માણસ મહારી સાથે લડવાને યોગ્ય છે—અને તે ખંભાતનો નવાખ ખહાદુરશાહ છે.”

ખહાદુરશાહ.—“મહને લાગે છે કે આજવાના નવાખને પકડયા બાખતનો આપણો જવાખ એ જ્યારે વાંચશે ત્યારે તો હાથ હાથ કુદશે.”

ખ્વાઝાખાન.—“હા. સાહેબ ! એ ગુસ્સે તો થશેજ; પણ તહેમાં શું થઈ ગયું ? ખંભાત. જ્યાં સુધી ખહાદુરશાહ જીવે છે ત્યાં સુધી હેના નિર્માલ્ય ગુસ્સાની કાંઈજ દરકાર રાખે તેમ નથી. પણ જ્યાં તહમે અને તમારી સાથે ઉછરેલા વીરનરો એકવાર આ ફાનિ દુનિયામાંથી બેહસ્તનશીન થયા કે પછી.....ખરેખર ખંભાત ! ત્યારે તો તહારી અવદશાજ આવી સમજવી, મહને ધિક્કર માત્ર એજ રહે છે કે આ સોનેરી દિવસો પડતિના વખતને માટે જગો કરવા પવન વેગેજ ઉડી જશે.”

બહાદુરશાહ.—“ શું આપણા રાજ્યમાં બવિધ્યમાં સારા નીવડે એવા યુવાન અમીરો તથા સરદારો નથી ? ”

જવાજાખાન.—“ એ ખુદ ! આપણા ઉમરાવોનો મ્હોટો ભાગ શું છે ? તેઓ રણસંગ્રામ કરતાં રતિસંગ્રામમાં ધણા વધારે હુશિયાર છે ! નીશાબાજીમાં ખરેખરા પહેલવાન, મન અને તનમાં ધસાઈ ગયેલા બિનઠોવત બાયલાઓ, પણ હા ! આ વળી બીજી બાજતો ઉપર હું ક્યાં દોડયો ગયો ?.....જ્યારે માણસ વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યો હોય છે અને બહાદુરશાહ જેવા વીરનર તથા રાજનીતિનુ પુરુષની સાથે વાત કરવાનો તહેને વખત મળે છે, ત્યારે—તે વખતે તે દુનિયાની નજીવી વસ્તુઓ ભૂલી જાય એવાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. સરકાર ! મ્હારે આપને એક અર્જ ધણીજ જરૂરની કરવાની છે.”

બહાદુરશાહ.—“ ત્હમે મ્હારી જિજ્ઞાસા જાગૃત કરો છો. ”

જવાજાખાન.—“ આશરે એક અઢવાડિયા થયાં અહમદનગરથી અમીર ફાઝિલખાન નામનો એક ધણો બુદ્ધિશાળી અને અમીરી દેખાવનો યુવાન અહિં આવી પહોંચ્યો છે.”

બહાદુરશાહ.—“ પછી ? ”

જવાજાખાન.—“ ત્હનો બાપ મ્હારો જીવજન દોસ્ત હતો; તે બહાદુર બલો સરદાર હાલ બેહસ્તનશીન છે ! ન્હાનપણમાં અમે બંને જણા લશ્કરની એકજ દુકડીમાં હતા અને ત્હણે કેટલીક વખત અહમદ સાહસથી મ્હારો ત્યેમ બીજા કંઈકનો જીવ બચાવ્યો હતો. ખરેખર ! તે એક બહાદુર નર હતો. ”

બહાદુરશાહ.—“ જવાજાખાન ! પિતાનાં પરાક્રમોનું વર્ણન કરતાં ત્હમે પુત્રને તો ક્યાંયે વિસારી મૂક્યો જણાય છે. ”

જવાજાખાન.—“ ત્હનો પુત્ર ખંભાતમાં આવ્યો છે, અને રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થવા ઈચ્છા રાખે છે. તે યુવાનને એકાદ સારી જગો આપવાને હું આપને ખાસ અર્જ કરું છું. જ્યારે આપણે સર્વ કબરમાં સુતા હોઈશું ત્યારે તે યુવાન ખંભાતની મગરૂરીનું કારણ થઈ પડશે એમ મ્હને તો ખાતરી છે; એ વાતની ખાતરી ઉપર હું મ્હારો જન બરબાદ કરવા તૈયાર છું. ”

બહાદુરશાહ.—“ એનામાં બુદ્ધિ છે ? અક્લ છે ? ”

ખવાઝાખાન.—“એ તો છેજ, પણ તે ઉપરાંત ત્હેના બાપના જેવી-
જ સિંહની છાતી છે.—એની સલામ લેશો? એની સાથે વાત પણ કર-
વા જેવી છે. દિવાનખાનામાં અમીરોની સાથે બેઠો છે. એને બોલાવું? એની શક્તિના ફક્ત એકજ નમૂના તરિકે ત્હમને એક વાત કહું તે સાંભ-
જો. ખંભાતને હેરાન કરનારા લૂંટારાઓ વિષે ત્હેણે સાંભળ્યું છે, અને
પોતાની નોકરીના પ્હેલા કામ તરિકે, જે લૂંટારાઓએ હજી સુધી આખા
ખંભાતના નગર રક્ષકોને હક્કાવ્યા છે, અને જેમનું ગુપ્ત સ્થાન હજી અ-
ગમ્યજ રહેલું છે, ત્હેમને પકડી આપવાનું તે માથે લે છે.”

બહાદુરશાહ.—“ખરે? મ્હને લાગે છે કે એ કામ તો નિશ્ચય ત્હેની
શક્તિની ખ્હારતુંજ થઈ પડશે. એનું નામ ત્હમે ફાજિલખાન કહ્યું? એને
ફહો કે મ્હારે એની સાથે વાત કરવી છે.”

ખવાઝાખાન.—“હેં! ત્યારે તો મ્હારું અધું કામ પાર પડ્યુંજ;
કારણ ફાજિલને જોવો અને પછી ત્હેને ના મ્હાવું, એતો સ્વર્ગ જેવું
અને પછી ત્હેમાં રહેવાનું મન ન કરવું ત્હેના જેવુંજ કઠિન છે. ફાજિલને
જોવો અને પછી ત્હેના ઉપર અપ્રીતિ દર્શાવવી, એતો આંખજા માણસની
આંખમાંથી આવી ગયેલી છારી દૂર કરીને કુદરતની ખુબસૂરતીઓ તથા
તેજના અમૃતમય સમુદ્રમાં ત્હેની દૃષ્ટિને સ્નાન-પાન કરાવનાર હાથ તરફ
તે અપ્રીતિ બતાવે, ત્હેના જેવુંજ મુશ્કેલ થઈ પડવાનું.”

બહાદુરશાહ (હસતે મ્હોંયે)—ખવાઝાખાન? આપણી દોસ્તી શરૂ
થયે આટલાં બધાં વર્ષ થયાં છતાં ત્હમને આટલા બધા ઉત્સાહી મ્હેં કદિ
પણ જોયા નહોતા? જાઓ; આ ત્હમારા વિલક્ષણવાળા યુવાનને મ્હારી
પાસે જલદી બોલાવી લાવો. ”

ખવાઝાખાન.—(મ્હોં મલકાવીને) “ ઠીક ત્યારે હું જાઉં છું.—પ-
ણ બેગમ સાહેબ? ત્હમે તો સંભાળજોજ. ત્હમને તો હું પહેલેથી ચેત-
વણી આપું છું, સંભાળજો. ”

ગુલબદન.—“ કાંઈ ફિકર નહિ. ખવાઝાખાન! ત્હેની ત્હમારે
કાંઈ પણ પ્રકારની ફિકર રાખવીજ નહીં. ત્હમારા શરવીરને અહિં બોલા-
વી લાવો. ત્હેને જોવાની મ્હને પણ ઘણીજ ઉત્કંઠા થઈ ગઈ છે. ”

ખવાઝાખાન ફાજિલખાનને શોધી કહાડવાને નવાબ પાસેથી રજા
લઈને ગયો.

બહાદુરશાહ—“ ખેન ? તું કેમ ક્યારની અહિંજ ઉભી રહી છે ? બધી ઉમરાવખદીઓ ત્હારી વાટ નેતી હશે. ”

ગુલબદન.—“ હું ફરી ફરીને-આવકાર કરીને-તથા વાતો કરીને છેક જ થાકી ગઇ હતી અને હવે તો ફાજિલખાન કે જેનાં ખવાઝાખાન આટલાં બધાં વખાણ કરતા હતા ત્હને નેવાની ઇચ્છા મ્હને અહિં રોડા રાખે છે. કાકા સાહેબ ? ત્હમને ખરેખરે કહું ? મ્હને લાગે છે કે મ્હને એને ક્યારનોયે નેચેલો છે. અમીરના ભેજો એક પરદેશી યુવાન ધરતો હતો તેજ એ હશે એમ મ્હને લાગે છે ત્હનો દેખાવ એવો તો આકર્ષક હતો કે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ, બધાં ત્હના મ્હોરા તરફ એક નજરે નેમ રહેતાં હતાં, અને આ વિષે સમજાં માંદોમાંદો પુછપરછ કરતાં હતાં. તે રસ્તમી દેખાવનો પહેલવાન હતો, છતાં મજનુનના જેવોજ ત્હનો મ્હોરો ચિન્તાશીલ હતો, એની ચાલવાની ઢબ, વાતચીત કરવાની રીત ખરેખર અમીરીજ હતી. એણે મુગલાઇ પોશાક પહેરેલો હતો— ”

બહાદુરશાહ.—(જરા હસી કૃત્રિમ ગુસ્સામાં આંગળી ઊંચી કરીને) —“ જો જો, હોં ! તુંએ ખવાઝાખાનના પંથમાં બળી ચુકી કે ? ”

ગુલબદન.—“ ના. ના. કાકા સાહેબ ! એમાં કાંઇજ-જરા પણ અનિશ્ચયોક્તિ નથી. એ અમીરી યુવાન અને આ ફાજિલખાન એ બે જુદા-જ માણસો પણ હોય, પણ ખવાઝાખાનના વર્ણન ઉપરથી નેતાં..... જુવો ! જુવો ! કાકાસાહેબ ! પેલી તરફ જુવો, પેલો મુગલાઇ યુવાન એ ઉભો. ”

બહાદુરશાહ.—“ અને ખવાઝાખાન ત્હેની પાસે ગયા ને ! એ બે જણ આ તરફ ફર્યા ! ગુલબદન ! ત્હારે ધારવું ખરું હતું. ”

નવાબ બોલી રહ્યો નહિ એટલામાં તો ખવાઝાખાન પોતાની સાથે એક કીમતી મુગલાઇ પોશાક પહેરેલા યુવાનને લઇ, ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

“ મ્હારા કદરખાન સરકાર ! ” ખવાઝાખાને કહ્યું, આ અમીર ફાજિલખાન આપને કુરનસ બનવે છે અને આપનો આશ્રય માગે છે.

ફાજિલખાને પોતાની ઊંચી મુગલાઇ ટોપી ઉતારી, ઘુંટણીએ પડી ખંભાતના માનવંતા નવાબને સલામ કરી.

બહાદુરશાહ.—“ મ્હારા જાણવામાં આવ્યા પ્રમાણે, ત્હમે અમારા સત્કર્યમાં રૂહેવાનો ઇરાદો રાખ્યોછો ? ”

ફાઝિલખાન.—“હા સરકાર જો આપ સાહેબ મહને એવા મહોટા માનને લાયક ગણો તો, તેજ મારી મહોટામાં મહોટી મગજ છે.”

ખલાદુરશાહ.—“ખવાઝખાન તહમારું બહુ વખાણુ કરે છે. જો એ ફહે છે તે સઘળું જ ખરું હોય તો તહમારું સ્વદેશની સેવા તહમારે શાને માટે મૂકી દેવી પડી?”

ફાઝિલખાન.—“કારણ કે બધાં રાજ્યોમાં ખલાદુરશાહ જેવા રાજ-કર્તાઓ નથી.”

ખલાદુરશાહ.—“મહારા સાંભળવા પ્રમાણે, જે લૂંટારાઓએ કેટલોક વખત થયાં ખંભાતમાં આંસુની નદી વહેવડાવી છે, તહેમનું રહેણાણુ શોધી કાઢવાનું તહમે માથે લ્યોછો?”

ફાઝિલખાન.—“જો આપ નામદાર ફકત મહારા ઉપરજ વિશ્વાસ રાખો, તો સત્વર તે લૂંટારાઓને પકડીને આપ સરકારના હાથમાં સોંપી દેવાનું વચન આપવાને અતે તેમ હું ન કરી શકું તો મહારું માથુ ગુનેહગાર તરીકે આપવાને હું તૈયાર છું.”

ખલાદુરશાહ.—“એક પરદેશી એટલું બધું કરી શકે એ મહને તો ઘણુંજ અસંભવિત લાગે છે; પણ તહમે તમારું વચન પાળી શકોછો કે નહિ, તહેતો દાખલો જેવાને મહારી ના નથી.”

ફાઝિલખાન.—“હીક, સાહેબ ! એટલું બહુ છે.—કાલ અથવા બહુનો પરમ દહાડે આપને આજ આ આપેલું વચન પાળીશ.”

ખલાદુરશાહ.—“તહમે તહમારું વચન આટલી બધી ખાતરી આપો છો ? યુવાન માણસ ! તહમને ખબર છે કે એ બદમાશોને છાપો મારીને પકડી લેવા એ કામ કેટલું બધું ભયંકર છે ? તે લોકો શોધ્યા જડતા નથી અને જરૂર ન હોય એવે વખતે આવીને ખડેલા લાજર થાય છે; ખંભાતમાં એવો એક પણ ખૂણો નથી, એવી એક પણ જગો નથી, કે જે અમારા જાસુસો શોધ્યા વિના રહ્યા હોય અને એમ છતાં પણ અહિંના કાબેલમાં કાબેલ નગરરક્ષકો પણ—આટલો બધો વખત થયા છતાં પણ શોધી ફાડાડવામાં ફતેહમંદ નીવડ્યા નથી.”

ફાઝિલખાન.—“એ સઘળું જાણું છું અને તેથી તો ઉલટી મહને બ-મણી હોંશ થાયછે કે, ખંભાતના નવાજ સાહેબને હું બતાવી શકીશકે હું સાધારણ રખડેલ મુસાફરોના જેવો નથી. મહારી તે કામ સંપૂર્ણ રીતે

પાર ઉતારવાની શક્તિ બાબત આપ નામવરને કાંઈ પણ અંદેશો રાખવાની જરૂર નથી.”

ખડાદુરશાહ.—“તહમારા વચન પ્રમાણે તહમે વર્તો; અને પછી, ખવા-જાખાન! એમને વિષે મહને યાદ દેજો. આટલેથીજ આજ આપણી મુલાકાત તથા વાતચીત અટકે છે; કારણકે આજ રાજકાજના વિષયની વાતો કરવાથી આવા હર્ષના દિવસનો હેતુ પાર પડી શકતો નથી.—ગુલબદન ! તહારે દિવાનખાનામાં થતા ખેલો જોવા નથી ? અમીર તહમે એની સાથે રહેજો !”

ફાજિલખાન.—“મહને એથી વધારે મહોદું માન મળી શકત નહિ.”

ગુલબદન, ફાજિલખાનની સાથે પોતાના કાકાને થતી વાતચીત સાંભળતી પાસેના એક આરસના પૂતળાને અડંગીને ઉભી રહી હતી. તેને ખવાજાખાનના શબ્દો પ્રરીથી યાદ આવ્યા, “ફાજિલખાનને જોવો અને પછી તેને ન મ્હાવું, એ તો સ્વર્ગ જોવું અને પછી તેમાં રહેવાનું મન ન કરવું, તેના જેવુંજ કહિન છે;” અને જેમ જેમ તે તેના મ્હેરા તરફ જોતી ગઈ તેમ તેમ ખવાજાખાનની જરાપણ અતિશયોક્તિ નહોતી એમ તેની ખાત્રી થતી ગઈ. તેથી જ્યારે તેના કાકાએ તેને ફાજિલનીખાનની સાથે દિવાનખાનામાં જવાનું કહ્યું ત્યારે તેની સ્ફટિક મુખાકૃતિ ઉપર સુંદર ત્રી-અવિકારશી ગુલાબ ધીમે ધીમે સંપૂર્ણતામાં ખીલ્યું અને તેની સાથે જવું, કે કાંઈ ખલાતું ફાડીને ન જવું, એ બાબત મનમાં વિચાર કરવા લાગી.

ખુખસુરત સુંદરીઓ ! જો તહમે મ્હારો સત્ય અભીપ્રાય પુછતાં હો, તો હું તો ખાત્રીથી કહી શકું છું કે, ગુલબદનની તે વખતની સ્થિતિમાં તહમે હોતો તહમારામાંથી પણ કોઈકેજ તેના કરતાં ઓછી ગભરાયા વિના રહે. ખરેખર ફાજિલખાનના જેવી આકૃતિ, જોનારના હૃદયોમાં તેને જોતાંજ મ્હાવાનું એકદમ મન થઈ જાય એવો સુરમ્ય મ્હેરો; મોઢપણ ચિત્રકાર અથવા શિલ્પશાસ્ત્રી ઉત્તમોત્તમ પ્રકારની આકૃતિનો પુરુષ આલેખવા અથવા કોતરવા માગતો હોય તહેને આ મનુષ્યાકૃતિ જોયાથી કોઈ પ્રકારનો સુધારો વધારો કરવાની ઇચ્છા પણ ન રહે એવાં દરેક સુંદર અવયવોના સંગ્રહ રૂપ દિવ્ય સ્વરૂપ; અને મનસ્કાન્ત આંખોમાં રમતો અમાનુષી પ્રભાવ, જે નજરે પડતાંજ મનમાં થઈ જાય કે, “આ યુવકની છાતી નીચે પીર પુરુષનું હૃદય અને કોઈ મહાત્માનું અંતઃકરણનું નિવાસ કરે છે.”—

આહા, સુન્દરીઓ ! મનોહર ખાનુઓ ! આવા પુરુષને જોતાં ગુલબદનના જેવી વિનીત, દોમલ, ઉઝરતી ખાલિકાનું અભિનવ પ્રેમનાં હજી દર્શન માત્ર કરતું હૃદય જરા મલમલને વધારે વધારે ઝડપથી ઉછળવા માંડેતો તહેમાં તહેમને કાંઈ વધારે આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે,

ફાજિલખાન ગુલબદનની સાથે દિવાનખાના તરફ વળ્યો અને બંને જણે સાથેજ તહેમાં પ્રવેશ કર્યો. અહિં આનન્દ અને ગમ્મત, બલકે અને ઠાઠમાઠ સર્વ સ્થળે—જ્યાં જુવો ત્યાં નજરે પડતાં હતાં. આખો મહેલ ગીત વાદના નાદથી ગાનમય દૃષ્યમાન થતો હતો અને તે સર્વનો સંવાદ શ્રવણ અને અન્ય વસ્તુઓમાં એક નૂતન હૃદય સંબંધને જન્મ આપતો હતો. નૃત્ય અને સંગીતમાં લીન થયેલી ખાલિકાઓ—નવાનવા પ્રકારનાં વાદ્યોના મંજુલરવમાં લુપ્થ થઈ ગયેલા પુરુષો—ચોતર સુગંધ સિન્ધુનાં મોજાં ઉછળાવી રહેલાં કુસુમપાત્રો—અનુપમ કરીંગરીથી આંખોમાં મોહિનીમય થઈ કામણુ કરી રહેલાં સુન્દર ચિત્રો—અદ્વિતીય શિલ્પ કૃતિઓના નમૂના રૂપ શ્રવણી વસ્તુઓને પણ વિસ્મરણે એવાં પૂતળાંઓ—અને તે બધાંની આસપાસ, આમ તેમ પ્રસ્તાં અથવા ઉભાં રહેલાં નવયૌવના સુન્દરીઓ તથા પ્રવીર—પુરુષાતન દર્શાવતા બળ્ય પુરુષોનાં ટોળે ટોળાં, એ સર્વથી અહિં સ્વર્ગીય દેખાવનુંજ પ્રેક્ષકને કાંઈક ભાન થાય તહેમાં આશ્ચર્ય જેવું નહોતું. ફાજિલખાન અને ગુલબદન આ અસીકિક દેખાવ જોઈજ રહ્યાં. તહેમનાં બંનેનાં હૃદય આ દિવ્ય ચિત્ર અવલોકવામાં એક જ થઈ ગયાં અને કાંઈ પણ ખોલ્યા શિવાય તેઓ તે દિવાનખાનાના મધ્ય ભાગમાં થઈને ખૂણા ઉપરની એક ખારી આગળ જઈ ઉભાં. આમને આમ મૌનાવસ્થામાં કેટલોક વખત ચાલ્યો ગયો. કોઈ કોઈ વાર તહેમની દૃષ્ટિ એક ખીજ તરફ ખેંચાતી અને મળતી, કોઈ કોઈ વખત તેઓ પોતાની દૃષ્ટિ સમિપે ઉત્પન્ન થયેલા આ મનોહર દેખાવ તરફ જોતાં, અને ક્વચિત્ ખારીમાંથી ટોકિયાં કરતો રમ્ય ચન્દ્ર પણ તહેમની આંખો આકર્ષતો. અસંખ્ય દીવાઓ તથા હાંડી ઝુગમરેતો દેદીપ્યમાન તીવ્રપ્રકાશ—અનેક મ્હોટા કાચના તખ્તાઓમાંથી પ્રતિબિમ્બિત થતા દીવાઓના તેજને ખંડાર રમતી શીળી ચાંદનીની સાથે સરખાવી જોવાથી હૃદયમાં જે આલ્લાહ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું વર્ણન અહિં થઈ શકતું તો ખરેખર મુશ્કેલજ છે; પરંતુ મધ્યાહનના સૂર્યનાં દાહક સંસ્પર્શોમાં ધાકેલા મનુષ્યને રજનિકાન્ત શશિનાં શીતલ શીકરમાં કેટલો આન-

નહ થાય છે, તેનું સ્મરણ કર્યેથી આપણને તેની ખુબીનું મોડુંક જ્ઞાન પણ થવાનો સંભવ છે ! કોઈ કોઈ વખતે, સ્વર્ગીય શાન્તિમાં લીન થઈ જતાં. તેઓ એક ખીજનું સામિધ્ય, આ સુંદર દેખાવ, આ મનોહર ચંદ્રિકા, અને આખા વિશ્વને ભૂલી જઈ, આત્મ જીવનમાંજ વિરામ પામતાં.

“ જાનુ સાહેબ ! ” આખરે ફાજિલખાન બોલી ઉઠ્યો,—“ દુનિયામાં કોઈપણ વધારે મ્હોડું દુઃખ છે ? ”

“ દુઃખ ? ” જાણે કે કોઈ સ્વપ્નમાંથી ઉઠી હોયની એમ જણાવીને ગુલબદન બોલી ઉઠી,—“ અમીર ! ત્હમારે શું દુઃખ છે ?—કોણ દુઃખી છે ? ”

“ જેના નશીબમાં બેદસ્તની હરેરો જેવાનું નિર્માણ થયેલું છે, પરંતુ જેને તેમાં પ્રવેશ કરવાની રજા નથી, તે જે તરશથી મરતો હોય અને પોતાની નજર આગળ પાણીનો પ્યાલો જેવા છતાં, ખીજ કોઈ વધારે નશીબદાર માણસને માટે તે નિર્માયલો છે, એમ જાણતો હોય તે. ”

“ ત્યારે અમીર સાહેબ ! ત્હમેજ આ સ્વર્ગમાંથી બહાર થયેલા છો ? ખીજને માટે મુકાયલા પાણીના પ્યાલાને જેતો તૃપાતુર મનુષ્ય, પણ ત્હમેજ છો ?—આ બંનેમાં જેને ત્હમે દુઃખી તરીકે ગણ્યો તે ત્હમેજ છો ? ”

“ ઓ ખુશસુરત, પરીચ્છેર ગુલબદન ! હું શું કહેવા માગું છું તે ત્હમે ઘણીજ સારી રીતે સમજો છો. હવે કહો બેગમ સાહેબ ! હું દુઃખી નથી ? ”

“ પણ ત્હમારો નશીબમાંજ નથી એવું સ્વર્ગ કયી જગોએ છે ? ”

“ જ્યાં ગુલબદન છે, ત્યાંજ મ્હારું સ્વર્ગ છે, ” ફાજિલખાને કહ્યું અને પછી ધામેથી મૃદુસ્વરે પુછ્યું. “ બેગમ સાહેબ ! ત્હમને ખોટું તો લાગ્યું નથીને ? મ્હારા આમ છુટથી બોલવાને લીધે ત્હમે કશા થયાં છો ? ”

“ અમીર ફાજિલખાન ! ” ગુલબદને ગંભીર રહેરેથી જવાબ દીધો, “ ત્હમે અહમદનગરના રૂહેવાશી છો. અમે ખંભાતમાં આવી જાતનાં ખોટાં વખાણુ ધિક્કારીએ છીએ. કદાચ ખીજાં નહિ ધિક્કારતાં હોયતો પણ મ્હનેતો તે વિષય ઉપર ખરેખરો તિરસ્કારજ છે, અને ખીજઓ કરતાં પણ ત્હમારી પાસેથી તો ત્હવી ખોટી પ્રશંસા સાંભળવા ઇચ્છતીજ નથી. ”

“ મ્હારી જીંદગીના સમ ! જાનુ સાહેબ ! મ્હેતો મ્હારા મનમાં હવું તેજ કહ્યું છે, હું તો નાસંશય સાચુંજ બોલ્યો છું. ”

“ જુવો ખૂણે નવાળ સાહેબે દયાલસિંહ અને ખવાઝખાનની સાથે દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. એ આપણને ટોળાંઓમાં ખોળશે. માટે ચાલો આપણે તહેમની વાસે જઈએ.”

ફાજિલખાન ગુલબદનની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. નવાળ આવવાથી આસપાસનો સઘળો કોલાહલ બંધ થઈ ગયો. અને નિર્મળ સંગીત તથા સ્થિરનૃત્યના મધુર સ્વ શરૂ થયા. અહિં સર્વ સુન્દરીઓ તથા પુરુષોમાં ફાજિલખાન અને ગુલબદન જેવું બીજું એકપણ યુગ્મ હતું ? આ દિવ્યતાની સાથે જ્યારે બાલિકાઓનું મધુરંગાન શરૂ થયું અને તહેમણે જ્યારે ગુલબદને ગરબો * ઉપાડ્યો ત્યારે, આહા સ્વર્ગ પણ પૃથ્વી ઉપરજ આવેલું જણાતું નહોતું ? ગાનસરિતાનાં મંદમંદ મોઝાં ઉપર તરતાં પગલાંથી ફરતી ગુલબદન તે પ્રવાહને મુશોભિત તથા સુગંધમય કરતી કુલમાળાના જેવી જ જણાતી હતી.

અને ફાજિલખાન, જ્યારે ગરબો બંધ પડ્યો અને પુરુષ વર્ગને પણ સંગીતમાં ભાગ લેવાનું હતું ત્યારે નવાળ અને ખવાઝખાનના અત્યાચ્છથી આગળ પડેલો ફાજિલખાન જ્યારે સતારની ધુનમાં ગઝલને ઉતારવાનું શરૂ કર્યા લાગ્યો ત્યારે તે કેવા અમાનુષી દેખાવવાળો દૃષ્યમાન થતો હતો ? તહેમની ગાવાની છટા, તહેમની મોહકગાની, તહેમની સુરમ્ય મુખાકૃતિ, અને સતારમાંથી શ્રોતાઓનાં હૃદયોને દ્રવિત કરતો તહેણે ઉત્પન્ન કરેલો સંગીત સ્વ, એ સર્વ દિવ્યજ હતાં. તહેનું માથું ઉઘાડું થઈ ગયું હતું, પણ કીમતી ટોપીઓ, મૂલ્યવાન પાઘડીઓ, લભકાદાર ફેટાઓ અને સુન્દર પીંછાંઓ જેના ઉપર ફરક્યા કરતાં હતાં એવા મણિમય ટોપ, એ સર્વ સમિપમાં હોવા છતાં પવનની ઝીણી લહરિઓમાં ઉડતા તહેના સોનેરી વાળ તરફજ દૃષ્ટિ આકર્ષાતી હતી. અને ગુલબદન તથા ફાજિલખાનના આ કાન્ત હન્દના જનક્યા બહાર, પરંતુ ચાર તરફથી પ્રશંસાનો ધ્વનિ ઉઠ્યો અને ધીમે ધીમે સર્વ મનુષ્યો-પુરુષો અને સુન્દરીઓ પોત પોતાનું સ્વરૂપ પોત પોતાના અભિપ્રાય ભૂલી જઈ, આ યુગલની પ્રશંસામાંજ લુબ્ધ થયાં. પરંતુ તે બંનેએ અસ્પર્શનાં-એક બીજાનાં હૃદયો શિવાય, બીજાં કોઈ ઉપર અસર કરવાની તો ઇચ્છાએ કરી નહોતી.

* આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે બહાદુરશાહે હિન્દુઓના ઉત્તમ રીવાજોમાંથી કેટલાક પોતાના વર્ગમાં પણ સ્વીકાર્યા હતા,

પ્રકરણ ૨ જી.

અહમદનગરી અમીર.

નવાખને ત્યાં મિજલસ થયે એ દિવસ થઈ ગયા હતા. રૂકનુદીન દોલતચંદ તથા રંગીલરામની સાથે પોતાના મકાનમાં બેઠો હતો. દીવાનો પ્રકાશ ઝાંખો ઝાંખો પડતો હતો; બહાર વાદળોવાળાં આકાશ ઉપર શ્યામતા વિના બીજું કંઈ જણાતું નહોતું; અને આ રખડેલોનાં મનમાં સામાન્ય કરી રહેલા અંધકાર બ્યાપી અને બચંકર વિચારો લેમનાં શરીરને શિથિલ કરી નાંખતા હતા.

રૂકનુદીન (લાંબા વખતના મૌન્ય પછી)—“હું, ત્હમે બંને જથ્થા શું વિચાર કર્યાં કરો છો? દોલતચંદ! રંગીલરામ! ત્હમારા ખ્યાલા કેમ બરતા નથી?”

દોલતચંદ (બેદરકારીથી)—“બલે, ત્હમને ખુશી કરવાને—પણ મ્હને આજ રાતે શરાબની દરકાર નથી.”

રંગીલરામ—“અને મ્હને પણ નથી. મ્હને ત્હમાં કંઈ કડવો અથવા પુરો સ્વાદ લાગે છે; પણ દારૂનો સારો છે. હું ધારું છું કે આપણા સ્વભાવની અત્યારની સ્થિતિને લીધેજ તે તેમ લાગતો હશે.”

રૂકનુદીન—“એ હરામખોરોતું સત્યા નાશ જન્ને!—એ બદમાશો દોનખમાં—જહાનમની ખાડમાં જમ્મને પડન્ને!”

દોલતચંદ—“કોણ લૂંટારા?”

રૂકનુદીન—“હા. ત્હમના ઠેકાણા કે ત્હમનું જરા નિશાન પણ નજરે પડતું નથી; એ કંઈ ઓછી દિલગીરીની વાતછે?”

રંગીલરામ—“અને એટલામાં વખત વહી જશે, આપણી ઉમેદો બર આવશે નહિ, આપણું કાવતરું બહાર પડશે, અને પછી આપણને લોકોનાં તથા આપણા પોતાના ધિક્કારતું પાત્ર થઈ નિરાંતે તુરંગમાં બેસવાનો વખત આવશે—મ્હને તો એમ થઈ આવેછેકે મહારી ચામડી ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં નખવતી તોડી નાંખુ. (બધાયે પાછા વિચારમાં ગરકાવ થઈ જાયછે.)

રૂકનુદીન (પોતાનો હાથ કપાળે પછાડતાં)—“ફાજિલ! ફાજિલ!”

રંગીલરામ—“મહારે એ ત્રણ ઘડી પછી મુસ્લાં સાહિબખાનને ત્યાં

જવાબુ છે, અને એને મ્હારે શું ખબર જણાવવા એતો હું જાણુનો પણ નથી.”

દોલતચંદ—“પણ જરાવારતો જુવો, એકદમ આકળા થઇ ગયામાં કાંઈ માલ છે? જુવોતો ખરા રહીમખાન કારણ શિવાય આટલા બધા મોડા થાય, એમ મ્હનેતો લાગતું નથી. અને હું ખાત્રીથી કહું છું કે એ આવશે ત્યારે કાંઈ પણ નવા ખબર લાવ્યા વિના રહેશે નહિ.”

રંગીલરામ—“હટ, હટ ! મ્હારા જીવના સમ, એતો અત્યારે ખંભાત, લૂંટારા, આપણે અને પોતાને—સર્વને ભૂલી જઈ ચાંદબેગમની સેવા ચાકરીમાં ગિરતાર થઈ ગયેલા હશે.”

રૂકનુદીન—“ત્યારે ત્હમે આ ફાજિલ બાબત કાંઈ પણ નવલ વિશેષ જાણતા નથી?”

દોલતચંદ—“ગુલબદનની વર્ષગાંઠને દિવસ જેટલું જોયું તથા સાંજનું હવું તેથી કિંચિત્ પણ વધારે નહિ.”

રંગીલરામ—“ચાલો, હવે હું કાંઈક વધારે જાણું છું, અને તે એ છે કે રૂકનુદીન એની અદેખાઈ કરે છે એટલુંજ નહિ પણ, એનું નામ સાંભળીને પણ બળી જાય છે.”

રૂકનુદીન—“હું એની અદેખાઈ કંઈ? છીઃ ! ગુલબદન ગમે તો દિલ્લીના શહેનશાહની સાથે લગ્ન કરે અથવા ખંભાતના માછીની સાથે. ત્હમાં મ્હારે શું ? ફાજિલ અને એ, બંને જણ જન્મને હાંડા ધરામાં પડે ત્હોણે ત્હમાં મ્હારે શું ?”

રંગીલરામ—“હા ! હા ! હા !”

દોલતચંદ—“એ તો જાણે ઠીક ! પણ હું કહું છું કે આટલી વાત તો ઇર્ષ્યાને પણ કમુલ કરવી પડશે કે ફાજિલ આખા ખંભાતમાં સહુથી દુકાડ અને સુંદર યુવાન છે. મ્હને તો એવી એક પણ યૌવના જડતી નથી કે જે ફાજિલની સાથે પ્રેમ બાંધવાને આતુર ન હોય.”

રૂકનુદીન—“અને મ્હને પણ ખાત્રી છે કે સુંદરીઓમાં ત્હમારા જેટલીજ અકલ હોય, અને માંહેના સત્વની દરકાર રાખ્યા શિવાય ફક્ત મ્હારનાજ ડોળથી લોભાય—”

દોલતચંદ—“પણ કમનશીબે સ્ત્રીઓ ત્હમે કૂહોછો તેમજ હમ્મેશાં કરે છે; તેઓ સત્વની વાટ જોવા રહેતી નથી.”

રંગીલરામ—“બુદ્ધો ખવાઝખાન આ ફાજિલની સાથે ઘણોજ પરિચિત થયેલો જણાતો હતો. ભોલો રૂહે છે કે ત્હને ત્હના બાપની સાથે

મણીજ સારી દોસ્તી હતી. ”

દોલતચંદ—“ હા, હા, તહેણેજ નવાખની સાથે તહેને મેળવ્યો. ”

રૂકનુદીન—“ સાંભજો !—મહેલનું નીચેનું બારણું કોઇએ ઠોક્યું ? ”

દોલતચંદ—“ એતો રહીમખાન શિવાય બીજું કોઇજ નહિ હોય. ચાલો ત્યારે, હવે આપણને જણાશે કે તહેને પણ લૂંટારાનું કાંઈ કામ ઠેકણું જડ્યું છે કે નહિ. ”

રંગીલરામ (ગાદી ઉપર ચમકીને બેઠા થઈને)—“ હું સરત માફ છું કે એ પગલાં—રહીમખાનનાંજ છે. ”

બારણું ઉઘાડવામાં આવ્યાં. રહીમખાન મ્હોટો ઝબ્બો ઓઢીને અંદર દાખલ થયો.

“ સલામાતેકુમ, સાહેબો ! ” તહેણે કહ્યું અને ઓઢેલો ઝબ્બો દૂર ફેંકી દીધો. અને દોલતચંદ, રૂકનુદીન અને રંગીલરામ બયબીત થઈ ચમકી ઉઠ્યા.

“ઈશ્વરને માટે ફહો ! ” તેઓ એકદમ બોલી ઉઠ્યા, “શું થયું છે ? તહમે તો લોહીલુહાણ થયેલા જણાઓ છો ! ”

“ છીઃ ! એ તો કાંઈજ નથી ” રહીમખાને કહ્યું, “ આ શરાબ છે ? જલદી કરો, મ્હને એક પ્યાલો ભરી આપો; હું તરશથી મરી જાઉં છું. ”

રંગીલરામ (એક મ્હોટો પ્યાલો ભરી તહેને આપતાં)—“ પણ, રહીમખાન ! તહમને કાંઈક વાગ્યું છે. ”

રહીમખાન—“ તહમારે મ્હને એ ફહેવાની જરૂર નથી. હું સોગન ઉપર કહું છું કે એ મ્હું મ્હારી મેજે ક્યું નથી. ”

રૂકનુદીન—“ ખેલો તો અમને તહમારો ધા જોવા દો અને તહેને મલમપટા કર્યા પછી તહમને શું થયું હતું તે નિરાંતે કહેજો. તોકરોથી આ વાત ગુપ્ત રખવામાંજ હીક છે; એટલે તહમારો શસ્ત્રવેંચ દહો કે હકીમ કહો તે સર્વ હુંજ થઈશ. ”

રહીમખાન—“ ગૃહસ્થો ! મ્હને શું થયું હતું એમ પુછોછો ? આ-હા ! જરા ગમ્મત ! જરા મસ્કરી ! બાઈ રંગીલરામ ! મ્હારો પ્યાલો ફરીથી ભરી આપો. ”

દોલતચંદ—“ મ્હને તો એટલી ગંધી બ્હીક લાગી છે કે મ્હારોતો જીવ પણ ગમરાય છે. ”

રહીમખાન—“એમ થતું હશે, જો હું રહીમખાનને બદલે દોસ્તઅંદ હોત તો મહારો જીવ ગબરાયા વિના રહેત નહિ. ધામાંથી સોહી પુષ્કળ નીકળે છે એ વાત ખરી, પણ તે બહુ નુકશાનકારક નથી. (પોતાનું અંદરનું-છાતી ઉપરનું વસ્ત્ર ફાડી નાંખેછે અને ધા ખુલ્લો કરે છે.) જીવો, દોસ્તો ! જીવો; ફક્ત એકાદ આંગળજ ઊંડો છે, વધારે નથી. ”

દોસ્તઅંદ—(કમકમાટી ખાધને)—“ હે પ્રભુ ! મહને તો આ જ-ખમ જોતાંજ ધુળરો થઈ આવે છે. ”

રૂકનુદીન મલમ તથા પાટા લાવી પોતાના મિત્રનો ધા બાંધે છે.

રહીમખાન.—ખરે એક પ્રાચીનકવિ સત્યજ કહેછે કે, દિલસુદ આહે તો શહેનશાહ-હકીમ-અથવા માછી, અગર ગમે તે થઈ શકે. ફક્ત આપણા પ્રખ્યાત દિલસુદ રૂકનુદીનજ કેવી શાન્તિથી મલમપાટા બાંધ્યે બેસે એ તો જીવો ! દોસ્ત ! તમારો આભાર માનું છું; હવે બસ કરો. અને હવે, મિત્રો ! મહારી આસપાસ વીંટાઈને એક ધ્યાનથી બેસી હું તમને એક નવી નવાઈની વાર્તા કહું તે સ્વસ્થતાથી સાંભળો. ”

રંગીલરામ.—“ હા, કહો ! ”

રહીમખાન—“ આજ સન્ધ્યાકાળ થઈ ગયા પછી જરા જરા અંધારૂં વધવા લાગ્યું એ વખત આ જબ્બો ઓઢીને ગમે તેમ કરીને પણ લૂંટારાઓનું કાંઈક નિશાન પણ શોધી ફહાડવું એવો નિશ્ચય કરીને હું પહાર નીકળ્યો. મહેં તહેમને કામ પણ દિવસ જોયેલા નહોતા અને તહેમનામાં પણ મહારૂં નામ જાણીતું નહિ હોય. તેથી તહેમે વખતે ફહેશો કે એમ શોધમાં નીકળવું એ કાંઈ ડહાપણનું કામ નહિ; વળી તહેમાં ફતેહ પણ મળવાની સોયે પાંચ ટકા આશા નહોતી. પણ મહેં તો નિશ્ચયજ કર્યો હતો કે તમારી ખાત્રી કરી આપવી કે મનુષ્ય જે જે ધારે છે તે તે કરવાને શક્તિવાન છેજ. મહને એ બદમાશો વિષે રહેજ ખબર હતી અને એ નિશાનીને પગલે પગલે હું આગળ ચાલ્યો. નહેરને કિનારે એક માછી મહને અકસ્માત મળી ગયો, જેના મહેરા ઉપરથીજ મહને તહેની સાથે વાત કરવાનું મન થયું અને મહેં તહેની સાથે જીદી જીદી બાબતો વિષે વાતો કરવા માંડી. મહેં ધીમે ધીમે તેના મનમાં ઠસાવી દીધું કે હું, તહેના ધારવા પ્રમાણે, તે લૂંટારાઓના રહેઠાણથી છેક અજાણ્યો નહોતો; અને પછી વચનો તથા પૈસાથી તહેને ફાસમાનીને તહેની પાસેથી બધી

વાત દહાડી લીધી. 'જે કે તે તે ટાળામાંનો તો ન્હોતો, તોપણ તે એ બધા લૂંટારાઓને ઓળખતો હતો અને તહેમણે તહેમણે કોમકોમ વાર હોડી હંકારવાને પણ રાખેલો હતો. મહેં ત્હેની સાથે થોડીવારમાં ઠરાવ નક્કી કર્યો અને તે મહેને પોતાના હોડકામાં બેસાડીને ખાંભાતની ન્હાની મ્હોટી ન્હે-રોમાં થઇને એવા ભાગતરફ લઇ ગયો કે જ્યાં 'હું' ક્યાં આવ્યો છું' એ પણ સમજાવું મહેને મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. આખરે ત્હેણે મ્હારી આંખે એક લૂગડું બાંધવું પડશે એમ આગ્રહ કર્યો અને મ્હારે તેમ પણ કરાવવું પડ્યું; થોડી વાર પછી એ હોડકું પાણી ઉપર ચાલતું બંધ થયું. અહિં ત્હેણે મહેને ઉતાર્યો અને એક બે ગલી ગુંચીઓમાં થઇને ત્હેણે એક ઘર આગળ આવી બારણું ઠોક્યું. હજી પણ મ્હારી આંખોએ તો લૂગડું જ બાંધેલું હતું. આખરે બારણું ઉઘાડવામાં આવ્યું; મ્હારે શું કામ હતું તે વિષે ઘણીજ ચોકસાઈથી ફરીફરીને પુછવામાં આવ્યું; અને પછી અન્યે કેટલીક આનાકાની થયા પછી મહેને અંદર દાખલ કરવામાં આવ્યો. હવે મ્હારી આંખેથી લૂગડું છોડી લેવામાં આવ્યું અને આસપાસ નજર નાંખતાં, એક ન્હાના સમયોરસ ઓરડામાં ચાર વિચિત્ર પોષાક પહેરેલા અને સારા દેખાવવાળા તો નહિજ એવા પુરુષો અને એક યુવાન સ્ત્રી, જેણે (મ્હારા ધારવા પ્રમાણે) મહેને અંદર દાખલ કરવાને બારણું ઉઘાડ્યું હતું, તેઓની વચમાં હું આવી પડ્યો છું એમ મહેને જણાવ્યું."

રંગીલરામ—"રહીમખાન ! ત્હમે પણ બહાદુર નર છો."

રહીમખાન—"અહિં જરા પણ વખત ખોવાતો ન્હોતો. મહેં તરતજ જમીન ઉપર મ્હોરોની એક થેલી જે મ્હારી પાસે હતી તે ખાલી કરી, કામ પુરું થયા પછી ઢગલે ઢગલા મ્હોરો આપવાનું વચન આપ્યું, અને અમારો માંહોમાંહેનો ભવિષ્યનો સંબંધ જરૂરી રાખવાને માટે અમુક દિવસ તથા વખતની તથા અમુક પ્રકારનાં નિશાનની સમજીત કરી. હાલને માટે તો મહેં ફક્ત એટલીજ માગણી કરી કે, દયાલસિંહ, માણેકચંદ, તથા ખ્વાજાખાનને જેમ અને તેમ વેળાસર આ દુનિયામાંથી વિદાય કરવા."

સઘળા—"સાબાશ ! સાબાશ !

રહીમખાન—"અત્યાર સુધી તો આપણે ધારીએ તે પ્રમાણે સર્વ કામ સંપૂર્ણ રીતે ચાલ્યું ગયું હતું; અને આ મ્હારા નવા સાબીતીઓ-

માનો એક મહને પાછો ઘેર પહોચાડી જવા તૈયાર મતો હતો તેટલામાં એક ઘણીજ અણધારી અડચણ આવી પડી. ”

રૂકનુદીન—“ હેં ! ”

દોસ્તઘંડ (અંબીરાઈથી)—“ ઈશ્વરને માટે, બધુંયે કહીજ નાંખોતો ! ”

રહીમખાન—“ બારણું કોઇ ઠોકતું હોય એમ સંભળાયું; અને પેલી મુવાન સ્ત્રી જે પાસે ઉભી હતી તે તહેનું કારણ પુછવા ગઇ.—એક દારૂક નહિ થઇ એટલામાં તો તે હાંડીગાર જેવી અને ઘોળી શક જેવી થઇ મયેશી પાછી આવી અને અમને કહ્યું, “ નહાસો—હાસો ! ”

રંગીલરામ—“ પછી શું થયું ? ”

રહીમખાન—“ તહેની પાછળજ નગરરક્ષકો તથા સિપાઇઓ અને અમલદારોનું એક ટોળું અંદર દાખલ થયું અને એમનો બધાનો ઉપરી કોણ હતું તે જાણો છો ?—પેલો અમલદાર નગરી અમીર ! ”

સમજા—“ હેં, ફાજિલ ? શું ફાજિલ હતો ? ”

રહીમખાન—“ હા, ફાજિલખાન. ”

રંગીલરામ—“ એ સેતાન વળી ત્યાં ક્યાંથી આવી પહોચ્યો ? ”

રૂકનુદીન—“ એનું ખાણું ખરાબ થાય—એનું !—ઓ ખુદા ! જે હું ત્યાં હોત તો—? ”

દોસ્તઘંડ—“ પણ, રૂકનુદીન ! તહમે જુઓ છો કે ફાજિલ પણ નામદં અને ખ્દીકણ નથી. ”

રંગીલરામ—“ હશે હવે ! આતો સાંભળવા દો ! ”

રહીમખાન—“ અમે તો બધા બાળે પૂતળાં થઇ ગયા હોઇયેની એમ સ્તબ્ધજ કોઇ એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારી શક્યું નહિં. ‘ નવાબ સાહેબના હુકમથી અમે આવ્યા છીએ, ’ ફાજિલે કહ્યું, ‘ અને જીવવાની આશા હોય તો એકદમ સમજા હથિયાર જમીન ઉપર નાંખી દો. ’ ‘ અરે સેતાનને તાબે થવું હોયતો બલે થાય પણ અમે તો નથીજ થવાના, ’ એમ બોલતે બોલતે એકં લાંટારાએ પાસેના સિપાઇની તલવાર ખુંચાવી લીધી; દિવાલો ઉપરથી બીજાઓએ બંદુકો ચપોચપ હાથમાં લીધી; કેટલાકે પોતાની કટારો મ્યાનમાંથી બહાર કહાડી; અને મહેં—મહેં તો પહેલું કામ એ કર્યું કે દોસ્ત કે દુષ્મન કોઇજ એજાખાય નહિ એટલા માટે દીવો એકદમ ગુલ્લ કરી નાંખ્યો. મહેં મનમાં વિચાર કર્યો કે ‘ રહીમ !

દોસ્ત, યાદ રાખજે કે જો તું અહિં પકડાયો તો ત્હારે ફકત આ સદ્ ગૃહસ્થોની સેવ્યતનેજ લીધે ફાંશીએ ચઢવું પડશે,' અને મહેં મહારી તલવાર ખેંચી ફાંજિલ ઉપરજ ઝપાટો લગાવ્યો; પણ મહારો ધા ગમે તેટલો ફક્કડ હતો તો પણ ત્હેણે તે વીજળીની ઝડપથી મહારી તરફ ફરી પોતાની સમશેર ઉપર ઝીલી લીધો. હું ગાંડા માણસની માફકજ લાગ્યો, પણ મહારી સઘળી ચાલાકી ત્હેણે નકામી કરી નાંખી અને થોડી વારમાં હું ત્હેના ઉપર એક સજ્જડ ધા કરવા જતો હતો તેટલામાં તો ત્હેણે મહારી છાતી ખુલ્લી કરી નાંખી. મહેં તરતજ જાણ્યું કે મહને જખમ થયો છે અને હું એકદમ પાછો હઠ્યો. આ વખત બે બંદૂકોના અવાજ સાંચેજ થયા અને ત્હેના અજવાળામાં એક બાણુપરની બારી જે રોકવી તેઓ ભૂલી ગયા હતા તે મહારી નજરે પડી. ત્હેમાં થઇને હું પાસેના ઓરડામાં ગુપચુપ ખસી ગયો, એક જાળીવાળી બારી તોડી નાંખી, જમીન ઉપર ફૂદી પડ્યો, એકાદ બે ન્હાની ન્હાની બોંતો ફૂદી જઇને બહાર રસ્તા ઉપર આવ્યો, ત્યાંથી નહેરને કાંઠે જઇ ચઢ્યો, અને ત્યાં સારા બાગ્યે હોડકુ લઇને એક માછી કોઇની વાટ જોતો ઉભો હતો ત્હેને જેમ બને તેમ ઉતાવળથી રાજમહેલ આગળ મહને મુકી જવાને સામ, દામ, અને બોદથી સમજાવ્યો, જ્યાંથી અહિં આવ્યો અને હું જીવતો રહ્યો ત્હેને માટે હજી પણ અચંબો પામુંછું. આ મહારા સેતાની સાહસનો સારછો!"

રૂઢીદીન—“ખરેખર! હું તો ગાંડોજ થઇ જઇશ.”

રંગીલરામ—“અરે! પણ આપણે જે ધારીએ છીએ તે કલકું થાય છે; આપણે જેમ જેમ વધારે પ્રયાસો કરીએ છીએ, તેમ તેમ આપણી કાર્ય પૂર્તિ વધારે વધારે દૂરજ જતી જાય છે. આપણું એક પણ કામ સફળ થતું નથી!”

દોલતચંદ—“એથી મહને તો એમ લાગે છે કે જાણે પરમેશ્વરજ આપણને આવા કામમાં ન પડવાની સલાહ આપતો હોયની. ત્હમે શું ધારો છો?”

રૂઢીમખાન—“છટ્, છટ્! એવા નમાલા વહેમને ત્હમારા ઉપર જરા પણ અસર ના કરવા દેતા. આવા પરાજ્યો તો આપણી ખુદી વધારે ચપળ કરે છે. મહને તો જેમજેમ વધારે હરકતો નડતી જાય તેમતેમ વધારે વધારે તેજ કામ પૂર્ણ કરવાની-પાર ઉતરવાની હિમ્મત વધતી જાય

છે. ખરેખરી ફત્તેહનો સ્વાદ ધણીવાર હાર્યા પછી જ જણાય છે !”

રંગીલરામ—“એ લૂંટારા તહમે કોણુ છે, એ જાણુ છે ?”

રહીમખાન—“ખરી ખુબીજ ત્યાં છે તો ! હું કોણુ છું એ તેઓ જાણુતા નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ મહેનેતો તેઓ ફક્ત નવાખ અને તહેના મંડળના જુલમથી ગુસ્સે થયેલા કોઇ મોટા ઉમરાવના માણસ શિવાય ખીજે કોઇ ધારતા નથી.”

દોલતચંદ—“ત્યારે તો, રહીમખાન ! તહમારે ખરેખરો ઇશ્વરનો પાડ માનવાનો છે કે આટલેથીજ તહમે ઉગરી ગયા. ”

રંગીલરામ—“પણ ખુબાતમાં તહદન અન્નણ્યો હોવા છતાં ફાઝિલ આ લૂંટારાઓનું રહેઠાણ કેવી રીતે ખોળી કહાડી શક્યો એ મહારાથી તો સમજાઈ શકાતું નથી. ”

રહીમખાન—“એ મહેને ખબર નથી. કદાચ એ પણ મહારી પેઠેજ ખોળી શક્યો હશે, પણ પરવર દિગારના સમ ખાઇને કહું છું કે આ જખમને માટે તો એને હું મહારો હાથખતાવી આપ્યા વિના રહેવાનોજ નથી.”

રંગીલરામ—“ફાઝિલ જાણીતો થવામાં બહુજ ઉતાવળ કરતો હોય એમ લાગે છે.”

રૂકનુદીન—“ફાઝિલ પણ આપણા રસ્તામાંથી દૂર થવોજ જોઇએ.”

રહીમખાન (દ્રાક્ષરસનો પ્યાલો ભરીને)—“એ સેતાનનું સદાય ખરાખજ થજો.” (પી જાય છે.)

રંગીલરામ—“હવે એની સાથે પણ હું ઓળખાણ કરવાને પ્રયત્ન કરીશ.”

રહીમખાન—“દોલતચંદ ! હવે આપણે ખિરસાં તર જોઇએ, નહિતો આપણું બધું કામ પડી ભાગવાનુંજ, એ ખાત્રી રાખજો. તહમારો કાકો ખીજ હુનિયાં તરફ ક્યારે મુસાફરી શરૂ કરે છે ?”

દોલતચંદ—“આવતી કાલ રહાંજે, પણ-પણ-ઓ પ્રભુ ! મહેને તો ખરેખર કંપારોજ છૂટે છે.”

પ્રકરણ ૩ નું.

વધારે ગરબડ.

ગુલમદનની જન્મતિથિના દિવસ પછી, પોતાને કાંઈક પણ ખુબસુરત માનતી હોય અથવા પોતાની સુન્દરતાનું ગુમાન રાખતી હોય, એવી એક મૌવના ખંભાતમાં ન્હોતી કે જેને રાત દહાડે વાતચિત અથવા વિચારમાં મનોહર ફાજિલખાન શિવાય ખીજ કોઈ પણ વિષય ઉપર ઉતરવાનું મન થતું હોય. તેની ખાખત ગપ્પો હાંકવામાં દરેક યુવતી રોકાઈ અને જેમને પોતાનામાં સૌંદર્યની ખામી દેખાઈ આશા ભંગ થવું પડતું, તે પણ વિચારમાં તેના સ્મરણ શિવાય ખીજું કાંઈજ કરતાં ન્હોતાં. ઘણી બાલિકાઓ હવે ઉંઘ વિનાની રાત્રિ ગાળતી; ઘણી ઘણી અનુભવી વિલાસિનીઓ મ્હોટા વિશાળ આદર્શોમાં પોતાની મુખાકૃતિ જેમ્મ હવે નિશ્વાસ નાંખતી; ઘણીયે અતિ ડાહી સુન્દરીઓ પોતાના સદ્વર્તનઅર્થે ઠરાવેલા નીતિ નિયમો ભૂલી જઈ જે જે બાગ તથા વાડીઓ અને મ્હોટા રસ્તાઓમાં ફાજિલખાન ફરે છે એમ લોક કથાથી સાંભળવામાં આવતું ત્યાં ત્યાં તેને મળવાની આશાથી ઠાઠ માઠ અને ભભકો કરી ફરતી જણાતી.

પણ ન્યારથી પોતાના જીવના જેખમે સિપાઇનું ઉપરીપણું લઈ લૂંટારાઓના ગુપ્ત રહેઠાણમાં પેશી તેમને ફાજિલખાને બહાદુરીથી પકડ્યા, ત્યારથી તે, સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોમાં પણ કાંઈ ઓછી પ્રશંસાનું પાત્ર થઈ પડ્યો ન્હોતો. આવા ભયંકર-જીવના જેખમવાળા સાહસમાં તે જે શાન્તિ અને હિમ્મતથી ઉતર્યો તેનાં તેઓ બહુજ વખાણ કરવા લાગ્યા; પણ તેથી તેની વધારે સ્તુતિ કરવાનું કારણ તો, ખંભાતના ઉત્તમોત્તમ બુદ્ધિવાળા અને આખા હિન્દુસ્થાનમાં પંડાયલા નગરરક્ષકોની પણ તપાસને હંફાવનાર આ લૂંટારાઓનું છુપું સ્થાનક તેણે એકદમ શોધી કહાડ્યું, એ હતું.

નવાખ બહાદુરશાહે આ વિચિત્ર યુવાનનો પરિચય દિન પ્રતિદિન વધારવા માંડ્યો; અને તેની સાથે જેમ જેમ તે વધારે વાતો કરતો તેમ તેમ તે વધારે માનનીય લાગતો ગયો. ખંભાતના રાજ્યને આવી અદ્વિતીય મદદ કરવાને માટે ફાજિલખાનને એવું એક ઇનામ આપવામાં આવ્યું કે જે દિલ્હીનો શહેનશાહ પણ આપવું અયોગ્ય ધારત નહિ: અને રાજ્યમાં એક મ્હોટા દરજ્જાની નોકરી ઉપર તેની નીમણૂક કરવામાં આવી.

આ બંને ઉપહાર માગ્યા શિવાયજ આપવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ
જ્યારે નવાબસાહેબની આ મહેરબાની વિશે ખબર કરવામાં આવી ત્યારે
તે અહમદનગરી અમીરે તરતજ નમ્રતાથી અને ઉપકારની સાથે તે કૃપા
સ્વીકારવાની ના કહી. તેણે ફક્ત એકજ વાતની રજા ખાસ મહેરબાની
તરીકે માગી લીધી અને તે એ હતી કે એક વર્ષ સુધી ખંભાતમાં પોતા-
તાને સ્વતંત્ર પણે છુટો રહેવા દેવો, અને વર્ષ વીતી ગયા પછી પોતાના-
થી સારી રીતે થઇ શકે એવા કામનું નામ દેવાનું તેણે કમુલ કર્યું.

ફાજિલખાન પોતાના વૃદ્ધ પિતા તુલ્ય મુરખી ખ્વાજાખાનના મહેલ-
માં રહેતો હતો, અહિં તે ઘણાજ શાન્તિમાં રહેતો, પ્રાચીન અને અર્વાચી-
બાષા સાહિત્યના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો વાંચતો અને નવાબની ખાસ મહેલ
કોઇ કોઈ તહેવારને દિવસે બરાતી રાજ્યસભાના વખત શિવાય બીજા કો-
ઇ પણ પ્રસંગે બાગ્યેજ બહાર નીકળતો; અને દિવસનો ઘણો ખરો ભાગ
પોતાના ચારણમાં વિચારનિમગ્ન બેસી રહી ગાળતો.

પણ નવાબ બહાદુરશાહ દિવાન માણેકચંદ અને સરદાર દયાલસિંહ
તથા અમીર-ઉલ-ઉમરા ખ્વાજાખાન, જેમણે ખંભાતના રાજ્યની કીર્તિ
અનેક વર્ષો સુધી એવીને એવી ઝગારા માર્યા કરે એવી રીતે સ્થાપિત ક-
રી હતી; જેમનાં સહવાસમાં આવ્યાથી સાધારણ મનુષ્યો પણ અસાધાર-
ણ શક્તિ વાળાં થઇ શકે એમ હતું, જેમની સાથે વાતચીત કરવાનો લા-
ભ પણ સર્વદા અત્યંત લાભદાયી ગણાતો, તે વીરનરોએ આ અહમદનગ-
રી યુવકની સાથે પરિચય વધારવા માંડ્યો અને તેનામાં દૃષ્ટિ ગોચર થ-
તી પ્રસાદિત શક્તિને કેળવીને ફાજિલ આગળ જતાં એક મહા પુરૂષ થઇ
શકે એવા પ્રયત્નો શરૂ કરવા માંડ્યા. આ પ્રમાણે તેની સાથે વિશેષ સ-
હવાસમાં આવતા આ બુદ્ધિવાન પુરૂષોની તીક્ષ્ણ પરીક્ષા ઉપરથી એટલું
તો થોડા વખતમાં જણાયા વિના રહ્યું જ નહિ કે ફાજિલખાનનો
ખાલ્લ આનન્દ કૃત્રિમ હતો અને તેના અંતરમાં કોઈક મહેલો ચિન્તા
દબા કરતી હતી.

ખ્વાજાખાન, જે તેના ઉપર પિતાતુલ્ય પ્રેમ રાખતો હતો તેણે
આવી મહેલો ચિન્તાનું કારણ જાણવાને જે જે પ્રયત્નો કર્યા તે સર્વ વૃથા
ગયા; અને વૃદ્ધ નવાબ જે તેના પ્રતિ અત્યંત ભાવ રાખતો હતો તેનો આ-
વી ભયંકર મનોબળથી જાણવાનો સર્વ પ્રયાસ પણ નફામો ગયો. ફાજિલ-

ખાનની ખાલ શાન્તિ અને મૌન કોઇ પણ વસ્તુ હોડવી શકે તેમ નહોતું.

અને ગુલબદન ? ફાઝિલખાન જ્યારે ચિન્તા શીલ હતો ત્યારે મુલબદન સહર્ષ દેખાઇ હોતતો પોતાનો જાતિ સ્વભાવ તહેજો ખોટો પાડ્યો એમ ઠરત. ત્હેનો આનન્દ હડી ગયો હતો, અને ત્હેની આંખો વારંવાર 'જળ જળમય' થઇ ગયેલી જણાતી. તે નિત્ય નખળીને નખળી પડતી ગઇ, અને આખરે એટલી બધી અશક્તિવાન થઇ ગઇ કે નવાખ જે ત્હેનું મ્હોં જોયા વિના પાણીએ પીતો નહોતો ત્હેની તન્દુરસ્તી માટે ઘણાજ ખ્હીવા લાગ્યો. આખરે ગુલબદન ખરેખરી ઘણીજ માંદી પડી; અશક્તિ અને જીલ્જીવર જે લાંબા વખતથી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશી રહ્યાં હતાં, ત્હેમનું સામર્થ્ય વધ્યું; તે એટલી તો નરમ થઇ કે હવે તે પોતાના ઓરડામાંથી બહાર પણ આવી શકતી નહોતી; અને ત્હેમાં વધારે ખુબિ ભરેલું એ હતું કે ત્હેનો વ્યાધિ શું હતો તે ખંભાતના ઉત્તમોત્તમ વૈદો તથા હકીમે પણ સમજી શકતા નહોતા.

આવી વિચિત્ર વ્યથાઓ દૂર કરવાને નવાખ ત્હેના સહચરો પોતાનો ખનતો પ્રયત્ન કરતા હતા, એટલામાં એક એવો ખનાવ ખની આવ્યો, કે જેથી ત્હેમની આ ચિન્તાઓ હઠ્ઠર ઘણી—લાખઘણી વધી ગઇ. ખંભાતમાં નીચે વર્ણવાયલા ખનાવ જેવું કાંઇ પણ કોઇ પણ દિવસ ખન્યું નહોતું અને એવા સાહસિક તથા બેદરકારી ભરેલા પ્રયત્ન વિષે પણ કોઇએ ખેલ્યાં કદિ સાંભળ્યું નહોતું.

ફાઝિલખાને પકડેલા ચોરે લૂંટારા-રજુમલ, સાયેદીન, શેરખાં, અને નહારસિંહને ખંભાતની મ્હોટી તુરંગમાં ઘણાજ ખપતા સાથે કેદ રાખવામાં આવ્યા હતા, જ્યાં ત્હેમના ઉપર નિત્ય તપાસ ચલાવવામાં આવતી હતી અને દરરોજ રહાંજે સૂર્યાસ્ત જોયા પછી પાછો ખીબ દિવસનો સૂર્યોદય જોવા જીવતા રહેશેજ નહિ, એમ તેઓ ધારતા. બહાદુરશાહ, ત્હેનું મંત્રિ મંડળ અને રાજ્યના અમલદારો શાન્તિમાં જરા આરામ લેતા હતા અને ધારતા હતા કે 'હવે ખંભાતની સામાજિક જીંદગીને કોઇ પણ પ્રારત્ની ધારતી જેવું રહ્યું નથી તથા પૈસાની લાલચે ખૂનામરડી ચલાવે એવા સ્ત્રોતાનો શહેરમાંથી દૂર થયા છે,' એવામાં નીચેની મતલબનો કાગળ ખંભાતની સઘળી જાહેર જગોએ અને નવાખ મહેલના મ્હોટા દરવાજા ઉપર મ્હોડાયેલો જોવામાં આવ્યો:—

ખંભાતીઓ !

“ નહારસિંહ, શેરખા, સાલેદીન, રણમલ્લ, અને મહમ્મદ—પાંચે દુનિયામાંના મહાવીરોની ગણનામાં ગણાવા લાયક, અને જેમને લશ્કરોનું ઉપરીપણું આપવામાં આવ્યું હોત તો આખું હિન્દુસ્થાન વશ કરત અને મહા પુરુષો કહેવાત—તે હાલ ‘ લૂંટારા ’ તરીકે ગણાઈ રાખ્યાની કંઈ નીતિના ભોગ થઈ પડ્યા છે. એ વાત તો ખરી જ છે કે આ માણસો ત્હમને હવે મદદ કરી શકે તેમ નથી; પરંતુ આ પત્રની નીચે સહી કરનાર ત્હમની જગો પુરી પાડવાની હામ ધરે છે, અને તે પોતાના મુરબ્બી ઓ—આહકો—પોતાની સાથે કામ ખડનારાઓની તરફથી ગમે તેમ થશે તોપણ માથે લીધેલું કામ પુરું કર્યા શિવાય રહેવાનો નથી. હું ખંભાતી નગર રક્ષકોની તપાસ તુરંત ગાણું છું. હું—પેલો લુચ્ચો અહમદનગરી જેણે પોતાના બિરાદરોને મૃત્યુને સ્વાધીન કર્યા છે ત્હનો—તિરસ્કાર કરું છું. જેમને મહારું કામ હોય ત્હમણે મ્હને બેલાશક બોળવો હું દરેક જગોએ મળી આવીશ મ્હને કાયદાને સ્વાધીન કરવાને ઇરાદે જેઓ શોધતા હોય તેઓએ ધુળવું અને નિરાશ થવું; કારણ તેઓ તો મ્હને ખોળી કહાડી શકવાના જ નથી, પરંતુ તેઓ મ્હને મળવાની જ્યારે થોડામાં થોડી આશા રાખતા હશે ત્યારે હું ત્હમને મળ્યા શિવાય રહેવાનો નથી, એટલી તો ત્હમણે ખાત્રી જ રાખવી !—ખંભાતીઓ ! હું શું કહેવા માગું છું તે ત્હમે સમજો છો ? મ્હને શોધવાની આશા રાખનાર માણસનું તો આવીજ બન્યું સમજવું; ત્હની જીંદગી અથવા મોત મહારી મરજી ઉપર જ રહેશે. આ લખનાર ત્હમારો સર્વનો સેવક હવેથી હમ્મેશાં ત્હમારી સેવામાં જ છે,—ખુની અબ્દુલ.”

આ કાગળ વાંચતાં જ ગુસ્સે થયેલો નવાબ બોલી ઉઠ્યો “સો મહોરો ! આ દુષ્ટ રાક્ષસ અબ્દુલને શોધી કહાડે ત્હને સો મહોરોનું ધનામ અને જીવતો અથવા મુવેલો અમારે સ્વાધીન કરશે ત્હને હજાર મહોરોનું ધનામ !”

ખંભાતનું દરેક છુપું સ્થાન દરેકે દરેક ખાતમીદાર શોધી વળ્યો, તે નકામું ગયું; અબ્દુલ ક્યાં હતો અને ક્યાં રહેતો એનો જરાપણ પત્તો લાગ્યો નહિ. ખંભાતનો દરેકે દરેક ઉઝાઈ, કંજૂસ, અને બિખારી આ હજાર મહોરોના ધનામથી લલચાઈ શહેરનો ખુણે ખુણે ખોળી વળ્યા, પણ તે વૃથા હતું અબ્દુલની હુંશિયારી આગળ ત્હમના બધા પ્રયત્નો નકામા ગયા.

પરંતુ ઉપર પ્રમાણે હોવા છતાં દરેક માણસ ખાત્રીથી કહી શકતો કે તહેણે અબદુલને કોઈ કોઈ વખત ઘરડો બિખારી, માછી, ખી, અથવા ખાવા-ફકીરના વેશમાં જોયેલો હતો. દરેક મનુષ્યે તહેને કોઈક પણ જગ્યાએ જોયેલો હતો; પણ દુર્ભાગ્યે, કોઈ પણ માણસ કદિ પણ એમ કહી શકતો નહિ કે હવે પાછો એ ક્યાં જોવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૪ થું.

ગુલાબ.

ગયા પ્રકરણની શરૂઆતમાંજ વાચકોને મહેં સૂચન કરેલું છે કે ફ્રાન્સિસખાન ચિન્તાશીલ, અને ગુલબદન વ્યાધિ મરત થયેલી હતી, પરંતુ આમ આકસ્મિક ફેરફાર થવાનું કારણ તહેમને જણાવવું રહી ગયેલું છે.

ફ્રાન્સિસખાન ખંભાતમાં આવ્યો ત્યારે ઘણાજ આનન્દી હતો અને તે હમ્મેશાં જ્યાં જતો ત્યાં આનન્દ સરિતાનું પૂર રેલાવતો; પરંતુ એવામાં એક દિવસ તહેને કાંઈક થયું તે ઉપરથી તહેનામાં આવો તદ્દન વિરુદ્ધ ભાવ વાળો ફેર દૃષ્ટિગોચર થવા માંડ્યો. અને વળી એવું પણ બન્યું કે તેજ દિવસથી ગુલબદનના વ્યાધિએ પણ પોતાનું પ્રથમ રૂપ પ્રકાશ્યું.

કારણકે આ કમનશીબ દિવસે કિસ્મતની વિચિત્રતા અથવા કામ-દેવની રમતિયાળતા (કારણ કોઈ કોઈ વખત કામ પણ વિચિત્ર રમતોજ રમે છે) એ ગુલબદનને, તહેના કાકાનો ખાનગી બાગ જેમાં નવાબના અત્યંત પ્રીતિ પાત્ર મિત્રો અથવા કોઈ ખાસ મહેરબા અમીરી પરોણાનેજ શકત જવાની રજા હતી અને જેમાં કોઈ કોઈ વખત નવાબ પંડે દિવસના સખ્ત તાપથી વિશ્રાન્ત થવા શાન્તિ અને આરામમાં બેસતો, તહેમાં જવા પ્રેરણા કરી.

ગુલબદન, વિચાર નિમગ્ન થઈ, બાગની વિશાળ પરંતુ છાંયડાવાળી પગથીઓમાં આમ તેમ ફરતી હતી; વખતે મનોવ્યથાથી પીડિત થઇને કટાળામાં પાસેનાં વૃક્ષોની કુંમળી કુંપળો તથા લીલાં લીલાં પર્ણોની મંજરીઓ તોડીને જમીન ઉપર નાંખી દેતી હતી; વખતે એકજ સ્થળે ઉભી રહી, વખતે ઉભાવળે પગલે ચાલી, વખતે તરુઘટા પાસે જરા આરામ લેતી હોયની એમ ઉભી રહી, તથા વખતે જમીનપર ચળકતી ઝીણી રેતી ઉપ-

ર બેસી નિર્મલ, નીલરંગી આકાશ તરફ વિચાર શૂન્ય દૃષ્ટિથી જોવા કરતી. ક્વચિત્ ક્વચિત્ લેનું હૃદય મંદસ્વરિત ઉછાળા મારતું જણાતું; અને કાંઈ કોઈ વખત લેના પરવાળાં જેવા સુંદર ઓઝમાંથી એકાદ ઝીણો નિઃશ્વાસ નીકળી કોઈ અગમ્ય પ્રદેશ તરફ ચાલ્યો જતો.

“ તે ધણેજ મનોહર છે ! ” તે બબડી અને શૂન્ય આકાશ તરફ એવી તો લક્ષ્યપૂર્વક જોઈ રહી કે જાણે બાળબોની દૃષ્ટિએ ન પડે એવું કાંઈ વિચિત્ર તે જોઈ શક્તિ હોયની !

“ તોપણ બહુરા ખરું કહે છે, ” લેણે થોડીવાર સુધી મૌન રાખ્યા પછી લેણે વિચાર કરતે કરતે પોતાના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રશ્નને મ્હોટેથી ઉત્તર આપ્યો; અને બહુરા ઉપર જાણે ગુસ્સે થતી અથવા ચમ્મ હોયની, એમ લેની મુખાદૃતિ ઉપરથી દૃષ્યમાન થતું હતું.

બહુરા ગુલબદનની શિક્ષાગુરુ, સહચરી, સલાહકાર, અને લગભગ લેની જનનિ હતી એમ કહીયે તોપણ ચાલે. લેનાં માતાપિતા લેને શિશુત્વમાં મૂકી સ્વર્ગસ્થ થયાં હતાં. ગુલબદન પોતાની જનનિનું નામ ઉચ્ચારી શકે એટલામાં તો લેને મૂકીને લેની માતાને જવું પડ્યું હતું; અને લેનો પિતા દિવનો સરદાર ઇસ્લામશાહ, આશરે આઠેક વર્ષ ઉપર ખરેખરા યૌવનમાંજ, ચાંચિયા ભોકાની સામે પોતાનું વહાણ લઈ જતાં એક ગોળી વાગવાથી મૃત્યુ શરણ થયો હતો. બહુરા—સ્ત્રી જાતિના ભૂષણ-રૂપ બહુરાએ ગુલબદનની માતાની ખોટ પુરી પાડી હતી. લેને કેવળ શિશુત્વમાંથી સંભાળી ઉછેરીને મ્હોટી કરી હતી, અને હવે તે લેની વિશ્વાસ ભૂમિ તથા પ્રીતિપાત્ર અને ઉત્તમ મિત્ર તથા સત્ય સલાહકાર તરીકે જ ગણાતી હતી.

ગુલબદન અહિં વિચારનિમગ્ન થઈ બેઠેલી હતી એવામાં બહુરા લેને ખોળતી ખોળતી ત્યાં આવી પહોંચી. ગુલબદન એકદમ અખચટ સાંભળી ચમકી ઉઠી.

ગુલબદન—“ હેં ! બહાલી બહુરા તું છે કે ? તું અહિં શી રીતે આવી ?

બહુરા—“ બહેન ! તું મ્હને ધણી વાર તારા સંરક્ષક દેવદૂતની ઉપમા આપે છે, તે લેને સાંભરે છે ? કહે, પોતાની સંભાળ નીચેનાં મનુષ્યોથી જરાએ દેવદૂતોએ દૂર ખસવું જોઈએ ! ”

ગુલબદન—“ ખદુરા ! ત્હેં જે જે કહ્યું તે બાબતજ હું પણ વિચાર કરતી હતી; ત્હેં મને કહ્યું તે સર્વ ખરેખરે ડહાપણ બરેલું છે—સત્ય છે. એ વિષે તો મ્હારાથી ના નહિ કહી શકાય; તો પણ—”

ખદુરા (મ્હેં મલકાવીને)—“ તોપણ ! ત્હારું ડહાપણ—જ્ઞાન—બુદ્ધિ—મ્હારા વિચારને મળતાં આવે છે, પરંતુ ત્હારું હૃદય તે પસંદ કરતું નથી, એમજ કહેતી હતી ને.”

ગુલબદન— “હા ખરેખર એમજ છે.”

ખદુરા—“જો ખ્હેન ! હું ત્હેમાં ત્હારો જરાક પણ વાંક કહાડતી નથી. અરે, હું પણ કબુલ કરું છું કે, હું ત્હારા જેવડી ઘોઠ અને ક્ષાંતિલખાન જેવો વિદ્વાન, હુંશિયાર, તથા ફકકડ અમીર મ્હારી પાસે પ્રેમની યાચના કરતો હોયતો હું—હું પણ વખતે મોહ પાસમાં ફર્યા વિના રહું નહિ.

એટલુંતો કોઈ પણ મનુષ્ય કબુલ કરશે કે આ યુવાન પરદેશી ધણોજ ખુબ સુરત છે, અને નિઃસંશય બાલિકાઓ—તરુણ સુંદરીઓનાં હૃદયોમાં કારી જખમ કર્યા વિના રહે નહિ એવું ત્હેનું સૌંદર્ય છે; ત્હેનો દેખાવ મનોહર છે, ત્હેથી રીતભાત સાદી અને સુધડ હોવા છતાં, તે એક દમ યૌવનાઓનાં મન ઉપર અસર કરે ત્હેવી છે, અને ખંભાતમાં ત્હેને આવ્યે ધણોજ થોડો વખત થયો છતાં ત્હેના સ્વભાવ—બુદ્ધિ—અને વર્તન વિષે જે કાંઈ અપૂર્ણ જાણવામાં આવ્યું છે તે સર્વ ત્હેનામાં અમીરી-પોષાક અને અમીરી દેખાવ સાથે કુદરતનુંજ અપાયલું અમીરી હૃદય પણ છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. પરંતુ અરે આ પ્રમાણે હોવા છતાં, પણ શું થયું ?—તે ફક્ત એક ગરીબ પરદેશી છે, જે ફક્ત પોતાની હુશિયારીથીજ પૈસો કમાવાની આશા રાખે છે; અને ખંભાતનો નવાબ હિન્દુસ્થાનના રાજ્ય કર્તાઓમાં હાલ જે પ્રથમ વર્ગમાં બેસી શકે છે તે શ્રામાન્ અને સન્તાવાન્ સરદાર પોતાની એકની એક ભત્રીજા—તનયા કહીએ તોપણ ચાલે એવી દિવની બેગમ ગુલબદનને જે માણસ પોતાના શહેરમાં થોડાજ વખત ઉપર એકાદ ગરીબ બિખારી કરતાં સહેજ જ સારી સ્થિતિમાં આવ્યો હતો, ત્હેની સાથે લગ્ન કરવા દેશે, એમ ત્હેને લાગે છે?”

ગુલબદન—બહાલી ખદુરા ? તું વળી લગ્નની વાતો અહિં ક્યાંથી લાવી ? ક્ષાંતિલને ગાટે મ્હારા મનમાં જે લાગણી છે તે ફક્ત મિત્રાધનીજ છે.”

ખદુરા—“ એમકે ? જોલ્લ ત્યારે, આપણી ખંભાતની અમીરબાદી-

ઓમાંથી કોઈ શ્રીમાન અને ખુબસુરત બાનુની સાથે ફાજિલખાન નિકા પડે, તો ખરેખર રાજીવ થઈશ, ખરું કની ?”

ગુલબદન (ઉતાવળથી—ગભરાઈને)—હૈં ! ફાજિલ કોઈની સાથે લગ્ન કરેજ નહિ; એ બાબતની તો મહેને ખાતરી છે.”

બુદરા—“બહેન ! મ્હારી બાપુડી ! તું બૂલ કરે છે; એ માદ રાખે કે બાલિકા કોઈ પણ યુવકના ઉપર સ્નેહ બાવ રાખે છે, તે—કદાચ પોતે નહિ જાણતી હોયતો પણ—ચિરકાળના સ્નેહના જીવન તરીકે અનન્ત એક્યની ઇચ્છા રાખેજ છે. પ્રેમની ઉચ્ચતમ સ્થિતિ લગ્ન-સ્નેહમાંજ છે, અને બીજા કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રેમ એટલો દિવ્ય, ઉચ્ચ કે શુદ્ધ રહી શકતો નથી. સ્ત્રી પુરુષનાં હૃદયની એકતા મધ્યે ઉત્પન્ન કરેલા પતિ પત્નીના જીવન દ્વન્દ્વમાંજ પોતાની અતિનિર્મલ-અતિસ્મર્યા સ્થિતિ પામે છે, અને પ્રેમના અન્ય અનેક પ્રકાર આ દિવ્ય જીવનને શિખરે પહોંચવાનાં પગથિયાં રૂપજ છે. સર્વોત્તમ પ્રેમનો સંપૂર્ણ વિકાસ લગ્ન સ્નેહમાંજ થઈ શકે છે. માટે તું જેને હાલ નિર્દોષ પ્રેમમય મિત્રતા માને છે તે સંભવિત હોવા છતાં, લગ્ન સ્નેહજ છે અને તે મ્હેં કહ્યો એવો સ્નેહજ છે એમ ત્હારા ઉદ્ગાર ઉપરથી જણાઈ આવે છે. પણ, બહેન ! ત્હારા કાકા, જે ઘણાજ પ્રેમાળ અને બહા હોવા છતાં રાજનીતિ અને યોગ્યાયોગ્ય દરજ્જા સંબંધી ઘણુંજ લક્ષ આપે છે, ત્હેમને ઘણાજ નાખુશ કર્યા શિવાય ત્હારી આ ઇચ્છા ફલીભૂત થઈ શકે તેમ નથી.”

ગુલબદન—“બુદરા ! હું તે બધું જ જાણું છું; પણ ફાજિલખાન તરફ મ્હારા હૃદયનું વલણ થાય છે તે સ્નેહ નથી, અને હું ત્હેની સાથે મ્હા ફે લગ્ન થાય એમ પણ ઇચ્છતી નથી તથા આવા પ્રકારના ભાવમાં સ્નેહનું કાંઈકામ પણ નથી એ હું ત્હેને કદિ પણ સમજાવી નહિ શકું ? હું ફરીથી કહું છું કે ત્હેને વિષે મ્હારા મનમાં છે તે લગ્ન સ્નેહ નહિ પરંતુ મિત્રતા-ખરેખરી અને ખાસ અંતઃકરણની મિત્રતા છે; બીજું કાંઈજ નથી. અને ફાજિલ એ મિત્રતાને યોગ્ય હું બોલી? અરે, ફાજિલ એને યોગ્ય નથી ?”

બુદરા—“હા, હા. મિત્રતા અને પ્રેમ. ગુલબદન ! બહેન ! આ બંને વસ્તુઓ નિર્દોષ—નિર્મળ બાળકીઓનાં હૃદયને કેદ કરવાને અસ્પર્શ નામ બદલી, કેવી કેવી યુક્તિઓ વાપરે છે, તે તું શું જાણે ? ત્હેને ખબર છે કે,

જે હૃદયનાં ઘાર પ્રેમની સામે હમ્મેશાંજ બંધ રહ્યાં હોત, તે હૃદયમાં તે મિત્રતાના પોતાકમાં ધુશી જાય છે, અને ફત્તેહ મેળવે છે ? ટુંકમાં, મહારી બાપુડી! તું જરા વિચાર કર ત્યારે કાકાએ ત્યારે માટે કેટલું બધું કર્યું છે, તું તહેમના કેટલા મહોટા ઉપકાર નીચે છે;—અને ત્યારે જીવનનું આ તરફનું વલણ તહેમને કેટલી બધી દિલગીરી અને ચિન્તામાં નાંખશે;—એ બધા વિષે તું સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કર અત્યારે જે ફક્ત મનોવૃત્તિનું જ વલણ છે તે વખતે આગળ જતાં એવું મોટું બંધન થઈ પડે કે જેમાંથી મુક્ત થવું, તું ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરે તોપણ કેવળ દુઃસાધ્ય જ થઈ પડે, માટે અત્યારે ત્યારી મનોવૃત્તિઓના વલણને સ્વચ્છેદ જમવ ન દેતાં તહેના ઉપર દાખ રાખતાં શીખ કે જેથી આગળ ઉપર ત્યારે જરા પણ પરતાવું ન પડે. ”

ગુલબદન—“તું કહેછે તે ખરું છે, ખંડુરા—હું પણ ધારું છું કે ફાઝિલ તરફનું મહારા હૃદયનું વલણ કેવળ આકાસ્મિક-મનોવૃત્તિઓનુંજ છે, જે હું સત્વર ફેરવી શકીશ. ના, ના; ખરેખર હું ફાઝિલને મહાત્મી તો નથીજ—એની તો તું ખાત્રી રાખજે. હવે તો વળી—તહે મહેને બતાવ્યું તેમ હું મહારા અતિ પ્રિય, બલા, કાકા સાહેબને આ ફાઝિલનેજ લીધે ફિકર તથા દિલગીરીનું કારણ થઈ પડું એમ છે તો મહારા મનમાં તો તહેના તરફ કાંઈક વિરોધ—ભાવ ઉત્પન્ન થશે, એમ પણ મહેને લાગેછે.”

ખંડુરા (મહોંમલકાવીને)—“ત્યારી ફરજ અને ઉપકારની લાગણીઓ એટલી બધી મજબૂત છે?”

ગુલબદન—“અરે, હા. ખંડુરા! તે કાંઈ આજની છે ? તહેને હવેજ જણાવશે કે તે છે કે નહિ. આ અપ્રિય ફાઝિલ—મહેને આટલોબધો કંટાળો ક્યેમ આપતો હશે? એ ખંભાતમાંજ ન આવ્યો હોત તો સારું થાત ! હું, ખરેખર, ખાત્રીથી કહું છું કે એને હું જરા પણ મહાત્મી નથી.”

ખંડુરા.—“હું !—ફાઝિલખાનને મહાત્મી નથી?”

ગુલબદન(પોતાની નજર જમીન ઉપર નાંખીને)—“ના, ના. જરા પણ નહિ. એથી ત્યારે એમ માનવાનું નથી કે હું એનું ખુરં ધંધું. પરંતુ કદાચ હું એને મહાત્મી ન હોઉં તોપણ, મહારે એને ધિક્કારવાં શામાટે જોઈએ ? ગરીબ ફાઝિલ!”

ખંડુરા.—“હીક, હવે આ વાત આપણે પાછાં મળીશું ત્યારે ફરીથી

ફરી જોઈશું. મ્હારે કાંઈ કામ છે અને ગાડી બહાર વાટ જીતે છે. બહારી બેઠે ના! હું જાઉં છું; પરંતુ આ ડહાપણ બરેલા નિશ્ચય ત્હં જોટલી કડ-પયા કર્યો છે, તેટલીજ ત્વરાથી મૂકી દેતી નહિ. જો જો, હો! ”

ખદુરા ગઈ, અને ગુલબદન પાછી અનિશ્ચિત તથા ચિન્તાચરત ચહેરે વિચારમાં પડી. ત્હેણે આકાશમાં હવાઈ દિલ્લાઓ બાંધેલા હતા—ગાંધર્વ નગરો વસાવ્યા હતાં, તે સર્વ ક્ષણમાં વિલુપ્ત થઈ ગયાં; ત્હેના આશા તરંગો—ત્હેના ઉલ્લસ જીવનરંગો કાંઈક વિચિત્ર પ્રકારના કિરમતની સ્થામતામાં અદૃશ્ય થઈ ગયા; અને જીંદગી એ એક પ્રકારનું દુઃખજ છે—હમ્મેશાં ક્ષય કરતું દુઃખોદાધિનું એક મોઝુંજ છે એમ તેના હૃદયને ખાત્રી થવા લાગી. તે વારંવાર જાણે કાંઈ વસ્તુ શોધતી હોયતી એમ આસપાસ જોતી હતી, પરંતુ પોતે શું જોશે છે તે પોતાના હૃદયને પણ કહેતાં શરમાતી—ડરતી હોયતી એમ મનમાં પણ તે વિષે વિચાર કરવાની હિમ્મત ધરી શકતી નહોતી.

સ્નાંજ પડી હતી છતાં સઘળું શુષ્ક લાગતું હતું અને હજી તીવ્ર તાપ પડતો હોવાથી ગુલબદનને પોતાના બદન રૂપી ગુલ તરુ ધટાની શીતળ છાયા નીચે રાખવું પડ્યું હતું. આ બાગમાં ગાઢ લીલોતરીમાં જાણે સ્વાભાવિકજ હોયતી એમ દેખાતો એક ન્હાનો પરંતુ દેખાવડો પુવારો હતો જેના ઉપર કુદરત અને કળા બંનેએ મળીને લીલી લીલી સુગંધી પુષ્પોથી લચી જતી વેલોનો લતામંડપ બનાવેલો હતો. ગુલબદન હવે ઉડી અને ત્હેણે તે તરફ પોતાનાં પગલાં વાળ્યાં. તે આ પુવારા પાસે આવી પહોંચી, પરંતુ તરતજ ત્હેણે શરમાઈને એકદમ પાછું ફરવા માંડ્યું; કારણ, ઉડતા પાણીના છંટકાવમાં મજા માનતો, વારિખિન્દુમાં અસ્ત થતા સૂર્યનાં કિર-જોથી બંધાતાં રંગબેરંગી અનેક ઈન્દ્ર ધનુષ જોતો, હાથમાં આલેલા એક કાગળમાં, પોતાનું મન પરોવવાને પ્રયત્ન કરતો, હાથમાં અને હૃદય-માં કાંઈ નવા નવા ઉત્પત્ત થતા તર્ક તરંગોમાં લીન થયેલો, ફાંજિલખાન ત્યાં બેઠો હતો.

ગુલબદન, ત્યાં ઉભાં રહેવું કે પાછાં જવું એ બે વિચારની વચ્ચેની આન્દોલન સ્થિતિમાં ક્ષણેક ઉભી રહી. એટલામાં કાંઈક અવાજ સાંભળતાં ફાંજિલખાન એકદમ ચમકી ઉઠ્યો અને ત્હેના જેવાજ ગભરાયેલા ચહે-રાથી, ત્હેની પાસે આવી—ત્હેણે ગુલબદનનો હાથ મર્યાદાપૂર્વક પોતાના

હાથમાં લીધો અને પોતે બેઠો હતો ત્યાં એક સુંદર આરસની પાટલી હતી તેના ઉપર લેને બેસાડી.

આમ થયાથી તે એકદમ નદાશી જાય એમ તો ફાજિલખાનને ખરેખરે અપમાનજ આપવાની અથવા તિરસ્કાર કરવાની ઇચ્છા હોય તે શિવાય બને તેમ નહોતું.

તેનો હાથ હજી ફાજિલખાનના હાથમાંજ રહેલો હતો; પરંતુ તે હાથમાં લે એટલું તો સ્વાભાવિક હતું કે, લેને માટે ગુલબદન તેના કાંઈ પણ દોષ કહાડી શકી નહિ. પણ પછી શું કરવું ? પોતાના હાથ એકદમ ખેંચી લેવો ? પણ તેમ કરવાનું કાંઈ કારણ નહોતું; તેના હાથમાં રહ્યાથી પોતાના હાથને કાંઈ હરકત થતી નહોતી, અને વળી તે તેના હાથમાં રાખવા દીધાથી ઘણોજ ખુશી થયો હોય એમ જણાતું હતું જનાથી પોતાને કાંઈ પણ હરકત થતી નહોતી અને લેને આટલો બધો સુખી થવાનું કારણ મળ્યું હતું, તેમાં જાણીજોઈનેજ ભંગ પાડવાની અદ્વિતીય ફરતાનું કામ કરવાનું મૃદુ ગુલબદન ધારે એ કેવું અસંભવિત હતું ?

“ બાનુસાહેબ ! ” કાંઈક બોલવાને ખાતરજ ફાજિલખાને કહ્યું, “ ત્હમે સ્વચ્છ હવામાં ફરોછો, એ બહુજ સાફ છે. રહાંજ ઘણીજ મનોહર છે. ”

“ પણ, અમીર સાહેબ ! હું ત્હમारी વિચારશ્રેણિમાં ભંગાણુ પાડું છું. ” ગુલબદન બોલી.

“ ના, ના. હું અહિં વિચાર કરવા બેઠો નહોતો. ” ફાજિલખાન બોલ્યો; અને આ વાતચીત અહિંથી અટકી ગઈ. બંનેએ નાચું જોયું; બંનેએ વાતચીત આગળ વધારવાને આકાશ અને પૃથ્વી, ઝાડ અને ફુલ, વગેરે અનેક વસ્તુઓ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી.

પરંતુ તેઓ કાંઈક પણ બોલવાને જોમ જોમ વધારે આતુર થતાં ગયાં તેમ તેમ, તે પ્રમાણે કરવું વધારે કઠિન થતું ગયું, અને આવી દુઃખદ વ્યવસ્થામાં-આમને આમ -કેટલોક વખત ચાલ્યો ગયો.

“ આહા ! કેવું સુંદર ફુલ ? ” મૌન તોડવાને એકાએક ગુલબદન બોલી ઉઠી, અને તે જાણે ઘણીજ આતુર હોયતી એમ વાંધી વળી અને તેણે એક અર્ધા વિકસિત ગુલાબ ડાંખળી સાથે તોડી લીધું; આ આતુરતા કૃત્રિમજ હતી કારણકે જીંદગીમાંની ફક્ત એક વસ્તુ શિવાય બીજી કશાની લેને

આ વખત દરકાર હતીજ નહિ.

“ખરેખર તે મણુંજ ખુબ સુરતછે,” ફાજિલખાને ગંભીર મુખાકૃતિથી જવાબ દીધો, પરંતુ મનમાં તો તે પોતાનાથી આવું નિર્માલ્ય વાક્ય બોલાઈ ગયું ત્હને માટે દિલગીર થવા લાગ્યો.

“એનો ગુલાખીરંગ—એનાં પાંદડીઓની કારીગરી—એનો મનોહર દેખાવ, એ સર્વ એવાંછે કે આવો અનુપમ સંવાદ ઉત્પન્ન કરનાર ચિત્રકાર તો દુનિયામાં ભાગ્યેજ હશે,” ગુલાબદન બોલી.

“ગુલાબમાં સુગન્ધ અને કાંટા—સુખ અને દુઃખનાં સ્વરૂપ સાથેજ વસતાં લાગેછે. એ ગુલાબદન! જે માનવના હાથમાં ત્હમે આ ગુલ મુકશે ત્હેનું ભાગ્ય કેટલું મહાન હશે? છાંદગીમાં સુખ અને દુઃખ, આ ગુલાબમાંના સુગન્ધ તથા કાંટાઓના કરતાં કાંઈ ઓછા સંબંધથી એકલાં બંધાયેલાં નથી.”

“ત્હમે એક નહાના, નજીવા ફુલની કિંમત હદપાર વધારી મૂકાછો.”

“આ કુસુમ અર્ધવ પ્રદુષિત રત્નેહના સ્વરૂપ જેવું દેખાય છે; વળી ત્હેમાંના રંગો ખાસ પ્રેમતાજ દેખાય છે. આ પુષ્પઉપરથી જે અર્થ થઈ શકે છે તે ગુલાબદન કોને અર્પવાની કૃપા કરશે, એ હું જાણી શકું? આવી બાબતો વિષે બોલવાનો મ્હને હક—અધિકાર નથી, એ હું જાણું છું; પરંતુ આજ મ્હને શું થઈ ગયું છે તે મહારાથી પણ સમજાતું નથી. હું ભૂલો ઉપર ભૂલો કરેજ નહિ છું. બેગમસાહેબ ! મહારી ઉદતાઈ માફ કરો; હું આવા વિચાર વધારે વાર દર્શાવવા અથવા આવા પ્રશ્નો વધારે વાર પૂછવા ખુશી નથી.”

તે ચૂપ થયો. ગુલાબદન પણ ચૂપજ હતી.

પણ જો કે તેઓ પોતાના હૃદયના ગુપ્તભેદ અંતર્ગત ભાવ કહી ન દેવાય એટલા માટે મ્હાં બંધ રાખી શક્યાં; જોકે ગુલાબદને એમ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું નહિ કે—“આ ફુલ જેને હું અર્પવા ઇચ્છું તે તુંજ છે;” જો કે ફાજિલખાને શબ્દોથી એમ કહ્યું નહિ કે—‘ગુલાબદન ! આ ગુલાબ અને એની સાથે ત્હારું હૃદય, ત્હારો પ્રેમ મ્હને આપ;—તોપણ અરે ! ત્હમની આંખો ચૂપ નહોતી. હૃદયજીવનની ગુપ્ત મનોવૃત્તિઓના તે દમ-લખાજ દુભાવિયા હૃદયો એક બીજાની સાથે કળુલત કરે છે ત્હેનીયે પહેલાં ત્હેમના ધણાયે મ્હોટા હુપા ભેદ ખ્હાર પાડી એક બીજાને જણાવી દે છે.

ફાજિલખાન અને ગુલબદન એક જીજ્ઞાની સામું એવી રીતે જોતાં હતાં કે તેથી જિજ્ઞાસે તરફી લેવાની જરૂર જેવું નહોતું; હૃદયના ચક્ષુ-પ્રદેશમાં જીવન એવી રીતે મોહલુપ્થ થયેલું હતું કે જીજ્ઞા બધીય ધ-ન્નિયોતું અસ્તિત્વ ભૂલાઈ જઈ, જાણે જાગૃતનાં જીવનજ નેત્રમય થઈ ગયાં હોયની એમ લાગતું હતું. આખી મનુષ્ય જાતિમાંથી જે નરરત્ન પોતાના હૃદયમાં આરોપવાને તૈયારી શોધી કઢાડ્યું હતું તહેની સાથે પોતાની આંખો મળતાં ગુલબદનના હોઠ ઉપર રમતું સ્મિત કેવું મધુર-કેવું મૃદુ-અને કેવું મનહર હતું ! અને તહેની સમક્ષ બેઠેલાં યુવક તે સ્મિતના અભ્યાસમાં કેવો આનન્દમયજ થઈ ગયેલાં જણાતો હતો ?—તથા તે અભ્યાસનો અંત આશા નિરાશાના બિન્ન બિન્ન રંગથી રંગાયલા મહેરા ઉપર કેવા અનુપમ ઉત્સાવમાં આવ્યો ?—એ સર્વ ચિત્રકાર અથવા લેખકની પાંછી અથવા કલમની સત્તાની ખહાર છે; એ આલેખવાનો પ્રદેશ હૃદય છે અને આ-લેખનાર પ્રેમ છે; આવા અમાનુષ તત્વને માનુષ કદિ બનાવી શકાય તેમ છેજ નહિ, કારણ ત્યાં શારીર જીવનનું નહિ પરન્તુ હૃદય જીવનનુંજ સામ્રાજ્ય હોઈ શકે. તે યુવાન સ્મિતના ભાવ સમજ્યો, તેનું હૃદય ઘડકવા લાગ્યું, અને તહેની આંખોનો પ્રકાશ પ્રેમ જ્યોતિના હૃદયપત્રથી ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામતોજ ગયો.

ગુલબદનનું હૃદય પણ ઘડકવા મંડ્યું; તહેની આંખો સામી આંખો તીવ્ર વેગ—ચંડપ્રતાપ સહવાને અશક્ત થતી ગઈ અને તહેના મોં ઉપર એક મૃદુ વ્રીહ વિકારે પોતાનું રક્તત્વ પ્રસારી સૌંદર્ય પુષ્પપ્રકૃષ્ઠિત કર્યું.

“ ગુલબદન ! ” આખરે આકસ્મિક રીતે ફાજિલખાન ધીમેથી બોલી ઉઠ્યો; અને “ ફાજિલ ! ” એ અક્ષરો ગુલબદનના નિઃશ્વાસની સાથે ખહાર નીકળી આવ્યા.

“ આ ગુલાબ તો મહેનેજ આપો ! ” આખરે ફાજિલખાન આતુ-રતાથી બોલી ઉઠ્યો અને તહેના પગ આગળ ઘુંટણીએ પડી તહેણે ફરીથી કહ્યું, “ ગુલબદન ! એ ગુલ તો મહેનેજ આપો ! ”

ગુલબદન કુત્સને પોતાના કુસુમિત કરમાં પકડીજ રહી.

“ તમારે તહેને બદલે જે માગવું હોય તે માગો; જો તહેની કિંમતને બદલો એકદ તપ્તથી વળી શકે તેમ હશે તો—હું વળી ત્રણ તપ્ત પેદા કરીશ અથવા પ્રયત્ન કરતાં પડીશ. ગુલબદન ! એ કુલ મહેનેજ આપો ! ”

પોતાની પાસે, ઘુટણીએ પડેલા મનોહર યાચકનું મુખાર્પિદ એક-
વાર ધ્રુપી રીતે ગુલબદને જોઈ લીધું; બીજીવાર જોવાની હિમ્મતજ કરી
શકી નહિ.

“મહારો આરામ, મહારૂં મુખ, મહારી જાંઘી,—અરે! મહારી
કીર્તિ પણ પેલા ન્હાનકણ કુલ ઉપર આધાર રાખે છે એ મહને આપો,
અને તહેને ખાતર તહમે કહો તે કરવાને—મહારી અમૂલ્યમાં અમૂલ્ય વ-
સ્તુ ત્યજવાને તૈવાર છું. આ દુનિયામાં કોઈ પણ વસ્તુ એવી નથી કે
જેનો પ્રેમ વેદી ઉપર ભોગ આપવાને હું તત્પર ન હોઉં.”

તે નાજુક કુચુમ ગુલબદનના સ્ફટિક દરમાં ધ્રુજવા લાગ્યું. ત્હેની
આસપાસ વીંટાયલી આંગળીઓનો બન્ધ હીસો થયો.

“ગુલબદન! મહને સાંભજો છો? હું તહમારે પગે પડીને માગું છું;
શું નહિંજ જવાબ દો?—ત્યારે શું મહારી યાચના અણજજ છે? ત્યારે
હું યાચક નિષ્ફળજ થવાનો?”

“યાચક”—એ શબ્દે ગુલબદનની સ્મૃતિમાં ખૂદરા અને ત્હેની ડહાપણ બ-
રેલી શિખામણો એકદમ પાછી આણી “આ હું શું કરવા બેઠી છું?” તે પોતાના મ-
નમાં બોલી ઉઠી “શું હું મહારું વચન. મહારો ઠરાવ એટલી વારમાં ભૂલી ગ-
ઈ?! ગુલબદન ગુલબદન! અહિંથી ન્હાશી જા—જતી રહો! જેટલી તું અહિં
વધારે વખત ઉભી રહીશ, તેટલી તું ત્હારી ફરજથી—ત્હારી જાતથી—અને ત્હારા
નિશ્ચયથી વધારે વધારે વિમુખ થતી જઈશ.”

ત્હેણે સહસા તે મુન્દર, કોમળ, સુગન્ધી કુલની પાંખડીએ પાંખડી
જૂદી કરી નાંખી—તે મનોહર કુચુમ છુંદી નાંખ્યું; અને જમીન ઉપર
તિરસ્કારથી ફેંકી દઈ ત્હેના ઉપર પગ દીધો.

“ક્રાંતિજ્ઞાન! તહમારો બોલવાનો અર્થ હવે સમજાયો.” ત્હેણે કહ્યું;
“અને એકવાર સમજ્યા પછી તહેવો વિષય ફરીથી ચર્ચાવવા-ચાલવા
દેવાની મના કરું છું. હાલ આપણે જૂદાં પડીએ છીએ પરંતુ હવેથી કોઈ
પણ વખત આવા વિષય ઉપર ધૂટતાથી વાત કરીને મહને કદિ પણ ગુ-
સ્સે કરતા નહિ!”

ક્રાંતિજ્ઞાનને શોક અને આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયેલો ત્યાંની ત્યાં
ઉભો રહેવા દઈ, ત્હેનો જાણે તુચ્છકાર કરતી હોયતી એમ ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૫ મું.

ખૂની.

ગુલબદન પોતાના મહેલમાં પહેાચી નહિ એટલામાં તો તે પોતાની વર્તણૂકને ધિકારવા લાગી. આવો સખ્તાઇ ભરેલો જવાબ દેવો એ કૂરતાનું કામ છે એમ તે માનવા લાગી. ફાજિલખાનની પાસેથી જ્યારે પોતે ચાલી આવી, તે વખત તે ખેડ અને આશ્ચર્યથી દિહ્મૂદ થયેલા યુવકે પોતાની તરફ કેવી દીન-કેવી આદ્ર દૃષ્ટિએ જોયું હતું, તથા પોતાની પાછળ કેવી શોકમય નજર નાંખી હતી, તેનું સ્મરણ હવે તેને દુઃખપ્રદ થઇ પડ્યું. તેને ગ્લાનિપૂર્ણ મહેરા તેને સાલવા લાગ્યો. તેને જમીન ઉપર આંસુની નદીઓ વહેવડાવતી આંખો તથા વિખરાઇ ગયેલા વાળથી, નિરાશામાં શબ્દપત્ર પડેલાં જાણે પોતે જોતી હોયની, એમ તેને લાગવા માંડ્યું. પોતાની કૂરતાને લીધે જાણે તે મૃત્યુ માગતો હોય અને મૃત્યુએ પણ જાણે તેના ઉપર કૃપા કરીને તેની વિનંતી સ્વીકારી હોયની એમ તેને ભાસવા લાગ્યું. “ફાજિલખાન મરી ગયો !” — એ બયાનક શબ્દો નિરંતર તેને કાંઈ પડવા માંડ્યા. જે વીરનરને સદ્ગુણી લોકો વંદનીય ગણતા અને જેનાથી બદમાશો ન્હાસતા ફરતા, તેની કબરની આસપાસ આખા ખંભાતને હુસકાં ભરતું — ખરેખરા શોકથી રોતું હોયું જોયું; કારણ તેને તેના મિત્રો તો માન આપતાજ હતા, પરંતુ દુખમનો પણ તેના જેવા અલૌકિક યુવાનની પ્રશંસા કર્યા વિના રહે તેમ નહોતું.

“ઓ ખુદા!” તે બોલી ઉઠી, “તે વખત મ્હારી બધી હુંશિયારી ક્યાં ઉડી ગઇ? અને હજીપણુ — મ્હારા નિશ્ચય ક્યારનાયે મંદ પડવા માંડ્યાછે. ઓ ફાજિલા મ્હેં તેને કાંઈ તેવો મ્હારા હૃદયનો અર્થ નહોતો. હું તેને ચાહું છું — ખરેખર ચાહું છું; હાલ અને હમ્મેશાં તેનેજ ચાહું છું, પણી બલે ખુદરાને જે ફૂલેવું હોયને ફૂલે અને મ્હારા ઉપર કાકા સાહેબને ગુસ્સે થવું હોયતો થાય.”

ઉપર સૂચિત મેળાપ થયા પછી થોડાજ દિવસમાં ફાજિલખાનમાં મ્હોટો ફેર થયેલો તેણે સાંભળ્યો; તેણે સામાન્ય જનમંડલમાં બળવું મૂકી દીધું હતું, અને જ્યારે ખાસ મિત્રોના આગ્રહથી તે ખીજાઓની સાથે બગતો ત્યારે તેનું મન જાણે કોઇ અસહ્ય ચિન્તાથી ઘસત થઇ ગયેલું હોય એમ તેના દેખાવ ઉપરથીજ લાગતું.

આ ખખરે ગુલબદનના હૃદયને ખંજરના જેવો સખત જખમ ક્યો; તે પોતાના ઓરડાના એકાન્તમાં વિશ્રાન્ત થવાને ઝટપટ નહાશી ગઇ; અને ત્યાં પોતે ફાઝિલખાનની સાથે ચલાવેલી વર્તણૂકને માટે એહદ દિલગીરી તથા પરચાપના અનિયત અશ્રુપાતમાં ગિરફતાર થઇ.

આ પ્રમાણે રહેના મન ઉપર ગુપ્ત રીતે સામ્રાજ્ય ભોગતા શોકને લીધે રહેની તન્દુરસ્તી નખળી પડી ગઇ કોઇપણ મનુષ્ય રહેતું દુઃખ દૂર કરી શકે તેમ નહોતું કારણ કે રહેની ફિકરતું કારણ અથવા રહેના વ્યાધિતું મૂળ કોઇ જાણતું નહોતું, આથી રહેના કાકાના અંતઃકરણમાં ભારે ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય, રહેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય જેવું નહોતું; વળી જે મંડળમાંથી ગુલબદન દેખાતી બાંધ થઇ, ત્યાં ફાઝિલખાનને પણ આવવાનું—મન થતું હોય તોપણ ધણુંજ—ઓછું મન થાય એ સ્વાભાવિક હતું; અને તેથી એકાન્તમાં રહ્યાથી ફાઝિલખાનનો પ્રેમખીજી સર્વ લાગણીઓ વિસ્મરી એકલા રહેતુંજ નિરંતર રમરણ—ચિન્તન થયા કર્યાથી, સતત વૃદ્ધિ પામી, આખરે હૃદયમાં પોતાનું અજીત સામર્થ્ય—દિગ્વિજયી પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરે, એમાં પણ કાંઇ નવાઇ જેવું નહોતું.

પણ હવે આપણે ક્ષણેક પર્યન્ત, ગુલબદનની માંદગીના ઓરડામાંથી ખશી જઇ, પેલા કવતરાંખોર મંડળના મકાનની મુલાકાત લઇએ; કારણ કે તેઓ હવે દિન પર દિન નવાજ બહાદુરશાહ તથા રહેના મંડળને વધારે બચંકર તથા નુકશાન કારક અને પોતાના પક્ષમાં વધારે શક્તિવાન તથા વધારે સહાયકો વાળા થઇ, વખતે ધીમે ધીમે અને વખતે ત્વરાથી પોતાનું કાર્ય ફૂળીભૂત કરવાને આગળ વધવા માંડ્યા હતા.

રૂફુદીન, દોલતચંદ, રહીમખાન, અને રંગીલરામ, આ બચંકર સાહસના આગ્રણીઓ હવે સુદ્ધાં સાહિબખાનના મહેલમાં વારંવાર મળતા, જ્યાં ખંભાતનું રાજ્ય બંધારણ બાંધવા છોડવાની તથા રહેમાં સુધારા વધારા કરવાની ઘડબાંગ કર્યા કરતા. પણ તે સર્વમાં એટલુંતો જણાઇ આવતુંજ હતું કે દરેક માણસ તે કામમાં પોતાનાં ખાનગી કારણોને લીધેજ પડેલો હતો. એકનો ઇરાદો પોતાને માથે ચઢેલા દેવાંના ઢગલા ફહાડી નાંખવાનો હતો; તો બીજાની ઇચ્છા પોતાની અસાધારણ મહત્વાકાંક્ષાને લીધેજ પ્રેરાતી હતી. એક માણસની વૃત્તિ દ્રવ્ય લાલસાને લીધે, તો બીજાની ખાનગી વૈરની વૃત્તિને અર્થે ઉત્પન્ન થયેલી જણા-

તી હતી. ટુંકામાં ખંભાતના રાજબંડારનું અઢળક ધન, નવાળ ખડાદુર-
શાહે લેમના જેવા દુર્ગુણી અમીર ઉમરાવોની રાખેલી બેદરકારી, નવાળ
ના સલાહકારો ઉપરની ખાનગી ઈર્ષ્યા, ગુલબદન પોતાના હાથમાંતો ન-
હિજ આવે એવી ખાત્રી, તથા પોતાને માથે થઇ ગયેલા દેવાંના દાટ;—
એ સર્વ આ કાવતરાના કારણ રૂપ હતાં.

આ મહા પાતકી દુરાત્માઓ જેમણે ખંભાત આખું રાજ્ય—અથવા
તેમ ન કરી શકાય તો (એછામાં એછું) લેનું—રાજ્ય બંધારણ ઉંધું
વાળવાના હેતુથી જ પ્રયાસ આરંભ્યો હતો, લેમને હવે પોતાનાં વિચાર-
ગાંધર્વનગરો વધારે રમણીય, વધારે સુન્દર લાગવા માંડ્યાં અને દિનપર-
દિન પોતાની ગોઠવણોની ફત્તેહની વધારે વધારે ખાત્રી થતી ગઇ. કારણ
કે એવામાંજ એક નવો, પરંતુ જરૂરી, કર ખંભાતની પ્રજાઉપર રાજ્ય
કર્તાઓ તરફથી નાંખવામાં આવ્યો હતો, જેથી નવાખસાહેબના સલા-
હકાર મંડળ ઉપર લાલ થોડા વખતને માટે ખંભાતીઓની કાંઇક અપ્રીતિ
થઇ હોય એમ જણાતું હતું.

આ કાવતરાંખોર મંડળની પાસે પોતાનો હેતુ પાર પાડી શકે તેટલા
પૈસા તથા સહાયકોની ખોટ નહિ હોવાથી, તથા રાજ્યની ઉથલપાથલ
તથા ફેરબદલી કરવામાં—એજવામાં—અને ફલીભૂત કરવામાં જરા પણ પા-
છી પાની ન કરે એવા હિમ્મતવાન, અક્રબવાળા અને મરણિયા થઇ ગ-
યેલા માણસો લેમના પક્ષમાં પુબ્ધજ હોવાથી, હવે તેઓ ખંભાતનો
વૃદ્ધ-ભલો નવાળ જેને લેમના આવા ભયંકર કાવતરાનું સ્વપ્ન પણ નહોતું,
લેનો માંહે માંહે તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા.

તોપણ રાજ્યના કેટલાક મુખ્ય અમલદારો પોતાના કામમાં હરકત
કરી શકે નહિ એવી રીતે મૃત્યુથી દૂર ખશેડાય નહિ, ત્યાં સુધી તેઓ પો-
તાના દૃઢ થયેલા વિચાર અમલમાં આણી શકે તેમ નહોતું. અને આટલું
કામ કરવાનો આધાર લેમણે લૂંટારાઓની કટારો ઉપર રાખેલો હતો, આ-
થી જે વખત તે લૂંટારાઓના મૃત્યુનો ઘંટ વાગતો લેમણે સાંભળ્યો, ત-
થા લેમનાં ઘડ માથાથી જૂદાં થતાં જોયાં, તે વખત લેમને પોતાની ખ-
રે ખરી મ્હોટામાં મ્હોટી—સુન્દરમાં સુન્દર આશાઓ ઉડી જ જતી હોયની
એમ લાગ્યું. લેમને એમજ થયું કે આપણા સર્વ મનોરથ મનમાં જ રહી
ગયા; અને હવે આપણી આશાઓ કદિપણ પાર પડવાની જ નથી. પર.

નું આ પ્રમાણે પોતાની ધારણાઓ નિષ્ફળ થતી જોઈ તહેમને આટલો બધો શોક થતો હતો, તો બ્યારે મગર અબ્બુલે આખા ખંભાતને ઉઘાડે જોગ જણાવ્યું કે હું હજી ખંભાતમાંજ છું અને ખંભાતીઓમાંથી જેમને જરૂર હોય તહેમની સેવામાં મહાં ખંજર તૈયાર છે, -તે વંખત તહેમને કેટલો બધો હર્ષ થયો હશે, તે સુઝવાયકે પોતે જ ધારી લેવું.

“આ ફક્ત આપણાજ કામનો છે !” તેઓ એકદમ ઉત્સાહમાં આવી જઈ એકઠા બોલી ઉઠ્યા; અને હવે તહેમની મ્હોરામાં મ્હોટી ઇચ્છા તહેને પોતાની નોકરીમાં રાખી લેવો, એજ હતી.

આ આકાંક્ષા સત્વર ફલીભૂત થઈ-તેઓએ આ હિન્મતવાન બદમાશને જોળવા માંડ્યો, અને તે પોતાની મેજેજ મળી આવ્યો. તહેમના મંડળમાં આવવા લાગ્યો, પરંતુ પોતાનાં વચનો તથા માગણીઓ બંનેમાં તે સરખોજ અતિમનસ્વી-ધોતાળ હતો.

આ કાવતરાંખોરોના આખા મંડળની મુખ્ય અને ખાસ ઇચ્છા-દિવાન માણેકચંદ જેને નવાબ સર્વમાં પોતાનો ખાસ સલાહકાર ગણતો હતો, જેની બાજપક્ષીના જેવી દષ્ટિ હમેશાં આ કાવતરાંખોરોને ધુન્નબ્યા કરતી, અને જેને મુલ્લાં સાહિબખાનની ઉપરવટ થઈ નવાબે મુખ્ય દિવાનની જગ્યા આપેલી હતી, -તેનું ખૂન પેલું જ થવું જોઈએ, એ હતી. પરંતુ આ એક મનુષ્યનું ખૂન કરવાને અબ્બુલે જે રકમ માગીતે ઘણીજ મ્હોટી હતી.

“મહારા માગ્યા પ્રમાણે મહેને ધનામ (બદલો) આપો,” તેણે કહ્યું, “અને પછી, હું સોગન ખાધને વચન આપું છું કે, કાલ સહવારથી દિવાન માણેકચંદ તહેમને વધારે મહેનત આપવા રૂહેશે નહિ. ગમે તો તહેને સ્વર્ગમાં મહાવી દો અથવા નર્કમાં પુરી રાખો, પરંતુ હું તહેને ત્યાં પણ જોળી કહાડીને તહેના પેટમાં મહારું ખંજર જોશી દીધાવિના રૂહેવાનો નથી.”

તે બિચારા શું કરે ? અબ્બુલ પોતાની માગણીઓ જરા પણ ઓછી કરે એવો માણસ નહોતો. મુલ્લાં પોતાની હિમેદો બર લાવવાને અત્યંત આતુર થઈ રહેલો હતો; પરંતુ તહેનો રસ્તો ફક્ત માણેકચંદની ચિતાઉપર થઈને જ હતો.

અબ્બુલને તહેના માગ્યા પ્રમાણેની રકમ મળી; અને બીજેજ સહવારે માનવંતો અને વૃદ્ધ દિવાન માણેકચંદ, નવાબનો ખાસ અને ઉત્તમોત્ત-

મ મિત્ર, તથા આખા રાજ્યની સલામતી તથા મગરૂરીનું કારણ—તેવા માણસનું પણ અખદુલના ખંજર આગળ કાંઈજ ચાલ્યું નહિ અને તે દિવસથી માણેકચંદની ગણના જીવતાં માણસોમાં થતી અટકી.

“આ અખદુલ તો ખરેખરો ભયંકર માણસ છે, !” તે ખખર આ કાવતરાંખોરોને મળી, તે વખત તેઓમાંનો એક બોલી ઉઠ્યો, અને તે-ઓએ માણેકચંદના ખુનથી થયેલો હર્ષ તે દહાડે મધ્યરાત્ર સુધી મિજબાની તથા ગાનતાનમાં આનન્દ કરી, પ્રકુલિત કર્યો.

નવાખ તો આ ખુનની વાત સાંભળી સપ્તેદાશ્ચર્ય તથા ધાસ્તીથી ખરેખરો બાધા ચકલા જેવોજ—ગાંડા જેવોજ બની ગયો. દિવાનનું ખૂન કરનાર માણસને શોધી આપનારને તહેજો દસહજાર મહોરોનું ધનિમ આપવાનું કમ્બુલ કર્યું; અને એવીજ મતલબનું એક જાહેરનામું આખા ખંભાતમાં તથા બધા રાજ્યમાં બહાર પાડવામાં આવ્યું. આ જાહેરનામું બહાર પડ્યાને બહુ દિવસતો થયા નહોતા એટલામાં ખંભાતના રાજમહેલનાં મુખ્ય દરવાજા આગળ એક કાગળ ચોંટાડાયેલો બેવામાં આવ્યો.

ખંભાતીઓ!

“માણેકચંદનું ખુન કોણે કર્યું, એ તહમે જણવા માગતા હશે. તહમને નકામી તસ્દી ન પડે એટલા માટે, હું જાહેર કરું છું કે, હું—અખદુલ તહેનું ખૂન કરનાર છું.

“મહારું ખંજર મહેં બે વાર તહેના પેટમાં ખોસ્તું હતું. અને પછી તહેનું શરીર માણસોએ ખોરાકી આપવા દરિયામાં નાંખી દેવામાં આવ્યું હતું. જે માણસ માણેકચંદના ખૂનીને શોધી આપશે તહેને નવાખ દસહજાર મહોરો આપવાનું વચન આપે છે; અને તહેને પકડી આપવાની જે હિમ્મત ધરશે તહેને અખદુલ વીસ હજાર મહોરો આપવાનું વચન આપે છે. સલામાલેકુમ સાહેબો! આપનો નિમકહલાલ સેવક,—અખદુલ.”

પ્રકરણ ૬ હું.

ખંભાતના બે મહોરામાં મહોરા માણસો.

ઉત્તમત્તતાનો આ નવો દાખલો જેમજે આખું ખંભાત ગુસ્સાથી ગાંડું થયું, એ વાચકોને જણાવવું તદ્દન નકામુંજ છે. વહ નાગરિકોની સ્મૃતિમાં

પણ કોઈ પણ દિવસ કોઈ પણ માણસ ખંભાતના વખાણુવલા નગરરક્ષકોની તરફ આવા તિરસ્કારથી વર્તી શક્યો નહોતો કે નવાખની સત્તાનો આમ ઉધાડે છોગ ગર્વિષ્ટ બેઠકારીથી અનાદર કરી શક્યો પણ નહોતો. આ બનાવે આખા શહેરને ગભરાવી નાંખ્યું; દરેક મનુષ્ય બગૃથ રહેવા લાગ્યો; રાત્રિના નગરરક્ષકોની સંખ્યા બમણી કરવામાં આવી; તથા સિપાઈઓ શહેરમાં અને તહેની આસપાસ રાત દહાડે તપાસ કરવા લાગ્યા; પરંતુ કોઈ પણ માણસ અમદુલ વિષે ન્હાનામાં ન્હાની નિશાની બોધ, અથવા સાંભળી અથવા મેળવી શક્યું નહિ.

મુસ્લાંઓ-શકીરો-બ્રાહ્મણો-અને બાવા, વેરાગીઓ, દરેક મનુષ્ય પોત પોતાના ધર્મસ્થાનમાં પરમેશ્વરને આ મગરર ગુન્હેગારનો નાશ કરવા નિરંતર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો, યુવાન સુન્દરીઓ અમદુલનું નામ સાંભળીનેજ મૂઝાં બાવાને તૈયાર થઈ જતી, કારણ ગુલબદનના જેવી કૃપા તે પોતાના ઉપર કયી વખત કરશે એ કોઈ પણ માણસ કહી શકે તેમ નહોતું. જુદા સ્ત્રીઓ તો ખાત્રીથી એકમતે એમજ જણાવવા લાગી કે ‘અમદુલે પોતાનો આત્મા સોંપાવેલો છે અને તહેનીજ મદદથી તે ધર્મશીલ ખંભાતીઓના ધૈર્યની મસ્કરી કરવાને તથા તહેમના ખરા ગુરસાથી પણ કાંઈ જ થઈ શકવાનું નથી એમ બતાવી તહેમની સત્તાનો તિરસ્કાર કરવાને શક્તિવાન થતો હતો.’ મુસ્લાં સાહિબખાન અને તહેમનું મિત્રમંડલ પોતાના આ નવા સહાયકને માટે ઘણાજ ગર્વ ધરતા અને હવે પોતાનાં ધારેલાં સઘળાં કામ પાર પડશે એમ ખાત્રીથી ધારતા. માણેકચંદનું કુટુંબ તહેનું ખૂન કરનાર આ અમદુલ-સક્તિને નિત્ય હબ્બરો શાપ દેતું અને માગતું કે ‘હે પ્રભુ ! અમારાં આંસુ એકઠાં થઈને ગંધકનો સમુદ્ર થઈ જાયો અને તહેમાં તે દુષ્ટને ડુબાવી દો !’ અને નવાખ તથા તહેના બે મિત્રોની ગમગીની પણ માણેકચંદના કૌટુંબિકો કરતાં લેશ માત્ર પણ ઓછી નહોતી. આદુરાતમાનું ઠેકાણુ શોધી ફહાડી-તહેને પકડી તહેના આ ભંયકર ગુન્હાનો દશગણો બદલો જ્યાં સુધી ન અપાય ત્યાં સુધી જરા પણ આરામ લેવો નહિ એવા તેઓએ સોગન લીધા હતા.

“ પરંતુ, ગમે તેમ છે તોપણ રાજમહેલના એક પોતાના ખાનગી સુન્દર ઓરડામાં એક સાંજે શરતે શરતે નવાખ બોલી ઉઠ્યો, ગમે તેમ છે તોપણ એટલું તો કબુલ કરવું જ પડશે કે આ અમદુલ ખરેખરો

વિચિત્ર મનુષ્ય છે. જે માણસ ત્હેના જેટલું કરી શકે ત્હેનામાં એવી બુદ્ધિ અને એવી શક્તિ હોવાં જોઈએ કે, જે કોઈ લશ્કરના સરદારતરીકે કામ કરવાનું ત્હેને સોંપવામાં આવે તો તે અડધી દુનિયાં જીતી લેતાં કાંઈ પણ વાર લાગવા દે નહિ. જે એકાદ વખત હું એને નજરે નજર જોઈ શકું તો— !”

“ જો ત્યારે ! ” અમ્બુલ ગર્જના કરી ઉઠ્યો, અને નવાખનો વાંસો ચાખ્યો. બહાદુરશાહ એકદમ ચમ્પી ઉઠ્યો. એક રાક્ષસીકદની આકૃતિ કાળો ઝબ્બો જોડી ત્હેની સામે ઉભેલી હતી અને ત્હેના મ્હોંનો મ્હરો એટલો તો ભયંકર અને કમકમાટી ઉપજે એવો હતો કે આખી દુનિયામાંથી એની જોડ મળવી મુશ્કેલ હતી.

“ તું કોણ છે ? ” નવાખે ગભરાતાં ગભરાતાં પૂછ્યું.

“ તું મ્હને જુવે છે અને હજી પણ શક રાખે છે ? જો ત્યારે હું, ત્હારા ખૂન કરાવલા માણેકચંદનો ખાસ દિલોગ્ગન દોસ્ત, અને રાખ્યો ખેરખાં-નિમક હલાલ ગુલામ અમ્બુલ છું. ”

શૂરવીર બહાદુરશાહ, જે કોઈ દિવસ ખુશ્કી કે તરીની લહાઈઓમાં જરા ધડક્યો સરખાયે ન્હોતો, અને જેનો વજ્ર નિશ્ચય ખસેડવાના જેટલી કોઈપણ ભીતિ સમર્થ ન્હોતી, તે-બહાદુર બહાદુરશાહ પણ થોડાક વખત ચુધી જાણે ત્હેની અક્કલ ગુમ થઈ ગઈ હોયની એમજ દિડ્-મૂઠ થઈ ગયેલો દેખાયો. ખંભાતના મ્હોટામાં મ્હોટા માણસના તે-જથી જરા પણ દબાઈ ન જતાં ત્હેની સામે શાન્ત ગર્વથી ઉભા રહેલા હિમતવાન ખૂનીની સામે કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા શિવાય અનિમેષ દષ્ટિથી બહાદુરશાહ જોઈજ રહ્યો.

અમ્બુલે ત્હેની તરફ, પોતાના હાથનીએના માણસની સલામ સ્વીકારતો હોય તેમ, જરા ડોકું હલાવ્યું, અને મ્હરખાનીની રાહે જરા અર્ધ-મિત્રતા સૂચવતી રીતે મ્હોં મલકાવ્યું.

“ અમ્બુલ ! ” નવાખે આખરે પોતાના સામર્થ્યથી ભય તથા આશ્ચર્ય ને દાખી નાંખતાં કહ્યું, તું એક ભયંકર—ધિકારવાયોગ્ય માણસ છે, ”

“ ભયંકર ? ” તે ખૂનીએ પૂછ્યું; “ તું મ્હને ભયંકર ધારે છે ? બહુ સાઈ, એથી તો મ્હને ખરેખરી ખુશી ઉપજી થાય છે. ધિકારવાયોગ્ય એવો હોઉંયે ખરો ને ન પણ હોઉં, પણ મ્હારે એટલું તો કમલ કરવું

પડશે કે મહારા પહારના દેખાવ ઉપરથી મહારા વિશે બોલે તે તો મહત્તે વખતે એવો પણ ધારે; તોપણ બહાદુરશાહ ! એક વાતતો નક્કીજ છે આ-પણે બને ખંભાતમાં બે મહોટામાં મહોટાં માણસો છીએ; તું આ છેડે તો હું પેલે છેડે ?”

નવાખથી આ શબ્દો સાંભળીને મ્હોં મલકાવ્યા વિના રૂઢેવાયું નહિ.

“ના. ના.” અબદુલે કહ્યું, “હું કહું છું તે ખરુંજ છે; પછી અવિ-શ્વાસથી મ્હોં મલકાવ્યા કરવું હોય તો ભલે ! હું ગમે તો ખૂની છું તોપણ નવાખનો ખરેખરીયોજ છું; અને ખરેખર જે માણસ મહારી સત્તામાં છે અને જેને હું મહારાથી શક્તિમાં હલકો ગણું છું તેની સાથે મહારી સર-ખામણી કરવામાં હું કાંઈ અયોગ્યરીતે વર્તું છું એમતો નહીંજ ગણાય.”

નવાખે બાણે ત્યાંથી તે જતો હોયની એમ પગલું ભર્યું.

“ઓહો ! એટલી બધી કાંઈ ઉતાવળ નથી,” નવાખનો રસ્તો રો-કીને અબદુલે જરા તિરસ્કારથી કહ્યું; “આ ઓરડા જેટલી ન્હાની જગોમાં આપણા જેવા બે મહોટા માણસો ઝટ એકઠા થતા નથી. માટે સાહેબ જ-રા ઉભાતો રૂહો; આપણે જરા વાતચીત કરીએ.”

“સાંભળ, અબદુલ !” નવાખે પોતાની જેટલી શક્તિ હતી તેટલી વાપરી—જીવ ઠેકાણે આણી કહ્યું, “ત્હારામાં કુદરતેજ ઘણી હુશિયારી અ-ને અકલ મૂકેલી છે; તો તેમનો તું આમ ગેરઉપયોગ શું કરવા સાર ક-રે છે ? જો તું આ ત્હારો ખૂની ધંધો છોડી દઈ, રાજ્યમાં એક સારી નો-કરી હું જે ત્હને આપું તે લે અને માણેકચંદનું ખૂન કરવા ત્હને જેણે ઉ-શક્યો તેનું નામ દે, તો હું કુરાનના કસમ ખાઈને તથા પવિત્રમાં પવિત્ર વચન આપીને કહું છું કે, હું ત્હને ભૂતકાળનાં ત્હારા સંધળાં કૃત્યોને માટે માફી તથા ભવિષ્યને માટે સંરક્ષણ આપવાને તૈયાર છું. આમ કરવું ત્હ-ને પસંદ ન પડેતો. ખંભાતના રાજ્યમાંથી ચાલ્યોજા અને હું ત્હને સો-ગન લઈને કહું છું કે—” “ઓહો !” અબદુલ વચમાંજ બોલી ઉઠ્યો, “માફી અને રક્ષણ, તું ફૂલે છે ? એવી નજીવી અને નકામી વસ્તુઓની દર-કાર રાખ્યે પણ મ્હને ઘણાંયે વખત થઈ ગયો. અબદુલ પારકી મદદશિ-વામ પણ પોતાની જાતનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે, અને માફી !—મહારા જેવાં પાપોને માટે મનુષ્યો માફી આપી શકે તેમ નથી. જે દિવસ બધાં માણસોને પોતાનાં કુર્માની નોંધ ખુદાને ઘેર આપવી પડશે ત્યારે હું પણ

આપીશ; પરન્તુ ત્યાં સુધીતો નહિંજ. માણેકચંદનું ખૂન કાણે કરાવ્યું, એ-
તું જાણવા માગે છે? ઠીક; ત્યારે તે તો હું જણાવીશ પણ આજ નહીં.
મ્હારે ખંભાતનું રાજ્ય છોડી જતા રહેવું; પણ શા માટે? ત્હારી ખ્હીકથી?
આહા! ખંભાતની ખ્હીકથી? એહો! ખંભાત અખદુલથી ખીરું છે; અ-
ખદુલ ખંભાતથીતો નહીંજ. તું કહે છે કે હું મ્હારો ધધો છોડી દઉં?
ઠીક ત્યારે જો, બહાદુરશાહ! એકજ સરત છે જેથી કદાચ—”

“બોલ, ત્યારે કહી નાંખ”, નવાખ આતુરતાથી બોલી ઉઠ્યો, “બોલ,
હસ હજાર મ્હોરો લઈને રાજ્યમાંથી જમ્મશ?”

“અખદુલને એવી છુછલી લાંચ આપવા માટે તું મારી માગે તો હું
મ્હારી પાસેથી ત્હને વીસ હજાર મ્હોરો આપવાને તૈયાર છું! ના બહાદુ-
રશાહ! ફક્ત એકજ બદલો તું મ્હને આપી શકે તેમ છે; મ્હને ત્હારી બ-
ત્રીજી લગ્નમાં આપ. હું દિવાન ઈસ્લામશાહની પુત્રી ખુબસુરત ગુલબદનને
મ્હાઉ છું.”

“હરામખોર—આવી બેઅદબી!”

“એહો એટલામાં ગુરસે થઇ ગયા? હવેથી થવાના મ્હારા બલા કા-
ઝ સાહેબ! જરા શાન્ત થાઓ. બોલો મ્હારી સરત કયુલ છે?”

“જો તું ખંભાતમાંથી જતો હોય તો ગમે તે રકમનું નામ દે, અને
તે ત્હને તરતજ ગણી આપવામાં આવશે. રાજ્યને લાખ મ્હોરોનું ખરચ થાય
તોપણ ત્હારા ઝેરી પગલાં ત્હમાંથી દૂર થાય તો, તે ખરચ વળી ગયું
જણાશે.”

“હૈં! ખરેખર?—લાખ મ્હોરો કાંઇ બહુ મોટી વાતની નથી; જો,
બહાદુરશાહ! મ્હં લાખ મ્હોરો લઈને તો ત્હારા બંને ખાસ મિત્રો ખ્વા-
જાખાન અને દયાલસિંહનાં ખૂન કરવાનું માથે લીધું છે. બોલ ગુલબદનને
મ્હારી સાથે નિકા પઢાવવાનું કયુલ કરે છે? એમ કરતો હોયતો આ કરે-
લો કરાર તોડી નાંખુ.”

“બદમાસ!—ઓ ખુદા! આશમાનમાં વીજળીઓની ખોટ પડી
ગઈ છે?”

“હૈં! તું ના કહે છે? ઠીક—ત્યારે જોઇ લે! કલ સહવારે તો
ક્યારનાએ ખ્વાજાખાન અને દયાલસિંહ બંને માછલાંની કુધા તપ્ત ક-
રતા હસે. જોજો, હવે!”

આટલું બોલીને ત્હેણે ડગલા નીચેથી એક પીસ્તોલ ફાડી અને નવાખના મ્હેં સામી ફેડી. ધૂણી અને દારના ભૂકાથી આંખો પૂરાં જ નવાથી તથા આ અચાનકના ધડાકાથી ગભરાઈ જવાથી, બહાદુરશાહ પાસેની ગાદી ઉપર આંખો ચોળતો પડ્યો. આમને આમ થોડોક વખત થઈ ગયો; પછી તે ધીમે ધીમે આશ્ચર્યમાંથી જાગૃત થયો. તે પોતાની ગાદી ઉપરથી એકદમ બેઠો થયો અને અબદુલને પકડવાને ચોકીદારોને તથા સીપાઈઓને બોલાવ્યા; પરંતુ તે તો ક્યારનોએ અદૃશ્ય થઈ જ ગયેલો હતો.

તેજ રહાંજે રકતુદીન અને તેના સહચરો મુલ્કાં સાહિબખાનના મહેલમાં બેઠેલા હતા. પાસે જાતજાતનાં સોનારૂપાનાં સુંદર વાસણોમાં નાનાપ્રકારની મીઠાઈઓ તથા મેવા પડેલાં હતાં અને પ્યાલાઓમાં શરબ-તો તથા દ્રાક્ષરસ મળકતા હતા; તથા અહિં તેઓ રાજ્યબંધારણના વિનાશની વાતો કર્યા કરતા હતા. મુલ્કાં કહેતો હતો કે થોડા વખતથી નવાખની સાથે ત્હેણે સંબંધ ધણોજ મારો વધારી દીધો હતો અને પોતાના (આ ખટપટ ઉભી કરનાર અમીરો) રાજ્યમાં સારા સારા અધિકાર ઉપર નીમવાને યોગ્ય હતા. રહીમખાને ગર્વથી કહ્યું કે ‘ ખાસ દિવાનની જગો તો હવે મ્હેને જ મળવાની; રકતુદીન પોતાને માટે લગ્નમાં શુલબદન અને ખવાઝખાન અથવા દયાલસિંહ એ બેમાંથી એકની જગો પોતાને મળશે એમ આશા રાખતો હતો. એમ દરેક જણ પોતપોતાની ઉમેદો બર લાવવાના ઉપાયો તથા રસ્તાની વાતો કર્યા કરતા હતા એવામાં બારણું જોરથી ઉઘાડી નાંખવામાં આવ્યાં અને અબદુલ અંદર દાખલ થયો.

“ દાર લાવો ! ” તે બોલ્યો; “ કામ થઈ ચૂક્યું. ખવાઝખાન અને દયાલસિંહ કીડાને બોરાક થઈ પડ્યા છે અને મ્હેં નવાખને પોતાનેજ એવા તો ગભરાટમાં નાંખ્યો છે કે એ ઝટ ત્હેમાંથી પણ જાગૃત થઈ શકવાનો નથી. બોલો હવે; લોહીના તરસ્યા રાક્ષસો ! મહારા કામથી સંતોષ પામ્યા છો કે નહિ ? ”

“ હવે, ત્યારે ફાંજિલ ! ” રકતુદીન બોલી ઉઠ્યો.

“ ફાંજિલ ! ” અબદુલ બબડ્યો, “ ફાંજિલ ! એ કામતો એવું સ્હેલું નથી જ. ”

વિભાગ ત્રીજો. અખડલ અને ગુલખદન.

પ્રકરણ ૧ લું.

આશક માશુક.

આખા ખંભાતની પ્રણયમૂર્તિ ગુલખદન મંદવાડની પથારીપર પડેલી હતી; જેનું કારણ કોઈથી પણ ન સમજી શકાય એવો શોકાંત્રિ ત્હેની તન્દુરતીને દહતો હતો તથા ત્હેના સૌંદર્યકુસુમને કરમાવતો હતો. તે અમીર ફાજિલખાનને ચલાતી હતી; અને ફાજિલખાનને જીવે અને હૃદયમાં પ્રેમની લાગણી ન થાય-ત્હેને ચલાય નહિ એવું કોણ હતું? ત્હેની બન્ધવ્ય આકૃતિ, મનોહર ચહેરો, સોત્સાહ અક્ષિયુગ્મ, અને ત્હેનું આખું શરીર જેતાં હૃદયમાં એમજ ધર્ષ આવતું કે નક્કી ફાજિલખાન કુદરતનો ખાસ પ્રિયજન છે; અને —ગુલખદન હમ્મેશાં કુદરતની ખરેખરી પૂજક—અન્યાસક હતી.

પણ જે ગુલખદન માંદી હતી તો, શજિલખાન સાંજેતો નહોતોજ. તે પોતાના ચોરડામાં બેસી રહેતો; તે લોકોમાં અથવા અમીર ઉમરાવોમાં જાળતો નહિ, અને પોતાની હૃદય દૃષ્ટિએ હમ્મેશાં તર્યાંજ કરતી વસ્તુથી દૂર જવાને-ત્હેને બૂલી જવાને રાજ્યનાં દુરનાં શહેરો તથા ખંદેરો જેવાને ધણો ખરો વખત પ્રવાસમાં ગાળતો. હાલ તે ત્રણેક મહિનાથી મુસાફરીએ ગયેલો હતો, અને ક્યાં ભટકે છે તે પણ કોઈ જાણતું નહોતું; એવામાં સુરત વાળો સરદાર ખીજરખાન ગુલખદનની સાથે લગ્ન કરવા ખંભાત આવે પહોંચ્યો.

ત્હેનું આગમન, જેની એક મહિના પહેલાં ઘણીજ આતુરતાથી રાહ જોવાતી હતી, તેથી હાલ ખહાદુરશાહને ફક્ત કાંઈક જ સંતોષ થયો. ગુલખદન ઘણી માંદી હતી તેથી લગ્ન સંબંધી કાંઈ પણ વાત ધર્ષ શકે તેમ નહોતું; અને ત્હેણે ત્હેને સાજી થવાને વધારે વખત પણ આપ્યો નહિ; કાગણુકે ખંભાતમાં આવ્યાને છ દિવસતો હતો થયા નહોતા એટલામાં તે અમીરનું ખંભાતની એક દૂરની પુષ્પવાટિકામાં ખૂન થયેલું જોવામાં આવ્યું. ત્હેની સમશેર ત્હેની પાસે ઉઘાડી અને લોહીથી રંગાયેલી પડેલી હતી અને ત્હેની છાતીએ એક કાગળ ખાંધેલો જોવામાં આવ્યો. તે

હાથીને વાંચતાં, લોહીથી લખાયેલી હોય એમ દેખાતી નીચેની લીટીઓ માલમ પડી:—

“ ખીજરખાનની દોસ્તી કરવા જવું હોય, તહેના શિવાય ખીજર દાદ પશુ મનુષ્યે ગુલબદન સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા રાખવી નહિ—
—ખૂની અખદુલ. ”

“ ઓ ખુદા ! હવે હું દિલાસા તથા—આશ્રયને માટે ક્યાં ન્હારી જાઉં ? ”—

નવાખ આ બયંકર ખજર સાંભળી નિરાશામાં ખોલી ઉઠ્યો, “ અરે ! ફાઝિલખાન ક્યાં છે?—અને એ શા માટે આંહી નથી. ”

આવા બયંકરા દુઃખ—તોફાનની સામે ટકર લેવાના સહાયકતરીકે કામમાં આવી શકે એવા આ યુવાનની તે ઘણીજ આતુરતાથી વાટ જોવા લાગ્યો; અને યોગ્ય વખતમાં તહેની આશા ફલપ્રદ થઈ. ફાઝિલખાન ખંભાતમાં પાછો આવ્યો.

“ મહારા યુવાન મિત્ર ! ” નવાખે ફાઝિલખાનને દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કરી પોતાની પાસે આવતો જોતાંજ કહ્યું, હવે તમારે મહારી પાસેથી વધારે વાર દૂર ખસવું નહિ. હું હાલ એક મિત્રોથી વિખુટો પડેલો જુદા પુરુષ છું. તમને સાંભળ્યું તો હશે કે, ખવાઝખાન—દયાલસિંહ—”

“ હા. સાહેબ ! મહેં સધળું સાંભળ્યું, ” હેણે ચિન્તાશીલ મુખપ્રકૃતિથી ઉત્તર દીધો.

“ સેતાન નર્કમાંથી ન્હારી છુટ્યો છે અને હાલ અખદુલ એ નામ નીચે ખંભાતમાં વસી, મહારી બહાલામાં બહાલી વસ્તુઓ મહારી પાસેથી ખૂંચવી લે છે- ફાઝિલખાન ! ખુદાને ખાતર, સાવચેત રહેજો; તમારી જે-ર હાજરીમાં મહેને ઘણીવાર એમ પણ લાગ્યું છે કે, તમને પણ તે દુષ્ટનું ખંજર મહારી પાસેથી ખૂંચાવી તો નહિ લે ? મહારે તમને ઘણું ફહેવાનું છે, પરંતુ મહારા યુવાન અમીર ! અત્યારે આપણાથી મળી શકાય તેમ નથી, માટે તમારી સાથે હું સ્થાન મળીશ. માંડુના રાજ્યનો એલચી અત્યારે મહેને મળવા આવવાનો છે, તેથી મહારે અત્યારે તો જવુંજ પડશે પણ સ્થાન—”

દિક્કા થઈ ગયેલા મહેરાવાળી ગુલબદનને ધીમે ધીમે—ધૂળતે પગભે અંદર આવતી જોઈ તે ખોલતો અટક્યો. ગુલબદને ફાઝિલખાનને જોયો કે તરત તહેના મહેરાઉપર મૃદુ પ્રીતિવિકાર તરી આવેલો જણાયો. ફા-

જિજ્ઞાસુ એકદમ ઉભો થયો અને સાધારણ ઓળખીતાની પેઠે ત્હેની ખુશખબતી મ્હાઈ, તથા જવાની નવાળપાસે રળ માગી.

“હજી ત્હમે જશો નહિ,” નવાળે કહ્યું, “કારણ કદાચ અર્ધાએક કલાકમાં હું પાછો આવી પણ શકું; ત્યાં સુધી ત્હમે આંહી બેસી ગુલબદનને જરા મમ્મત કરાવો. ત્હમને ખબર પણ નહિ હોય કે ત્હમારા ગયા પછી એ કેટલી બધી માંદી થઇ ગઇ હતી; મ્હનેતો હજી પણ એની તબિયત માટે ધાસ્તી છે. તે કાલસુધી તો પથારી વશજ હતી અને આજ હજી તો છે, પરન્તુ વળી પાછે ઉથલો ન ખાય એ મ્હને મ્હોટી ફિકર છે.

તે બસો નવાળ ત્યાંથી ગયો અને આશક માશુક—આ શુદ્ધ પ્રેમીનું યુગલ એકલું પડ્યું. ગુલબદન બારીએ હવા ખાવા ઉભી રહી; ફ્રાંજિસખાન પણ ત્હેની કાંધક પાસે જઇ ઉભો રહ્યો.

“બાનુ સાહેબ !” ત્હેણે પુછ્યું, “ત્હમે હજી પણ મ્હારી સાથે ગુસ્સે છો !”

“હું ગુસ્સે ?—ના ના. ત્હમારી સાથે ગુસ્સે જ થઇ નથી.” ગુલબદને અચકાતાં અચકાતાં જવાબ દીધો અને ત્હેને બાગમાંની તે દિવસની ખીના એકદમ સાંભરી આવી તેથી શરમાઈ ગઇ.

“અને ત્હમે મ્હારો તે દિવસનો ગુનો તદ્દન માફ કર્યો છે ?”

“ત્હમારો ગુનો ?” ગુલબદન કાંધક સિમતમય મુખથી બોલી, “હા. જો તે ગુનો હોય તો તે મ્હેં માફ કર્યો છે. મૃત્યુ પામવાની તૈયારીમાં હોય એવાં માણસોએ પોતાને ઈશ્વર માફ કરે એટલા માટે પણ ખીજાઓના ગુના માફ કરવા જોઇએ. અને મ્હને ખાત્રી છે કે હવે બહુ દિવસ હું આ દુનિયામાં રહી શકનાર નથી.”

“બેગમ સાહેબ !”

“હા. હા. એતો નક્કી જ છે. એ તો ખરું છે કે હું આજ મંદ-વાડની પથારીમાંથી ઉઠી છું, પરન્તુ તે કાલે ત્હેમાં પાછી—ત્હેમાંથી કદી પણ ફરી ઉઠી ન શકાય એવી રીતે પડવાને માટે જ છે, એની પણ મ્હને તો ખાત્રી જ છે. અને તેથી—તેથી જ આપણે છેલ્લી વખત મળ્યાં હતાં ત્યાં ત્હમને દિલગીરી ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે ત્હમારી સાથે વર્તવાને માટે હું ત્હમારી પાસે માફ માગી લઉં છું.”

ફ્રાંજિસખાને જવાબ દીધો નહિ.

“તહમે મહને નહિ માફ કરો ?—ત્યારેતો તહમારો સ્વભાવ ખરેખરો ગુસ્સાવાળો હોવા જોઈએ અને તહમને ખુશી કરવા પણ મુશ્કેલજ થઈ પડતું હશે !”

ક્રાંતિજ્વળાને પ્રત્યુત્તર ન જ વાળયો.

“તહમે મહને નહિજ માફ કરો ? બધું બૂલી નહિજ જાઓ ?”

“બૂલી નહિ જાઉં ?—જાનુ ! ના ના. કદી પણ નહિ. તહમારો દરેક શબ્દ—દરેક દૃષ્ટિપાત મહારા હૃદયમાં એવાંતો ગાઠ ચ્લોટી ગયાં છે કે તહમને તો મૃત્યુનો કૂર હાથજ ઉખેડી શકશે. તહમે જે કામમાં હાજર હતાં તહેનો એક વિભાગ પણ હું બૂલી જાઉં ? આપણી બેતી વચ્ચે જે હકીકત બની હતી તહેનો એક લેશ માત્ર પણ ભાગ મહારાથી કદી પણ બૂલાવાનો નથી—તે ખરેખરો પવિત્રજ છે. હવે, મારી ?”—તહેણે તહેનો લાંબો કરેલો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ નમ્રતાથી તહેના ઉપર ચુંબન કર્યું અને કહ્યું, “ઓ પવિત્ર-પ્રિય ગુલબદન ! હું હુઝરતમુમ્મદના સમ ખામને કહું છું કે, તહમે મહારાં ઘણુંજ નુકસાન કર્યું હોતતો બહુજ સારું થાત—કારણ, તો મહને તહમને માફ કરવાનું મળી આવત; ખરેખર ! હાલતો મહારે કાંઈજ માફ કરવાનું નથી.”

તેઓ બંને ચૂપ થયાં; અન્તે ગુલબદને વાત ફરીથી ચાલુ કરી. તહેણે પુછ્યું, “તહમે ખંભાતથી ખહાર ઘણો વખત ફરી આવ્યા; બહુ આધે ગયા હતા ?”

“હા.”

“અને મુસાફરીમાં બહુજ ગમ્મત મળી હશે.”

“હા. ઘણીજ; કારણ હું જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં મ્હે ગુલબદન ખાનુનાં વખાણજ સાંભળ્યાં છે.”

“અમીર ક્રાંતિજ્વળાન,” તહેણે તહેને દટતાવાળા શબ્દો પરન્તુ નમ્ર મ્હેરાથી વધારે બોલતો અટકાવ્યો, “મહને ફરીથી ખોદું લગાડશો ?”

એમ કરવું થોડા વખતમાં મહારી સત્તાની ખહારજ જશે. હવે મહારો શું કરવાનો ધરાદો છે તે કદાચ તહમે ધારી શકશો.”

“પાછા પ્રવાસે જવાનો ?”

હા, એજ. પરન્તુ હવે હું ખંભાત છોડીશ તે તો હમ્મેશને માટેજ. કારણ હું હવે ફરીથી અહિં આવવાનો વિચાર રાખતો નથી.”

“હેં ? ફરીથી આવવાના નથી ?” તે આધરાધથી બોલી હતી; “અરે ! ના, ના, એનતો નહિ હોય ત્હમે મ્હને મૂકીને જશો ?”—તે પે-તાના મ્હોંમાંથી નીકળી ગયેલા શબ્દોથી સરમાઈ બોલી, “મ્હારા કાકા સા-હેબને મૂકીને જશો ? એમજ હું કહેવા માગતી હતી. મ્હારી ખાત્રી છે કે ત્હમે ફક્ત મસ્કરીજ કરાછો.”

“મ્હારા જીવના સમ, બેગમ સાહેબ ! હું ખરેખરેજ કહું છું.” અને ત્હમે ક્યાં જવા ધરાદો રાખો છો ?”

“અમરપસ્તાનના કિનારા તરફ; ત્યાં લગ્ન કરનારાં વહાણોનું રક્ષણ કરનારા ઇસ્લામી મંડલમાં હું ભળીશ અને ચાંચીયા વગેરે લૂંટારૂ ધાડ પા-હુઓની સામે હું લડીશ. કદાચ પેગંબર સાહેબની મહેરબાનીથી એકાદ વ-હાણનો ઉપરી પણ હું થઈશ, ત્યારે હું તે વહાણનું નામ ગુલબદન રાખી-શ. મ્હારા સૈનિકો તથા ખારવાઓ લડવા જતી વખત પણ ‘ગુલબદન’ એ-જ યુદ્ધગીત ગાશે, મ્હારા વાવડા ઉપર પણ અર્ધચન્દ્રની સાથે ગુલબદ-ન વિરાજશે અને મ્હારી ખાત્રી છે કે તેથી હું હમ્મેશાં દિગ્વિજયો તથા અજીતજ રહીશ.”

“અરે ! આતો ખુલ્લી મસ્કરી છે, અમીર ! ત્હમે મ્હારી લાગણીઓ-નો આમ તિરસ્કાર કરો એવું મ્હે કાંઈ કર્યું હોય એમ મ્હનેતો સાંભરતું નથી.

“ત્હમારી લાગણીઓનું રક્ષણ કરવાને તો હું ખંભાત છોડી દેવાને તત્પર થયો છું; બેગમ સાહેબ ! હું અહિં રહેવાથી કોઈ પણ વખત ત્હમને દિગ્ગીરી થવાનો સંભવ છે. જે સુખી મનુષ્યની દૃષ્ટિ ત્હમને આ-ન્નદ આપવાની તે હું નથી; પરંતુ હું મ્હારાથી જેટલું બની શકે તેટલું કરવાને તૈયાર છું—હું ત્હમને દુઃખથી દૂર રાખવાને પ્રયત્ન કરીશ.”

“અને જેની ચાહના ત્હમારા ઉપર આટલી બધી પ્રીતિમય છે અને જેની મિત્રતા ત્હમારા વિષે આટલી બધી પ્રેમપૂર્ણ છે, તે નવાબને આવા ત્હેના જરૂરના વખતે ત્હમે છોડી દઈ જતા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યોજ છે?”

“હું ત્હેમની મિત્રતાને માટે ઘણાજ આભારી છું, પરંતુ તે મ્હને સુખ આપવાને બસ નથી, તે મ્હારા પગ આગળ મ્હોટાં રાજ્યોનાં રાજ્યો મૂકે તોપણ ત્હેમની મિત્રતા અને તે રાજ્યો મ્હને સુખ આપી શકે તેમ નથી. વળી હું ત્હેમના મદદમાં જરૂરની વખતે નથી રહેતો એ હોય આવશે,

તોપણ તે હું સહન કરીશ, પરંતુ મ્હારાથી અહિં ચિત્ત વ્યથતામાં રહી શકાય તેમ નથી. હું પછીકથી ન્હારી નાઉં છું એમ ન માને એટલી નવાબ સાહેબને મ્હારી ખાત્રી તો છેજી ! ”

“ ત્યારે ત્હમારું સુખ એટલું બધું મોઘું છે ? ”

“ હા. એનાથી પણ ઘણુંજ વધારે મોઘું છે ? ” મહેને ફક્ત એકજ, વસ્તુ સુખી કરી શકે તેમ છે; અને તે હુટણીએ પડીને પણ માગી ચુક્યો છું ” ત્હેણે ગુલબદનનો હાથ પકડ્યો અને ઘણીજ આતુરતાથી ઓઠે દાખ્યો. “ ગુલબદન ? મ્હેં તે માગી છે અને મ્હારી વિનંતીનો અસ્વીકાર થયેલો છે. ”

“ ત્હમે એક વિચિત્ર પ્રકારના ઉત્સાહી છો, ” તે ઘણીજ મુશ્કેલાઈથી બોલી; અને પોતે શું બોલી તે પણ બાળ્યેજ નાખ્યું હશે. ફ્રાજિલખાન ધીમે ધીમે ધીમે ત્હેની પાસે આવ્યો અને નમ્ર વિનંતી કરતો હોય એવી રીતે તે બોલ્યો “ ગુલબદન ? ”

“ હું શું કરું એમ ત્હમે ધમ્મોછો ? ”

“ મ્હારું જીવનસુખ ત્હમારાજ હાથમાં છે. ”

તે ફ્રાજિલખાનના સામું કાણેક પ્રયત્ન અદૃઢતાથી જોઈ રહ્યો, અને પછી ઉતાવળથી હાથ ખેંચીલઈ, બોલી ઉઠી, “ હમણાં ત્હમે અહિંથી ના-ઓ; હું હુકમ કરું છું કે ત્હમે નાઓ ! ખુદાને ખાતર મ્હારી પાસેથી નાઓ ! ”

ફ્રાજિલખાને નિરાશામય અને દુઃખદ મ્હેરાથી પોતાના હાથ જોડ્યા; અને ત્હેણે નમ્રતાપૂર્વક પોતાનું માથું નમાવ્યું. તે ધીમે ધીમે પગલે વિચારમય હોય એમ ચિન્તાતુર મુખપ્રકૃતિથી બારણા આગળ જઈ પહોંચ્યો અને ઉમ્મર ઓળંગતે ઓળંગતે ત્હેને ખુશખબતી મ્હાવાને તથા છેલ્લી રાત્રી લેવાને મ્હેં ફરવ્યું. એવામાં એકાએક તે ત્હેના તરફ દોડી ગઈ, ત્હેનો હાથ પકડ્યો અને તે છાતી સરસો દાખ્યો. “ ફ્રાજિલ ! ” તે બોલી, “ હું ત્હારીજ છું ! ” અને તે બેભાનથઈ બોલ્યાચાલ્યાવિના ત્હેના પગ આગળ પડી.

પ્રકરણ ૨ જી.

એક ભયંકર વચન.

હવે ભાગ્યશાળી ફાજિલખાનના જેટલો કોણ સુખી હતું?—હવે ફતેહનો ત્હેની પોતાનીજ હતી, અને જીવનસાધ્યના લાંબાકાળથી આશા રખાયલા શબ્દો ગુલબદનના હોઠમાંથી ઝર્યા હતા. ફાજિલખાને ત્હેને ધીમે રહીને જમીન ઉપરથી ઉચકી લીધી અને પાસેની ગાદી ઉપર સુવાડી ત્હેની પેમાદ્ર આંખો ધીમે ધીમે પાછી ઉઘડી અને ત્હેણે ફાજિલખાનને ગુલબદનનું માથું પોતાના હાથ તળે રાખી એડેકો જોયો જે વીરનરનાં ત્હેને રાત્રિયે હમ્મેશાં સ્વપ્નાં આવ્યા કરતાં હતા, જેની મૂર્તિ દિવસે ત્હેના હૃદયમાંથી દૂર ખસેડી શકાતી નહોતી, અને જેને માટે ત્હેણે આટલી બધી વેદનાઓ સહન કરેલી હતી, ત્હેની મનોહર આકૃતિ પોતાની પાસે, પોતાના સ્વામિત્વમાં આવેલી પોતાનીજ—પોતાના જીવનમયજ થયેલી જોઇ, ત્હેણે પોતાનું માથું ફાજિલખાનના હૃદયઉપર નાંખી દીધું.

એકખીજની સામે શાન્ત આનન્દમાં જોતાં તેઓ પોતાનું સ્વરૂપ બૂલી ગયાં. તેઓ જાણે કોઇ દિવ્ય, સુખમય ભૂમિમાંજ જઈ પડ્યાં હોયની એમ ત્હેમને લાગવા માંડ્યું. ગુલબદનને તો એમજ લાગ્યું કે જાણે દિવાનખાનું બદલાઈને સ્વર્ગજ ત્યાં બનીગયું હોયની; પાસે આવતી—રમતી—પ્રસ્વેદ સ્હોતી મીઠી અનીલ લહરીઓ જાણે સ્વર્ગદૂતો અને દિવ્ય ગાયકગણો હોયની; બહારથી—દૂરથી સંભળાતો જગતનો કલરવ જાણે મધુરાં સ્વર્ગીય પંખિડાંઓના મીઠા ગીતધ્વનિ હોયની; અને હૃદયને ઉપજતા આહ્વાદથી જાણે આખી પૃથ્વીની સર્વ વસ્તુઓ સુખમયતાનાં ભિન્નભિન્ન પરન્તુ સુચિરાં રૂપ હોયની !—આ સર્વ ત્હેને ત્હેની સ્નેહભક્તિને માટે અભિવંદન આપતું હોયની એમ જણાવા લાગ્યું; અને ગુલબદન પોતાના નિયંતાનો આવા અલભ્ય સુખની પ્રાપ્તિમાટે અંતરૂનાં ઊંડાં ઊંડાં સ્થાનોમાંથી પણ આભાર માનવા લાગી. જીવનના આખા ઇતિહાસમાં આવો બનાવ એકાદ વખતજ બનેછે. ત્હેના આગમનની આશા રાખવી અને ત્હેને માટે ઉત્સુકજ રહ્યાં કરવું એ સુખ છે; જ્યારે તે પણ આવી પ્હોચે છે ત્યારે પોતાનો આત્મા ત્હેવી સ્વર્ગીયતામાં ભાગ લઇ શકે એવો રાખે છે—અને હૃદયસાથે હૃદયનું લગ્નમાણે છે, તે પણ સુખ જ છે, પરન્તુ તે દિવ્યસુખની પણ આવી ગઈ, પરન્તુ

જતે જતે અનુભવાઈ-ભોગવાઈ, તહેવું સ્મરણ માત્ર પણ સુખ નથી એમ કોણ કહી શકશે ? ડહા દિલસુકો ! ત્હમારે કહેવું હોયતો બલે કહો કે આનાં ક્ષણિક સુખ તર્ક અને સત્યનાં પ્રચંડ સ્વિકારણો આગળ ઓગળતી જતી બરફના જેવી, નિર્જીવ કલ્પનાઓનાં જૂઠાં સ્વપ્નાં છે; પરંતુ તે વૃથા છે. અરે ! વિશ્વમાં કોઈપણ પ્રકારનું સુખ એવું તો બતાવો, જે ચિરસ્થાયી છે અને જેની કલ્પનાને સુવર્ણ રંગ દેવો નથી પડતો ?

“ ફ્રાંજિલ ! તું મ્હને અતિપ્રિય છે,” ગુલબદન બોલી ઉઠી; કારણ અત્યારે બદરા અને ત્હેની ડહાપણબરેલી શિખામણોનું તદ્દન વિસ્મરણ થયેલું હતું.—

“ અરે ! તું મ્હને ધણો ધણો બહાનો છે.”

તે યુવાને ત્હેના પદ્મ જેવા નાગ્નુક બદનને છાતી સરસું વધારે વધારે ચાંપી, ત્હેનો આભાર માન્યો; અને પહેલીજ વાર પોતાના હોઠ ત્હેના પરવાળાં જેવા મૃદુ હોઠ સાથે ચાંપ્યા. આલ્લાહ જીવનની સ્વર્ગીય પળને અદેખાઈ આવી.

તેજ વખત બારણામાંથી નવાખે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. એલચી એકાએક માંદો થઈ જવાથી બહાદુરશાહ છૂટો થયો અને ફ્રાંજિલખાન તથા ગુલબદન પાસે તરતથી પાછો આવ્યો. ત્હેનાં પગલાંનાં અવાજે આ પ્રેમી દંડને પોતાના સ્વર્ગીય સ્વપ્નમાંથી જાગૃત કર્યું. ગુલબદન ફ્રાંજિલના હાથમાંથી એકદમ ચીસ પાડીને છટકી ગયો; અને ફ્રાંજિલખાન બાજુ કે આવી સ્થિતિમાં નવાખે જોયો ત્હેથી પણ બેદરકાર હોયતી, એમ ધીમે ધીમે હોં બોલ્યો.

બહાદુરશાહ ત્હેમના તરફ કેટલીક મિનિટ સુધી ક્રોધ, દિલગીરી તથા હૃદયગમ નિરાશા બરેલી મુખાકૃતિથી જોઈ રહ્યો. ત્હેણે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખ્યો, આકાશ તરફ જોયું, અને ધીમે ધીમે બાજુ કાંઈ ગાઠ વિચારમાં જ લીન થયેલો હોયતી, એમ દિવાનખાતામાંથી ચાલા માંડ્યું.

“ મહાન બહાદુરશાહ ! જરા મહેરબાની કરીને હોમા રહો ! ” તે અમીર બોલી ઉઠ્યો.

નવાખ પાછો ફર્યો, અને ત્હેની આગળ ફ્રાંજિલખાન છુટણીએ પડ્યો. બહાદુરશાહે ત્હેના તરફ પોતાના વિશ્વાસનો ધાત કર્યો હોય, અને પોતાની મિત્રતાનો ખસાખસ બદલો વાળ્યો હોય એવા ગુન્હેગારની પેઠે આ પગે

પડેલા યુવાન અહમદનગરીની તરફ શાન્ત અને ગંભીર દ્રષ્ટિથી જોઈ રહ્યો.

“ પરદેશી યુવાન ! ” તહેણે સખી અવાજે કહ્યું, “ માશી માગવાના તહમારા સઘળા પ્રયત્નો વૃથાજ છે. ”

“ માશી ! ” ફાઝિલખાને હિમ્મતથી કહ્યું, “ ના મહારા મહેરબાન ! ખુશ્મરત ગુલબદનને સ્હાવા માટે હું કોઈ પણ પ્રકારની માશી માગવા ઇચ્છતો નથી. એતો જે માણસ ગુલબદન બેગમને જીવે અને ન સ્હાય તહેને માટે એવી માશી માગવાનું કામ તો હું રાખું છું; છતાં પણ ગુલબદનને સ્હાવું એ ખરેખર જોગુંડો હોય, તો તે એવો જોગુંડો કે તહેમાંથી પરમેશ્વર મહને મુક્ત કરશેજ, કારણકે તહેણેજ ગુલબદનને સ્હાવા લાયક બનાવીછે. ”

“ તહમે આવી તહમારી ઘેલછા-ગાંડાઈ ભરેલી માશીકપર બહુ ભાર મૂકતા જણાયો છો, ” નવાબે તિરસ્કારથી કહ્યું, “ તહમે એમતો ધારતાજ હશે કે એ પણ હું ધ્યાનમાં લઉં. ”

ફાઝિલખાને જમીન ઉપર ઉભો થતે થતે કહ્યું, “ મહારા સરકાર ! હું એ ફરીથી કહેવાને પણ આંચકો ખાઈશ નહિ, કે મહેં જે કંઈ છે તહેને માટે માશીની કાંઈ પણ જરૂર નથી; હું ગુલબદનબેગમ સાથેના મહારા પ્રેમને માટે ક્ષમા સ્હાતોજ નથી, પરંતુ ઉલટું તેમ કરવાને માટે તહમારી રજા માગું છું. બહાદુરશાહ ! હું તહમારી ભત્રીજાને સ્હાઉં છું; અને તહેની સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરું છું. ”

આવી અણધારેલી હિમ્મતવાળી માગણી સાંભળીને નવાબ ચમક્યો.

“ એટલું તો ખરુંજ છે, ” તે અહમદનગરી યુવાને બોલવાનું પાછું શરૂ કર્યું, “ કે હું આત્યારે એક અખબરો, ગરીબ, અને સમશેરમાંજ દોલત રાખનાર પરદેશી છું; અને તેથી હાલતો ખંભાતના જેવી સલ્તનત-મહારાજના હાકેમની ભત્રીજા અને વારસની સાથે મહારી નિકા પઢવાની માગણી હશી કહાડવા જેવીજ લાગશે. પરંતુ, નવાબ સાહેબ ! હું આસમાનના કસમ લઉં છું કે, મહારી તો ખાત્રીજ છે કે મહાન બહાદુરશાહ પોતાની પુત્રીસમાન ગુલબદનને એવા માણસોને તો આપશે નહિજ, કે જેમની પાસે ફક્ત જગીરો, ઇલ્કાબો અને ખજાના છે—અગર જેઓ પોતાનામાંથી તો કીર્તિનું એક પણ કિરણ પ્રકાશિત કરવાને અશક્ત હોવાથી પોતાના બાપદાદાનાં માન અકરામ ઉપર થનથનાટ કરી રહ્યા છે. હું એખખી રીતે કબુલ કરું છું કે ગુલબદન ખાતુનો હાથ મહને

મળે તહેવું કાંઈ પણ કામ મહેં કર્યું નથી, પરન્તુ તહેવા કોઈ પણ પ્રયત્નમાં હું ફતોહમંદ થઈશ અથવા બેહસ્તનશીન થઈશ, એને હવે કાંઈ બહુવાર લાગે તેમ નથી.”

નવાબે ગુસ્સાથી પોતાનું મોં ફેરવી ત્યાંથી જવા માંડ્યું.

“ કાકા સાહેબ ! એમના ઉપર ગુસ્સે ના થાઓ, ” ગુલબદન બોલી; તહેણે બહાદુરશાહને પોતાના બંને સ્ફટિક હાથથી રોકવા જતાં તહેને મળે બાઝી પડી અને પોતાની આંખમાં ભરાયલો આંસુનો ઉભરો તહેની છાતીમાં સંતાડ્યો.

“ તહમારે ગમે તે માગણીઓ કરવી હોય તે કરો ! ” ફાઝિલખાને નવાબને કહેવાનું ચાલું રાખ્યું, “ ગુલબદનનો હાથ મેળવવાને તહમે ફોડો તે કામ કરવાને હું તૈયાર છું તહમારી મરજીમાં આવે તે મહેને ફોડો, પછી તે ગમે તેટલું મુશ્કેલ હશે તોપણ હું કરીશ. જે કામના ઇનામતરીકે ગુલબદન બેગમ છે. તે ગમેતેટલું વિચિત્ર—ગમે તેટલું કઠિન હશે તોપણ તે મહારે મનતો રમત જેવુંજ લાગશે. હું ખુદના સોગન ખાધને કહું છું કે, અત્યારે ખંભાત કોઈ એવીજ મહા ભયંકર દુઃખદ સ્થિતિમાં હોય અથવા દશ હજાર ખંજરો તહમારી જીંદગીની સામે ઉઘાડવામાં આવ્યાં હોય તો તે સર્વને એકી વખતે શાન્ત કરી દેવાને સમર્થ છું; ગુલબદન મહારું ઇનામ—અને પછી ગમે તે કરોડો દુખમનોનાં દળ ખંભાતને ઘેરીને પડ્યાં હોય તોપણ હું તહેમની સામે થઈને પણ ખંભાતને બચારી શકુંજ, એમ મહારીતો ખાત્રી છે. ”

“ મહેં રાજ્યની ઘણા વખતથી નિમકહલાલાથી અને પ્રીતિથી નોકરી બજાવી છે, ” બહાદુરશાહે કડવું મોં કરી જવાબ દીધો, મહેં મહારી જીંદગી કોઈપણ પ્રકારની આનાકાની કર્યા શિવાય મહા સંગ્રામોમાં ખંભાતને ખાતર ઝુકાવી છે; મહેં મહારું લોહી બેદરકારીથી વહેવડાવ્યું છે; અને મહેં તહેના બદલામાં મહારી જઈક ઉમ્મર શાન્તિઆરામમાં ગાળવાની ઇચ્છાશિવાય બીજું કાંઈ માગ્યું જ નથી, પરન્તુ તહેમાં પણ હું ઠગાયો છું. મહારા દિલોબ્બન દોસ્તો, મહારા યુવાવસ્થાના મિત્રો, મહારા જીંદગીના બિરાદરોને લૂંટારાઓનાં ખંજરોએ મહારી પાસેથી જુલમથી પડાવી લીધા છે. અને તહમે ફાઝિલખાન ! જેના ઉપર મહેં આટલી બધી મહેરબાની રાખી, તે તહમે પણ હવે આ મહારું બાકી રહેલું આરામ લેવાનું

કેકાણું હવે લૂંટી લીધું છે. ગુલબદન ! મહેને જવાબ દે; તહાં હૃદય ફાજિલખાનને તહે હવે ન ફરી શકે એવી રીતે અર્પી દીધું છે ? ”

ગુલબદનનો એક હાથ ત્હેના કાકાના ખભા ઉપર હજી પડી રહેલો હતો; અને બીજા હાથથી તહેણે ફાજિલખાનનો હાથ પોતાના હાથમાં પકડી રાખેલો હતો. છતાં ફાજિલખાન અસંતુષ્ટ રહ્યો નવાખના છેલ્લા સવાલે તહેનું હૃદય વીધી નાંખ્યું, ત્હેનો મહેરો ફિક્કો પડ્યો. અને જો કે ગુલબદને ત્હેનો હાથ દબાવ્યો તેથી તહેણે પણ બેગમનો હાથ સામા દબાવ્યો; પરંતુ તહેણે સંશયથી પોતાનું માથું જરાજરા હલાવ્યું અને શોકની મૃદુનમ્રતાથી ત્હેના મ્હોં સામે એવી નજરથી જોઈ રહ્યો કે જાણે તે ત્હેના હૃદયના અંતરપટ ઉકેલવાને પ્રયત્નો કરતો હોયની ! બહાદુરશાહે ધીમે રહીને ગુલબદનનો હાથ પોતાના ખભા ઉપરથી ખસેડ્યો, અને પછી શોકમય તથા વિચારશીલ રહેવાથી તે દિવાનખાનામાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. ગુલબદન પાસેની એક બેઠક ઉપર પડીને આંસુ ઢાળવા લાગી. અને ફાજિલખાન નવાખને જાણે ત્હેનો ઠરાવ પોતાનું ભાવિ નકી કરવાનો હોયની, એમ આતુરતાથી એક નજરે ત્હેના સામું જ જોઈ રહ્યો.

આમને આમ કેટલીક મિનિટો ચાલી ગઈ. મહેલમાં કોઈ ભયંકર શાન્તિ પ્રસરી હોય એમ જણાતું હતું; બહાદુરશાહ કોઈ મહાપ્રયાસ કરીને ઘણાજ મ્હોટા—દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવતો હોય એમ જણાતું હતું. આ પ્રેમી દુન્દ આ દેખાવનો અન્ત જોવા ઇચ્છતું, છતાં ડરતું હતું; અને જેમ જેમ મિનિટો જવા લાગી તેમ તેમ ત્હેમની આતુરતા વધતી ગઈ અને હૃદયજીવનમાં તેલ રેડાતું ગયું.

“ફાજિલખાન !” આખરે નવાખ એક જગોએ ઉભો રહીને બોલ્યો; અને ફાજિલખાન પણ નરમાશનાં પગલાંથી ત્હેની તરફ વળ્યો. “યુવાન અમીર !” તહેણે કહ્યું, “મ્હેં હવે નિશ્ચય કર્યો છે; ગુલબદન ત્હમને સ્થાય છે અને હું પણ ત્હેના મનની ઇચ્છાવિરુદ્ધ ન આવું, એટલો ત્હેને સ્હાઉં છું; પરંતુ ગુલબદન એટલી તો કિમતી છે કે પહેલીજ માગણીએ મ્હારાથી એકદમ ત્હેને આપી શકાય તેમ નથી. હું જેની સાથે ત્હેને પરણાવું, તે ત્હેની સાથે પરણવાને યોગ્ય હોવો જોઈએ. તે ત્હેની નોકરીના બદલામાંજ મળી શકે; અને એવું કોઈ પણ કામ નથી કે જેના ધનામતરિકે ગુલબદન

લાયક ન હોય. ત્હમારો રાજ્યઉપરનો હક હજી ધણોજ નજીવો છે. પરંતુ હાલ એક મ્હોટી નોકરી ગળવવાની તક ત્હમારા હાથમાં આવી છે. માણેકચંદ, દયાલસિંહ, અને જવાઝખાનનો ખૂની જન્યો એને અહિં લઇ આવે! જીવતો અથવા મુવેલો આ મહેલમાં લૂટારા અને ખૂનીઓના ભયંકર સરદાર અબ્બદુલને અહિં પકડી લાવે!”

જે જવાખના ઉપર પોતાની આખી જીંદગીના સુખ અથવા દુઃખનો આધાર હતો, ત્હનો છેડો આવે આવેલો નિર્ધિક્ષિતખાન ચમકી ઉઠ્યો. ત્હને મ્હોંધેથી રંગ ઉડી ગયો.

“મ્હારા મ્હોટા સદ્દાર!” તે આખરે અચકાતો અચકાતો બોલ્યો, “ત્હમને સંપૂર્ણરીતે ખબર છે કે—”

“હા. હું સારી રીતે જાણુ છું” બહાદુરશાહ વચમાં બોલી ઉઠ્યો, “કે અબ્બદુલને પકડવાનું કામ ત્હમને સોંપું છું તે કેટલું મુશ્કેલ છે. મ્હારે માટે તો મ્હારે એટલું પણ કબુલ કરવું પડશે કે, હું તો કસમ લઇને કહું છું કે, આખા ચાંચીયાઓનાં વહાણોના કાફલા બાળી મુકવા અથવા રૂમશામના * દરિયાકાફલામાંથી એકજ વહાણથી રસ્તો કાપી તુર્કી વાવટા વાળું વહાણ હાથ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં આ સેતાનની સાથે દોરતી કરનાર અબ્બદુલને પકડવાનો પ્રયાસ મ્હનેતો વધારે અધરો લાગે છે; એ દરેક ઠેકાણે હોય છે પણ જીવે તો ક્યાંય પણ ગળવાનો નહિ, એને ઘણાં જોયો છે પણ કોઇ ઓળખી શકતું નથી, એની હુશિયારી અને આલાકીએ રાજ્યની છુરી જસુસ મંડળી તથા નગર રક્ષકોને પણ થકવી નાંખ્યા છે, એનું નામ સાંભળીનેજ બહાદુરમાં બહાદુર ખંભાતીઓ પણ ધ્રુજે છે, અને એના ખંજરના કપાટામાંથી હું પણ રાજ્યસન ઉપર છું તોપણ બચી શકું તેમ નથી. ફાજિલખાન! હું શેની અને કેટલી મ્હોટી માગણી કરું છું, તે હું જાણું છું; પણ હું શું ઇનામ આપી શકું તેમ છું તેથી પણ અબ્બદુલો નથી. તમે અચકાઓ છો? સુખ રહ્યા છો? ફાજિલખાન! મ્હેં ત્હમારી કેટલાક વખતથી ધ્યાનથી પરીક્ષા કરી છે. મ્હેં ત્હમારામાં અલૌકિક બુદ્ધિનાં ચિહ્ન જોયાં છે, અને તેથીજ ત્હમારી પાસે આવી માગણી કરું છું. ફાજિલખાન! જે અબ્બદુલને કોઇ પણ માણસ જીર કરી શકે તો તે તુંજ છે. હું જવાખની રાહ જોતો ઉભો છું.”

ફાજિલખાને મુંગામુંગા ઓરડામાં આમ તેમ ફર્યો ફર્યું. આ કામ મહા ભયંકર સાહસરૂપજ હતું. જો અખદુલને ખબર પડે તો પછી થઈજ રહ્યું; ફાજિલખાનના બાર વાગીજ નયા. પણ ગુલબદનરૂપી ઇનામ ! તહેણે ગુલબદનની સામે એક દૃષ્ટિ નાંખી, પરંતુ તે તો મ્હોં તકિયામાં સંતાડી ગાદીઉપર પડી હતી. તે નવાખની પાસે ગયો.

બહાદુરશાહ—“ બોલો ત્યારે, ફાજિલખાન !—ત્હમે શો નિશ્ચય કર્યો ? ”

ફાજિલખાન—“ હું જો અખદુલને જીવતો પકડી ત્હમારે સ્વાધીન કરું તો ત્હમે કસમ ખાઈ ફહો છો કે ગુલબદનનું લગ્ન મ્હારી સાથેજ કરશો ? ”

બહાદુરશાહ—“ હા. નક્કીજ—ત્હમારીજ સાથે; પરંતુ તે પહેલાં નહિ. ”

ગુલબદન—“ ઓ ફાજિલખાન ! મ્હને ફિકર રહે છે કે આનું પરિણામ થણુંજ બોલું આવશે. અખદુલ એવો લુચ્ચો—એવો ભયંકર છે ! ત્હમે બહુજ સંભાળજો, કારણ જો એકજ વાર ત્હમે ત્હેની પાસે ગયા તો તું રાક્ષસનું ખંજર જે—”

ફાજિલખાન (ત્હને બોલતાં અટકાવીને)—“ અરે ! ગુલબદન ! વધારે ન બોલતાં;—મ્હને ફતેહની આશા તો રાખવા દો. મહાન બહાદુરશાહ ! ત્હમે મ્હને વચન આપો કે અખદુલ ત્હમારા હાથમાં આવ્યો કે પછી ગુલબદનખાનનું લગ્ન મ્હારી સાથે કરવામાં ત્હમે કાંઈ પણ બહાનાં નહિ કહાડો. ”

બહાદુરશાહ. —“ હા. હું સોગન ખાઈને કહું છું કે, ખંભાનનો આ મ્હોટામાં મ્હોટો દુષ્મન મ્હારા હાથમાં જીવતો અગર મુંવેલો સોંપો અને પછી ગુલબદનનું ત્હમારી સાથે લગ્ન કરવામાં આકાશ અને પૃથ્વી એક થાયતો પણ હું વાંધો ફહાડવાનો નથી. અને હું મારો હાકેમીશબ્દ—મ્હારું નવાખી વચન આપું છું. ”

ફાજિલખાને નવાખનો હાથ મુંગે મ્હોંયે લઈ ત્રણવાર હલાવ્યો. તે ગુલબદનતરફ ફર્યો અને બોલવા જતો હતો એવામાં ગબરાયલા મનથી આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. એવામાં સ્હાંજના પાંચ વાગ્યા.

“ વખત ઝડપથી આવ્યો જાય છે ! ” તે બોલ્યો; “ હવે વધારે વાર કરવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. ચોવીસ કલકાકમાં આજ મહેલમાં આ ભયંકર ખૂની અખદુલને પકડી હાજર કરીશ. ”

બહાદુરશાહે માથું હલાવ્યું, “ યુવાન માણસ ! ” તહેણે કહ્યું, “ ત્હમારાં

વચનમાં ઓછા ખાત્રીવાળા થાઓ; મહને ફેલા કરતાં કરવા ઉપર વધારે વિશ્વાસ એસે છે.”

ફ્રાન્સિસખાન, (ગંભીર અને દૃઢ)—“પરિણામ ગમે તે આવે તોપણ, કાંતો હું મહાર્ વચન પાળીશ અથવા આ મહેલનો ઉમ્મર ફરીથી ઓળંગીશ નહિ. મહેં તે દુષ્ટની કાંઈક નિશાનીઓ મેળવી છે અને મહને તો ખાત્રીજ છે કે તહમને બધાંને કાલે એકાદ હાસ્યરસમય દેખાવ બતાવી તહમારાં મન રંજન કરીશ; પછી જો હાસ્યને બદલે કરુણા રસ ઉત્પન્ન થઈ આવે તો પરવરદિગારની ઇચ્છા પ્રમાણે થાઓ !”

બહાદુરશાહ.—“યાદ રાખો કે વધારે ઉતાવળ વધારે નુકશાનકારક જ છે. તહમને અત્યારે ફતેહની કાંઈક આશા હશે તે પણ ઉતાવળ અને અવિચારથી નાશ પામશે.

ફ્રાન્સિસખાન—“ અવિચાર, સરકાર સાહેબ ! જે મહારી પેઠે જીવ્યો છે, અને મહારા જેટલાં દુઃખોમાં દળાયો છે, તે અવિચાર તો ક્યારનોયે ભૂલી જવોજ જોઈએ.

ગુલબદન. (એતો હાથ લમ્પને)—“ તોપણ, વિનંતી કરું છું કે તહમારી શક્તિનો બહુજ ગર્વ ના રાખતા. બહાદ્રા ફ્રાન્સિસ ! કાકા સાહેબ તહમને ચલાય છે અને તહેમની સલાહ ઘણી ડહાપણ બરેલી છે. અબદુલ્લના ખંજરથી સાવચેત રહેજો ! ”

ફ્રાન્સિસખાન—“ તે ખંજરથી બચવાનો સારામાં સારો રસ્તો એજ છે કે તે તહેને વાપરવાને જરા પણ વખત આપવો નહિ; આ કામ એવી-સ કલાકમાંજ બનશે અને જો એટલા વખતમાં નહિ બને તો કદી પણ બને તહેવું નથી. હવે મહાન સરદારાં હું આપની રજા લઉં છું. આવતી કાલે હું આપને બતાવી શકીશ કે પ્રેમથી ન બની શકે એવી આખી દુનિયામાં કાંઈ પણ વસ્તુ નથીજ. ”

બહાદુરશાહ.—“હા. પ્રયત્ન કરવાને; પણ સંપૂર્ણ રીતે પારખાડવાને? ”

ફ્રાન્સિસખાન.—“ એ સઘળું તો આધાર રાખે છે—” બોલતે બોલતે, તે એકદમ અટકી પડ્યો; અને તહેની મુખાકૃતિ ઉપરથી એતો સ્પષ્ટજ જણાતું હતું કે જેમ જેમ તે ગુલબદનના ચહેરા તરફ વધારે વધારે જોતો હતો તેમ તેમ તહેની મનોવ્યથા વધારે વધારે વધ્યે જતી હતી. તહેણે અચિરાપથી બહાદુરશાહની સાથેની પોતાની વાતચીત ચાલુ રાખી.

“ મહાત્મ બહાદુરશાહ ! ” તહેણે કહ્યું “ મહેને નાહિંમત ન કરતા; પરન્તુ હવે મહેને જોવા દો કે હું તહેમને વધારે હિમત અને ખાત્રી આપી શકું છું કે નહિ. કાલે તહેમે આજ વખતે એક મ્હોટી મિજલસ ભરજો. તહેમાં બપોરથી ખંભાતના અમીર ઉમરાવોનાં સઘળાં સ્ત્રી પુરૂષોને આવવાનું આમંત્રણ કરજો; કારણ કે જો મહારૂં કામ હું ફતેહમંદીથી કરી શકું તો તે સઘળાં મહારો વિજય જોવાને હાજર રહેતો સાઈ એવી મહારી ઇચ્છા છે ! ખાસ કરીને છુપી જાસુસ મંડળીના સઘળા ઉપરીઓને હાજર રાખજો, કારણ કે ભયંકર અબદુલ્લ જોવો માણસ જેની સામે પ્રયાસમાં આપું ખંભાત થાકી ગયું છે તહેને પકડવાનો છે અને આપની સમક્ષ હાજર કરવાનો છે. ”

બહાદુરશાહ (કેટલોક વખત સુધી તહેની સામે આશ્ચર્ય અને અદ્ભુતાથી જોઈ રહીને)—“ બહુ સાઈ; તે સઘળા તો હાજર રહેશેજ. ”

ફાઝિલખાન—“મહારા સાંભળ્યા પ્રમાણે માણેકચંદના અકાળ મૃત્યુ પછી તહેમે મુલ્કાં સાહિબખાનના ઉપર પાછી મહેરબાની રાખવા માંડી છે. તહેણે તહેમારી ખાત્રી કરી છે કે રકતુદીન, રહીમખાન વગેરે ઉમરાવોની ટોળી સામેની તહેારી ઝેરમહેરબાની અયોગ્ય હતી. મહારી છેલ્લી મુસાફરીમાં મહે આ યુવાન અમીરોનાં બહુ વખાણુ સાંભળ્યાં છે અને મહારી પણ તહેમની સાથે વધારે ઓળખાણુ કરવાની વૃત્તિ થઈ છે માટે તહેમને જો કાંઈ ખાસ કારણુ ન હોય તો તહેમને પણ બોલાવશો. ”

બહાદુરશાહ—“ હા તેમ પણ કરવામાં આવશે. ”

ફાઝિલખાન—“ હવે ફક્ત એકજવાનું બાકી રહ્યું છે, જે હું ભુલી ગયો હતો. મિજલસમાં બધા આવી રહ્યા શિવાય તહેનું કારણુ કોઈને જણાવશો નહિ. અને પછી મહેલની આસપાસ સિપાઈઓ અને પ્હેરગીરોની ટુકડીઓ ગોઠવજો, અને, મિજલસ જે ભાગમાં મળવાની હોય તહેના બારણા આગળ પણ પહેરેગીરોનો પ્હેરો રાખશો તોપણ કાંઈ હરકત નથી. કાફલુ અબદુલ્લ એવો તો સેતાની બદમાશ છે કે તહેની સામે જેટલી સાવચેતીઓ લઈએ તેટલી ઓછી. પ્હેરેગીરોને ભરેલી બંદુકો અને ઉઘાડી તલવારોથી ફરવાનો હુકમ આપજો અને તહેમને સખ્ત તાકીદ કરશો કે હરકોઈ માણસને અંદર પેસવા દેવું પરન્તુ કોઈને પણ અંદરથી બહાર જવા દેવું નહિ. ”

બહાદુરશાહ—“બહુ સાઈ. તેજ પ્રમાણે કરીશું ”

ફાજિલખાન—“હીક ત્યારે હવે મ્હારે ખીજું કાંઈ પણ રહેવાનું રહ્યું નથી. મહાન બહાદુરશાહ ! સત્તામાલેકુમ ! ગુલબદન બેગમ ! કાંતે પાંચ વાગે આપણે પાછી મળીશું અથવા આ હંદગીમાં છેલ્લી સત્તામા !”

એટલા શબ્દો બોલો ફાજિલખાન ઘણીજ ત્વરાથી ચાલતો થયો. બહાદુરશાહ વિચારમાં પડ્યો, અને ગુલબદને પોતાના કાકાની છાતી ઉપર માથું નાંખી રોધ, મનનો ઉભરો ખુશ બહાર ફાટ્યો.

પ્રકરણ ૩ જી.

મધ્યરાત્રિનું મંડલ.

ફત્તેહ !” મુલ્તાં સાહિબખાનના મહેલમાં જ્યાં આપણા મુખ્ય કાવતરાંખોરો એકલા મળેલા હતા ત્યાં પ્રવેશ કરતાં રૂઝુદીન બોલી ઉઠ્યો; “આપણું કામ ફાંકીરીતે ચાલ્યું જાય છે. ફાજિલ આજ રહવારે ખંભાતમાં આવ્યો અને અબદુલ્લે માગેલી રકમ તહેને ક્યારનીયે પહોંચી ગઈ.”

સાહિબખાન—“ફાજિલનામાંયે કાંઈ ખુદ્દિ ઓછી નથી; મ્હારા મનમાં તો એમ છે કે એ ભલે જીવે અને આપણા પક્ષમાં આવે. તે કાંઈ પણ વખત બિન સાવચેત રહેતો નથી—”

રૂઝુદીન—“એવા રખડેલોએ સાવચેત રહેવુંજ જોઈએ. જે મને લોકોથી ધણુ છુપાવવાનું છે, તેમણે તો સાવચેતજ રહેવું જોઈએ.”

રંગીલરામ—“મ્હારા સાંભળવા પ્રમાણે ગુલબદન પણ તહેની તરફ બેદરકારીથી જોતો નથી.”

રૂઝુદીન—“અરે, કાલ સુધી જરા રાહ જુવો; અને પછી એની મરજી હોયતો ભલેને સેતાન અને તહેનીયે દાદીની સાથે ખ્યારમાં પડે, એમાં કાંઈ આપણી હરકત નથી. અત્યાર સુધીમાંતો ક્યારનું અબદુલ્લનું ખંજર એને બેઠી પડ્યું હશે.”

રહીમખાન—“આ અહમદનગરી ફાજિલ બાબત મહેં ઘણીયે તપાસ કરી પણ કાંઈજ અહમદનગરમાંથી પણ માલુમ પડતું નથી, એ બહુ નવાઈ જેવું છે. મારા કાગળોમાંથી એટલુંજ મળી આવે છે કે એવું કોઈક કુટુંબ પહેલાં હતું પણ તહેનો છેલ્લો અમીર બિન વારસ મરી ગયો પણ પંદર વીસ વર્ષ થઈ ગયાં અને કદાચ કાંઈ તહેના દૂરના સગામાંનું જીવતું હશે તો તહેની અહમદન-

મરના રાજ્યમાં કાંઈ ખર્ચ નથી કરણુ કે તહેની જાગીરો જે સરકારમાં જન્મ થઈ તહેમના ઉપર હક કરવા કોઈ હજી સુધી આવ્યું હોય એમ સાંભળ્યું નથી. ”

સાહિબખાન—“ તહેમને બધાને મિજલસમાં બોલાવ્યા છે કે ? ”

રહીમખાન—“ હા. અમને બધાને. ”

સાહિબખાન—“ ઠીક, ત્યારે તો. પેલી ત્રિપુટી દૂર થયા પછી જરા મહારી બલામશુની નવાબઉપર અસર થઈ લાગે છે ખરી. સ્થાંજે વળી પાછી બેઠક છે. બહાદુરનો હજીર એમ કહેતો હતો ખરુંકની ? ”

રંગીલરામ—“ હા. એણેજ કહ્યું હતું. ”

દોસ્તયંદ—“ એમાં કાંઈ કપર તો નહિ હોય ? બલા લગવાનાં જો એને આપણા કાવતરાની જરા પણ ખબર પડે તો !—મહારા તો દાંત પણ કકડે છે. ”

સાહિબખાન—“ છટ ! આપણી ખટપટની તહેને શી રીતે ખબર પડે ? એમ બનવું તો તદ્દન અસંભવિતજ છે. ”

દોસ્તયંદ—“ અસંભવિત ? ખંભાતનો એકે એક રખડેલ, ખિસ્સાકાતર અને ગળાકાતર આપણી નોકરીમાં રાખવામાં આવ્યો છે અને તેથી નવાબને તહેની કાંઈક ચેતવણી અગર નિશાની મળી જાય એમાં કાંઈ નવાબ જેવું છે ? આપણો ભેદ એટલાં બધાં માણસો જાણે છે કે, હજી સુધી તહેને તહેની ખબર પડી નથી એજ નવાબની વાત છે ! ”

રહીમખાન—“ બસો માણસ છે તો ! દીવો લખને ફરનાર માણસ તો અંધરામાંજ રહે છે. શીંગડાં ફેરનાર માણસ શિવાય બીજાં બધાં મનુષ્યો તે જાણ શકે છે. પરંતુ મદારે પણ કબુલનો કરવુંજ પડશે કે આપણી સર્વ ધારણાઓ પાર પાડવામાં હવે હીલ કરવાની જરૂર નથી; કારણુ નજીવી વસ્તુઓથી પણ આપણે વખતે પકડાઈ જઈએ. ”

રંગીલરામ—“ દોસ્ત ! તહેમે ખરું કહ્યો; હવે બધી વસ્તુઓ તૈયાર છે. ફક્ત ધા કરવાનીજ વાર છે. ”

રૂકનુદીન—“ ખરે, કંટાળેલા લોકો જે આપણી તરફ છે, તે આપણે જો આજ રાત્રે આપણી યુક્તિએને અમલમાં લાવીએ તો બહુ રાજ થાય, આમને આમ વાર કરીજ કરો અને ધીમે ધીમે તહેમનો બહાદુર ઉપરનો શુરસો ઓછો થઈ જશે, અને તે આપણને મદદ કરવાને નાલાયક

જાહે જશે.”

રહીમખાન.—“ચાલો ત્યારે હવે આપણે બાજી સર કરી દઇએ; અને તહેમું શુભ મુહૂર્ત કાલેજ રાખો. નવાખને મહારાજ હાથમાંજ રહેવાદો. હું મહારી કઠાર મુઠમુઠી તહેના પેટમાં ખોશી દઇશ અને પછી ગમે તે ચાઓ પણ, બેમાંની એક વાતતો થવાનીજ:—કાંતો આપણે બધું ઉથલ પાથલ કરી નાંખી આ બધી તસ્દી અને આફતમાંથી ઉગરી જઇશું અથવા તો સદ ખુશ્લા મુકી દઇને વેળાસર બીજી દુનિયાં તરફ સાથેજ સ્વારી કરવા મંડી પડીશું.”

રેફુદીન.—“દોરત ! આપણે નવાખની મિજલસમાં હથિયાર બંધન જવું.”

સાહિબખાન.—“છુપી જામુસ મંડળીના સઘળા અસલદારોને હાજર રાખ્યા છે—”

રંગીલરામ.—“ત્યારે તહેમને તો એકે એકને સાફ કરી નાંખવા !”

દોલતચંદ.—“અરે ! હા હમણાં વાતો કરવી ઠીક લાગે છે પણ તે વખત ખબર પડશે ! વખતે આપણે માટેજ એ સઘળી ગોઠવણ થઇ હોયતો ?”

રંગીલરામ:—“હેં ! છદ બાયલા ! તું તો હમ્મેશનોજ બહીકણ બિલાડી રહેવાનો ! ત્યારે ઘેર રહેવું હોય તો ત્યારી નમાલી જીંદગી બચાવજે પણ જો આપણું કવતરં ફત્તેહ પામે છે તો પછી જોજે કે, તહેજે નાણું ધીરું છે, તહેમાંથી રાતી બદામ પણ તહેને કેવી મળે છે ? જા ઘેર રહેવું હોય તો ઘેર રહેજે પણ પછીથી પૈસા લેવાને ત્યારું કાળું મ્હોં બતાવતો ના !”

દોલતચંદ.—“રંગીલરામ ! તહેમે ભૂલ કરોછો; તહેમે મહારા વિષે આમ ધારીને મ્હારું અપમાન કરોછો. મહારી હિમ્મતની ખાત્રી કરવી હોયતો આપડી તલવારો ! આવો બેંચો મહારી સામે. હું તમારા સઘળાના જેટલોજ બહાદુર છું, પણ મ્હલુની કૃપાથી તમારા જેવો ‘આગનો બબૂકો’ નથી.”

સાહિબખાન.—“અરે, એમ ધારો કે આપણું ધાર્યું ન થયું,—ધાર્યો પાસા ન પડયા; તોપણ બહાદુર એકવાર જ્યાં મૃત્યુ પામ્યો કે પછી લોકોને જેમ જૂમે પાડવી હોય તેમ પાડવા દોને ! આપણી પાસે ખલીફાની

* પરવાનગી અને મંજૂરી ક્યાં નથી ?”

રહીમખાન.—“હે, ખલીફાની ? તે શું આપણી તરફ છે ?”

સાહિબખાન. (તેની તરફ એક કાગળ ફેંકીને)—અરે વિશ્વાસુઓ ! દયો વાંચો. ખલીફા આપણને મદદ કરશેજ; કારણકે બહાદુરે તેની ધર્માધ્યક્ષ તરીકેની સત્તાનો અનાદર કર્યો છે, અને આપણે તે ફરીથી સ્થાપિત કરવાના છીએ. દોલ્લતઅંદ ! હવે મહેરબાની કરીને નકામી શંકાઓ ઉભી ન કર્યા કરો; કારણ કે હવે આપણે રહીમખાનની દરખાસ્ત પ્રમાણે એકદમ કામ કરવાનું છે. આપણા મળતીઆઓને હવે રૂઝુદીનને મહેલે બોલાવી જોડતાં હથિયાર આપવાનાં છે. આવતી કાલની મધ્યરાત્રીના ડાંકા થાય કે તરત તેણે નવાખની બેઠકમાંથી છટકી જઈ, હથિયાર ખાનાનો કબજો લઈ લેવો. હુકીમખાન જે ત્યાંનો ઉપરી છે તે આપણા પક્ષનો છે. અને એકદમ આપણે માટે દરવાજા ખુલ્લા મુકી દેશે.”

રંગીલરામ—“અને વહાણોનો સરદાર ખુશરબેગ જ્યાં ગરબડ અથવા અવાજ સાંભળશે કે તરત પોતાનાં માણસો લઈ આપણી મદદે ઉતરી આવશે.”

રૂઝુદીન—“આહા ! ખરેખર, આપણી ક્ષતિહતો નક્કી છે.”

રહીમખાન—“આપણે હવે કરવાનું એટલુંજ છે કે જેમ બને તેમ વધારે ગરબડ મચાવી મૂકવી. આપણા દુખમનોને ખબરજ ન પડે કે દોસ્ત કોણ છે અને શત્રુ કોણ છે અને આપણી ટોળી શિવાય આશું થાય છે, કોણ કરે છે અને શા માટે થાય છે, તેની કોઈને પણ ખબર પડવા દેવી નહિ.

રૂઝુદીન—“અલ્લાહના કસમ ! જેમ જેમ કામ કરવાનું પાસે આવતું જાય છે તેમ તેમ હું તો ખરેખરો ખુશી જ થતો જાઉં છું !”

રંગીલરામ—“આપણે આપણી ટોળીવાળાઓને ઓળખવાનાં નિશાન—ઘોળાં કુલ, રૂઝુદીન ! તમને બધે વહેંચી દીધાં છે ?”

રૂઝુદીન—“હા. અરે, એને તો ફેટલાએ દિવસ થઈ ગયા.”

રહીમખાન—“થયું ત્યારે. હવે તે વિષય ઉપર વધારે બાંજગડ કરવાની જરૂર નથી. આવો, દોસ્તો ! પ્યાલા ભરો. આપણું કામ પૂરું થયા પછીજ હવે તો મળીશું, તે પહેલાં નહિ.”

---

* પેગમ્બર મહમ્મદનો વારસ અગાદમાં રહેતો હતો. અગાદ વારસા પછી પણ તે આખા મુસલમાની ધર્મનો નામનો ધર્માધ્યક્ષ તો હતોજ.

દોલતચંદ.—“ પરંતુ મહને લાગે છે, કે આપણે હજી પણ એ બા-
બત ચાન્તપણે વિચાર કરવાની બહુજ જરૂર છે. ”

રૂઢીમખાન.—“ છટ્ ! બળવા અને ફિતુરને વિચાર અને ડહાપણની
સાથે કાંઈ પણ લેવા દેવા નથી; નિરાશા અને અવિચારીપણું એજ
આવા કામેમાં આપણાં દોરત ચવાને વધારે યોગ્ય છે. એકવાર કામ શ-
રૂ મધ ગયું; ખાંભાતનું એવી રીતે કથલ પાથલ કરી નાખ્યું કે કાંઈ
શેઠ નોકર અથવા રાજ્યખંધારણ એકવાર રાજા પ્રજાને ઓળખી જશે
કે નહિ; કે પછી વિચાર અને ડહાપણની જરૂર, આપણને તે ગરબડ કે-
ટલે સુધી જવા દેવી ત્હેની તપાસ કરવા માટે પડશે. ચાલો, ચાલો, ચા-
રો ! ખ્યાલા-કડાવો ! કાલે જ આપણને મિજબાની આપીને નવાબ પો-
તાનું નિકંદન વાળવાજ આપણને બોલાવે છે, એ જ્યારે મહને સાંભરે
છે ત્યારે તો ત્હેની મૂખામી ઉપર જરા પણ હસવું આવ્યા વિના રૂ-
હેવું નથી. ”

રૂઢીમખાન.—“ અને ફાજિલની બાબત તો—,

ફાજિલનેતો હું કબરમાજ સુનેલો જોઉં છું; પણ આપણે કાલ ન-
વાબની મિજલસમાં જતા પ્હેલાં અમદુલ્લની સાથે એકઠવાર મેળાપ થા-
વતો સારું. ”

રૂઢીમખાન.—“ બલે એ કામ અમે ત્હમનેજ સોંપીએ છીએ. હ્યો ત્યા-
રે ! અમદુલ્લ ધણું જીવો ! ”

સઘળા.—“ અમદુલ્લ ધણું જીવો ! ”

સાહિબખાન.—“ અને આપણું કાલનું કામ ફતેહ પામે ! ”

દોલતચંદ.—“ આમીન ! ”

રૂઢીમખાન.—“ આ શરાબ બહુ મીઠો લાગે છે; અને દરેક મ્હેરો
ફક્કડ લાગે છે. પરંતુ અડતાળીસ કલાક પછી આપણે ત્હેવાને ત્હેવાજ ર-
હીશું ? આપણે હસતા છુટા પડીએ છીએ; પરંતુ બે રાત પછી આમ
હસતા મળીશું ? હશે ! શિકર નહિ. ! ”

પ્રકરણ ૪ થું. છેલ્લો દિવસ.

ઈસ્વીસનના નવમા સૈકાની શરૂઆતમાંજ, (અણુહીલપુરના ચાવડા વંશના રાજા યોગરાજના સમકાલીન) દક્ષિણ ગુજરાત રાષ્ટ્રકૂટ નૃપતિ ત્રીજા ગોવિન્દના વખતમાં રત્નંબ નામના એક ન્હાનકડા રાજાના નામ પરથી ગમ્ભૂત બંદરનું નામ રત્નંબતીર્થ પડ્યું. ત્યાર પછી ખંભાતને, ગુજરાતના ઇતિહાસ સૌરાષ્ટ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહથી ન્હાસતા બાગતા અને હિંનાચાર્યના આશ્રયપામેલા (પાછળથી ગુજરાતના રાજા) કુમારપાળના ગુપ્ત રહ્યાણુ તરીકે સ્મરે છે; તથા ગાદીએ આવ્યા પછી મહારાજા કુમારપાળ તેજ સ્થળે જૈનધર્મની દિક્ષા લેછે અને દેવસ્થાનો બંધાવે છે તથા સમરાવે છે વગેરે આલેખી, તેનું ઉપકાર વૃત્તિથી વર્ણન કરે છે. અને ગુજરાતના છેલ્લા રજપુત રાજા કરણવાદેલાનો પરાજય થયા પછી, દિહી સાર્વભૌમ ઇસ્લામી સુલતાન અલ્લાહ-ઉદ્-દીનનો એક નસરત ખાન નામનો સરદાર ખંભાત લૂટે છે, જ્યાંથી કાપુર 'હળર દિનારી' (હળર દિનાર આપીને ખરીદ કરેલો ગુલામ), જે આગળ જતાં આખા હિન્દુસ્થાનની સદતનતની લગામો હસ્તગત કરે છે તેના પકડાયાની વાત કહી, હિન્દુઓના રાજ્યને છેલ્લી સલામ કરે છે ।

મુસલમાનોનો વખત પણ ખંભાતને માટે પોતાના ઇતિહાસમાં વારંવાર જગો કરતો જણાય છે; પરંતુ તેમાં તથા મરાઠાઓના વખતમાં પણ તે બંદરનું સ્મરણ થાણું ખરું તેમાંથી મળી આવતી અસંખ્ય કુંટને લીધેજ થાય છે. અહાદુરશાહના રાજ્ય જેવા થોડાજ પ્રસંગો તેને શાન્ત સમૃદ્ધ તથા સ્વતંત્ર રહેવા દઈ શકે છે. ગુજરાતના સુલતાનોનું સામિપ્ય તેને આ પ્રમાણુ તેની સ્વતંત્રતામાં હાનીકારક થઈ પડ્યા છતાં, તેને વિસ્તાર તથા પૈસા અહમદાબાદનું તે બંદર હતું તેને લીધેજ વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. આટલુંજ અને આવું આવું અસંખ્યજ આપણે આપણા દેશના એક મુખ્ય બંદર, શ્રીમાન શહેર, તથા પ્રસિદ્ધ નગર વિષે જાણી શકીએ છીએ એ અતિશયનીય નથી ?

પરંતુ આપણા ઇતિહાસ લેખકો કરતાં પણ વધારે અને આધાર રાખી શકાય એવી ખબર આપણને પરદેશી મુસાફરોનાં જખાણો ઉપરથી મળી શકી છે.

અમલસદી લખે છે કે 'ખંભાતનું નામ અગદાદમાં (પણ) ઘણું વિખ્યાત હતું, અને ત્યાંના જોડા ઘણા પંકાતા તથા વપરાતા હતા.' તે કહે છે કે, ત્યાં કોઈ બાનીયા નામનો બ્રાહ્મણ (માલખેતના બલ્હાર નરાધિપના દિવાન અથવા સુબા તરીકે) રાજ્ય કરતો હતો જે મુસલમાનો તથા ખ્રીસ્ત પંરદેશીઓની સાથે ઘણીજ સારી રીતે વર્તતો.' તે ખંભાતનો અખાત નામ ધલ, યુફ્રેટિસ અને તિગ્રીસ નદીઓનાં મુખ કરતાં વધારે વિશાળ હતો એમ લખે છે અને અખાતને બંને કાંઠે આવેલાં સુંદર ગામડાં, મનોહર જાગીરો, તથા ખુશનમા બાગબગીચા આવેલા હોવાથી ખંભાત વધારે સુશોભિત લાગતું હતું એમ ઉત્સાહથી કહે છે. પોપટ, મોર, અને હિંદુ-સ્થાનનાં અનેક અનેક પક્ષિઓ તહેની ઉધાનકુંજોમાં મળી આવતાં. ઈબ્નીહોકલ અને અલ ઈદ્રીસી, એ બંને મુસાફર લેખકો તહેને હિંદુ-સ્થાનનાં મુખ્ય શહેરોમાં ગણે છે, અને સાઈ દરિયાઈ લસ્કર તથા વહાણોના કાફલાઓ રાખવાનું તે સ્થાન હતું એમ લખે છે. તહેના રાજ્યને તામે પિરમ વગેરે કેટલાક ખેટ હતા અને ગુજરાતનાં બંદોરોમાં તે પણ એક મુખ્ય હતું. તાઝીયત -અલ-અમસારનો કર્તા અબ્દુલ્લાહ વસ્સાફ લખે છે કે, ગુજરાતને પરદેશીઓ ખંભાત નામથીજ ઓળખતા હતા. અને ત્યાં વર્ષમાં બે વાર લીલી દ્રાક્ષનો પાક ઉત્પન્ન થતો હતો.

ત્યાં બ્યાપાર પણ ઘણોજ જહોજો અને વિવિધ પ્રકારનો ચાલતો હતો. ઇ. સ. ૧૧૫૪થી ૧૧૮૯ સુધીમાં ખંભાત અને ખીન્ન કેટલાંક બંદોરોમાં થઈ એક કોડ અને દસલાખ રૂપિયાની કિમ્મતના તો એકલા દસ હજાર ઘોડાજ વેચાયા હતા; અને તહેમાંનો મ્હોટો ભાગ ખંભાતેજ લીધો હતો. બારમોસા ઘણોજ ઉત્સાહથી ખંભાતની ખુબસુરતી, સમૃદ્ધિ અને વિસ્તારનું વર્ણન કરે છે અને તહેને પંદરમા તથા સોળમા સૈકાનાં ખ્રીસ્ત યુરોપિયન પ્રવાસીઓનાં લખાણો ઉપરથી ઘણોજ સારો ટેકો મળે છે નિકોલો ડીકોન્ડી લખે છે કે તે પરાંની સાથે બાર માઈલના ઘેરાવામાં વિસ્તરણ હતું અને નાનાપ્રકારના બ્યાપારનું સ્થાન હતું; એથેનેસિયસ નિકોટિન અને વર્થેમા નામના પ્રવાસીઓ પણ તહેને ટેકો આપે છે અને તહેનાં રેશમી કાપડ વગેરેનાં બહુ વખાણુ કરે છે. તહેના બારમાંથી વહાણો અખા હિંદુસ્થાન તથા આફ્રિકાની સાથે બ્યાપાર કરવાને ઉપડી જતાં. ટેરી પોતાની 'મુસાફરી'માં લખે છે કે ખંભાત રાતાસમુદ્ર સાથે પણ

વ્યાપારી સંબંધ રાખતું હતું. ત્હેના કાટ કિલ્લાનું વર્ણન પણ એક ભે-
ખકે સારી રીતે કરેલું છે.

ઇ. સ. ૧૬૬૪માં ખંભાત પ્રસિદ્ધ સુરત ખંદર (જેમાંથી તેજ સા-
બમાં શિવાજી લૂંટીને અટળક પૈસો લઇ ગયો હતો) તેના કરતાં પ-
ણુ ખમણું મ્હોટું હતું, એમ માલમ પડી આવે છે. આ ઉપરાંત છેક
સત્તરમા સૈફા સુધીના મુસાફરો પણ ત્હેની ઘણીજ પ્રસંશા કર્યા વિના
રહેતા નથી. તે પછી ત્હેની પડતી થવા માંડી; મરાઠાઓની લૂંટફાટ મુ-
સલમાનો રોકી શક્યા નહિ; અને પરિણામ એ આવ્યું કે ત્હેનો વ્યાપાર
પાયમાલ થઇ ગયો. તથા હિદયારતના ચક્ર ઉપર રમતી વિચિત્રતાના દૈવ
દુર્વિયોગ (irony of fate) ને લીધે ખંભાતનો અખાત પણ જે સ-
મરાવવાને—ચોખ્ખો, ખુલ્લો રાખવાને જે પ્રયત્નો ત્હેની સમૃદ્ધિના કાળમાં
થયા કરતા હતા તે હવે જૂલાઇ ગયા; અખાત પુરાઇ જવા માંડ્યો;
સુરત ગુજરાતનું મુખ્ય ખંદર થયું; અને ખંભાતના બારમાંથી 'વહાણો
હમ્મેશાંને માટે અદૃશ્ય થયાં ! x

ખંભાતની ઉપા જગૃત થઈ ત્યારે આનન્દમય અને રમણીય હતી.
અને જાણે તે દિવસે કાંઇજ અદ્ભૂત અવનવું બનવાનું નથી એમ
ત્હેને જોતાં વાંતજ હરકોઇ મનુષ્ય પણ કહી શકત; પરન્તુ ખંભાતની
સ્થાપનાના દિવસથી તે અત્યાર સુધી આના કરતાં વધારે ઉપયોગી દિવસ
કદી પણ ઉગેલો ન્હોતો. દુનિયામાં મ્હોટા ધરતીકંપો થવાના દિવસોનાં
પ્રભાતોનું કૃત્રિમ મનોહરત્વ-લાલિત્ય અહિં પણ દૃશ્યમાન થતું હતું;
અને શીતળ સમીર-નંદન સૂર્યોદય તથા કલાન્તિ રહિત સ્હવાર, એ સર્વ
નિઃસંશય મ્હોટા વિદ્વાન્ ફિલસૂફાને પણ બ્રાન્તિમાં નાખે એવાંજ હતાં !

રાજમહેલનાં માણસો ક્યારનાંયે જગૃત થઇ પોતપોતાને કામે
લાગી ગયેલાં હતાં. અસ્વસ્થ બહાદુરશાહે પોતાના અનિદ્રાશાલી પલંગનો
અરણનાં પ્રથમ ફિરજોનાં દર્શન થતાંજ ત્યાગ કર્યો હતો. ગુલબદને આ-

x ખંભાતના પૂર્વ ઇતિહાસની આ પુનઃ સ્મૃતિ, વખતે વાચકોને
આ સ્થાને અયોગ્ય, અસુચિત્ત લાગશે; પરન્તુ આ ત્હેના મધ્યકાલીન ઇ-
તિહાસની કથામાં આપણને હાલ અસંભવિત એવા દેખાવો-ચિત્રો-તથા
વર્ણનો આવ્યાં છે, જેમના બચાવમાં પણ-તે પ્રમાણે કરવું આવશ્યક હ-
તું, એમ ભેખકને સંપૂર્ણ રીતે જણાયાથીજ આ પ્રયાસ થયેલો છે.

ખી રાત્રિ ફાઝિલખાનનાં સ્વપ્નામાંજ ગાળી હતી અને નિદ્રા હડી ગયા પછી પણ અત્યારે તે અર્દ્ધનિદ્રિત સ્થિતિમાં ત્હેનાજ સ્વપ્નમાં લીન થઈને બેઠી હતી. ખંદુરાના હૃદયની ગુલબદન માટેની ચિન્તાઓએ ત્હેની નિદ્રાને નહસાડી મુકી હતી; કારણકે તે ગુલબદનને પોતાની પુત્રી કરતાં પણ વધારે બહાલથી ચલાતી હતા અને જાણતી હતી કે કાલના દિવસનું પરિણામ ત્હેના જીવનસુખની પરિસ્થિતિમાં ખતાવશે અથવા તે ત્હેને અનન્ત દુઃખોદધિમાં ડુબાવી દેશે. થોડાક વખત સુધી ગુલબદન અસાધારણ હર્ષમાં હોયની એમ દેખાતી હતી; તે પોતાની વીણાઉપર આનન્દનાં ગીતોને રમાડવા લાગી અને ખંદુરાને આટલી બધી શોકમય દેખાવા માટે ત્હેની મસ્કરીઓ કરતી હતી પરંતુ જેમ જેમ મધ્યાહનનો સૂર્ય મ્હકતો ગયો, તેમ તેમ ત્હેનો આ કૃત્રિમ આનન્દ પડતો ગયો. ત્હેણે વીણા ફેંકી દીધી અને ગભરાયેલી હોય એમ આમ તેમ આખા મહેલમાં ફરવા માંડ્યું. પ્રત્યેક નવી પળ ત્હેના હૃદયને નવી નવી ધારતીઓ આપ્યે જતી હતી અને થોડા વખત પછી બનવાના બનાવની વધ્યે જતી સમિપતા વધારે વધારે દુઃખદ થતી ચાલી.

ખંભાતના સર્વ પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થો, માનવન્તા સરદારો, અને કીર્તિવન્ત અમીર ઉમરાવો રાજમંદિરમાં ક્યારનાયે એકઠા થઈ ગયેલા હતા; જે વખતની અત્યંત ધારતી ગુલબદનના હૃદયમાં નિરંતર રહ્યા કરતી હતી, તે પણ આવી પહોંચ્યો; અને મ્હોટો દરબારમંડપ-દિવાનખાતું જ્યાં રાજ્યનો દરેક મ્હોટો માણસ તથા દરેક ખુબસુરત સુંદરી ત્હેની ધણીજ આતુરતાથી વાટ જોઈ રહ્યાં હતાં, ત્યાં ગુલબદનને લઈને ખંદુરાને જવાનો નવાખે હુકમ કર્યો.

ગુલબદન ધુંટણીએ પડી ઉંચી દષ્ટિ રાખી તથા હાથ જોડી બોલી, “ઓ ખુદા ! અમારા ઉપર મ્હેર કર ! અને આજનો દિવસ સુખકારક નીવડે એમ કરજે !”

જે સ્થાને ત્હેણે ફાઝિલખાનનો પ્રેમ સ્વીકાર્યો હતો તથા ત્હેની આમળ પોતાનો હૃદયપટ બોલી નાંખ્યો હતો અને જ્યાં ફાઝિલખાને ત્હેને માટે પોતાની જાંઘળી પણ જોખમમાં નાંખવાનું માથે લીધું હતું,—તેજ દિવાનખાનામાં મૃત શરીરની દિક્કાશવાળા મ્હેરાથી ત્હેણે પ્રવેશ કર્યો.

મિજલસ ભગ્ય અને દખલખા ભરેલી હતી; પરંતુ વાતચીત રમુજ

અને ખુશકારક હતી. હિન્દુસ્થાન અને ઈરાન તથા 'તુર્કસ્તાનની' રાજ્ય ખટપટો તથા જૂઠાજૂઠા પ્રકારના દુનિયામાં સર્વ સ્થળે બનેલા બનાવોની ઠેકાણે ઠેકાણે વાતો તથા ગપ્પાં ચાલ્યા કરતાં હતાં. મુલ્લાંસાહિબખાન અને રહીમખાન, નવાબની સાથે કાંઈ ગુપચુપ વાત ચીત-‘ગુપ્તેગો’ કરવામાં રોકાયેલા હતા, અને દોલતચંદ, રૂઝુદીન તથા રંગીલરામ એક ખૂણે ઉભાઉભા મધ્યરાત્રિએ ઉભી થવાની ખટપટની સામગ્રી કરતા હતા.

આકાશ હવે શ્યામ અને તોફાની વાદળાંઓથી ભરપૂર થવા લાગ્યું હતું. પવન અખાતની ખાડીઓમાં થઈને સૂસવાટો કરતો આમ તેમ દોડતો અને ખડખડ હસતો હતો. ધીમે ધીમે વરસાદનાં મોટાં ફેરાં ગાજવીજના તોફાન સાથે ગંભીર ધ્વનિ કરી રહ્યાં હતાં. અને કોઈ આકસ્મિક તોફાને ખંભાત એકદમ ઘેરી લીધું હોયના એમ જણાતું હતું. દરિયાનાં પાણી વાંસ વાંસ ઉછળતાં હતાં અને કોઈ બચકર આફત શહેરને માથે આવવાની હોય અથવા આવી હોયની, એવી સૂચના આ મહા ઝંઝાવાતમાં જોઈ મૃદુ ખંભાતીઓનાં હૃદયો ધ્રુજ્યા કરતાં હતાં.

ચાર વાગ્યા. ગુલબદનના ફિક્કા ગાલ, હળુ પણ વધારે ફિક્કા બનતા ગયા. બહાદુરશાહે પોતાના ચોખ્ખરના કાનમાં કાંઈક સૂચના કરી; અને થોડીવારમાં હથિયાર બંધ માણસો જાણે રાજમહેલને ઘેરી લેતાં હોયની એમ જણાવા માંડ્યું અને ખંહાર થતા હથિયારોના ખખડાટથી ત્હેની ખાત્રી થઈ.

એકદમ આખા મંડળમાં ચૂપકીદી પ્રસરી-મૈનનું સામ્રાજ્ય દૃષ્ટિગોચર થયું. યુવકો અને મૌવનાઓ પોતાની રસિક વાતો અથવા પ્રેમ-આલાપો અને વૃદ્ધ સભાસદો તથા અમલદાર મંડળ પોતાની રાજખટપટની વાતો કરતે કરતે એકદમ સાથેજ ચૂપ થઈ ગયાં. દરેક મનુષ્ય આસપાસ જોવા લાગ્યું; અને એક બીજાને આંખોથી ‘આશું થાય છે?’ એ પૂછવા લાગ્યું.

નવાબ ધીમે ધીમે મધ્યમાં આવી ઉભો. દરેક મનુષ્યની દૃષ્ટિ ત્હેના ઉપરજ અહોટી રહેલી હતી. કાવતરાંખોરોનાં હૃદયો ખાતી ફાટી નાંખે એવા ધબકારા કરવા લાગ્યાં; ત્હેમની મુખમુદ્રા શિથિલ અને શ્વેત થઈ ગઈ.

“ બિરાદરો ! ભાઈઓ ! ગભરાશોં નહિ, ” ત્હેણે કહ્યું. ‘, આવી અસાધારણ સાવચેતી સેવાને લીધે જરા પણ ખંહીશો નહિ ! આપ સર્વના

આનન્દનો કામ કરે એવું તો એમાં કાંઈ છે જ નહિ. દિવાન માણેકચંદ તથા મહારા નિમકહલાલ સલાહકારો દયાલસિંહ અને ખવાઝખાનનું ખૂન કરનાર તથા જે દુષ્ટના ખંજરનો ભોગ મહારો પ્રસિદ્ધ પરાણો સરદાર ખિજરખાન પણ વિના કારણ થઈ પડ્યો હતો તે ખૂની અબદુલના નામથી તો ત્હમે કાંઈ અજાણ્યા છોજ નહિ. આ બદમાશ, જે અંભાતના દરેક પ્રમાણિક માણસને બદલવા દેવાનું કારણ થઈ પડ્યો છે, જેને કાંઈ પણ વસ્તુ પવિત્ર અથવા પાક છેજ નહિ, અને જેણે અત્યારસુધીમાં આખા રાજ્યની સામે ટક્કર લીધા કરી છે તે-દુષ્ટ આ દોષજી સેતાન થોડા વખતમાં ધણું કરીને ત્હમારી સમક્ષ ઉભો થયેલો ત્હમે જોશો. ”

સઘળા (આશ્ચર્યથી)-“ અબદુલ ? હેં ખૂની અબદુલ ? ”

સાહિબખાન-“ પોતાની મેળે ! ”

બહાદુરશાહ-“ ના. ખરું કહેવડાવો તો પોતાની મેળે તો નહિંજ. પરંતુ અહમદનગરીફાજિલખાને ગમે તેમ થાય તો પણ અબદુલને પકડીને અહિં આણવાનું માથે લઈ, રાજ્યની આવી અનુપમ સેવા જીવના જોખમે પણ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. ”

એક અમીર.-“ મહેનેતો લાગે છે કે એ કામ કરવું એમને બહુજ મુશ્કેલ થઈ પડશે. હું તો ધારું કે ફાજિલખાન એ વચન પાળી શકશેજ નહિ. ”

બીજો અમીર.-“ પણ જો તે પોતાનું વચન પાળીજ શકે તો પછી ફાજિલખાનનો અંભાત ઉપર એટલો મોટો આભાર થશે કે ત્હને બદલો પણ નહિ મળે. ”

ત્રીજો અમીર.-“ ખરે, જો તેમ થાયતો આપણે સઘળા ત્હેમના મહાન ઉપકાર તળે આવવાનાજ; અને એવા મોટા આભારનો બદલો શું વાળવો તે પણ મહેનેતો જડતો નથી. ખરે ખરે ! આ ત્હેમનું કામ આખા રાજ્યને એક મોટી આફતમાંથી અને વિનાશમાંથી બચાવવાના જેવુંજ છે. ”

બહાદુરશાહ.-“ તે મહારું કામ છે-ત્હેમના કામનો બદલો વાળવાને હું તૈયાર છું. જો ત્હેમનાથી પોતાનું વચન પાળી શકાય તો ફાજિલખાન મહારી બત્રિજ સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરે છે; અને હું પણ તે કબુલ રાખવાને તત્પર છું. હા. મુલબદનજ ત્હેના બદલાઈ પ થશે. ”

સધળાં મનુષ્યો એક ખીજની સાથાં જોવા લાગ્યાં; કેટલાક ખરે-ખરે આનન્દ અને હૃદયપૂર્ણ આભારથી હર્ષિત થયેલા જણાતા હતા અને કેટલાક ધર્મી તથા હરીદાસની દુઃખ લાગણીઓથી મ્હીડાયેલા દૃષ્ટિગોચર થતા હતા.

રંગીલરામ (ધીમેથી)—“ રૂકુદીન ! આનું શું પરિણામ આવશે તે સમજાય છે ? ”

દોલતચંદ—“ મહારા જીવના સમ ! એ વિચારજ મ્હને તો પીપળાના પાંદડાની પેઠે ધૂળવ્યાં કરે છે. ”

રૂકુદીન (તિરસ્કારથી મ્હોં મલકાવીને) —“ ખરેખર ! અબદુલ વણી હાથમાં આવે એવોજ છે તો ! ”

રહીમખાન—“ મહેરબાનો ! હમારામાંથી કોઇ કદી શકે એમ છે કે ત્હેણે અબદુલને નજરો નજર જોયો છે ? ” કેટલાક ઉમરાવો. (સાથેજ) “ ના, ના. કદી નહિ. ”

એક અમીર—“ અરે, એતો એક જાતના ભૂત જેવો છે; જ્યારે આપણને એની સહુથી થોડી જરૂર હોય છે ત્યારે પહેલોજ આવીને ખડો થાય છે. ”

ગુલબદન—“ મ્હેં ત્હેને ફક્ત એક વખત જોયો હતો; પરન્તુ હું તો રાક્ષસને કદી પણ બૂલી જવાની નથી. ”

ખહાદુર—“ અને મહારી ત્હેની સાથે થયેલી મુલાકાત તો એટલી બધી મથકુર છે કે મહારે એક અક્ષર પણ બોલવાની જરૂર રહેતી નથી. ”

દોલતચંદ—“ મ્હેં એ દુષ્ટ વિષે અનેક પ્રકારની અને એક એકથી મ્હડતી-અદ્ભૂત વાતો સાંભળેલી છે; તેથી મહારીતો ખાત્રીજ થઈ છે કે એનું રૂપ ધારણ કરીને સેતાનજ દુનિયાને હેરાન કરવા આવ્યો છે. મહારા મત પ્રમાણે એને અહિં-આ સ્ત્રી પુરૂષોના મંડળમાં લાવવો એજ અયોગ્ય છે; કારણકે એ દુષ્ટ આપણાં બધાનાં-દરેકનાં ગળાં એક પછી એક રહેં શી નાંખે એટલો શક્તિવાન છે; ટુંકામાં એ ખરેખર નિર્દયતાનું જ પૂતળું છે. ”

“ભલા ભગવાન !” “ઓ ખુદા !” વગેરે ઉદ્દગાર કેટલાંક સ્ત્રી પુરૂષોનાં કોમળ હૃદયોમાંથી નીકળી ગયા; અને “હે ! આપણને સર્વને મારી નાંખે ?” —“આપણાં બધાનાં ખૂન કરી શકે ?” —“આ દિવાનખાનનાં માંજ એવું કુર કર્મ આદરે ?” વગેરેવગેરે પ્રશ્નો એક પછી એક ઉદ્ભવ્યા.

મા સાચા.

રહીમખાન.—“કુખ્ય વાત આટલી છે કે ફાજિલખાન એને પકડી શકશે કે એ ફાજિલખાનને ? હવે હું તો ફોતેટલીમ્હોટી સરત મારવાને તૈયાર છું કે આપણા અહમદનગરી અમીર સાહેબ કાંઈ પણ કામ કર્યા વિના પાછા આવશે.”

એક યુવાન સરદાર.—“અને હું તેથી વિરુદ્ધ એમ કહું છું કે, જો કાંઈ પણ મનુષ્ય અખદુલને પકડવાને યોગ્ય હોય તો તે ફાજિલખાનજી છે. મહારું ત્હેની સાથે ઓળખાણ થયું કે તરતજ મહેં તો નક્કીજ કરી નાંખ્યું હતું કે કોઈપણ દિવસ તે અહમદનગરી શરવીર ખંભાતના ઇતિહાસમાં કાંઈ એવું નામ મૂકી જશે કે જે જગતમાંથી તે ઇતિહાસની સાથેજ નાશ પામશે !”

ખીજો સરદાર.—“હાજી હું પણ આપની પેઠેજ ધાંધું. ફાજિલખાનને જોઈ મહારા મનમાં જે કાંઈ નવીન ઊર્મિ થઈ આવી ત્હેવી મહેને કાંઈ પણ દિવસ થઈજ નહોતી.”

રહીમખાન.—“ચાલો ત્યારે હું સરત માંડું છું કે અખદુલ મૃત્યુ પ્હેલાં પકડાય તો મહારે હજાર દિનાર આપવા.”

એક અમીર.—“કમુલ ! હું કહું છું કે ફાજિલખાન ત્હેને ન પકડી શકે તો હજાર દિનાર—”

ખહાદુરશાહ.—“અને જીવતો અથવા મુવેલો આપણે સ્વાધીન ન કરી શકે તો.”

રહીમખાન.—“મહેરખાન સાહેબો ! આ સરત ત્હમે જોઈ છે, અમીર કમાલુદ્દીન ! આ મહારો હાથ—હજાર દિનાર, જો જો હોં. !”

કમાલુદ્દીન.—“કમુલ.”

રહીમખાન. (હસતે મ્હોંચે)—“અમીર સાહેબ ! ત્હમારા હજાર દિનારને માટે ઘણા આભારી થયો છું. હવે તો સમજું છું. ખરેખર ! ફાજિલખાન એક હુંશિયાર અને ચાલાક યુવાન છે. ત્હેની ના નહિ; તો પણ હું તો ત્હેને પોતાની જાતની સલામતી વિચારવાની તથા પોતાની સંભાળ લેવાની સલાહ આપત; કારણ કે મહારા ધારવા પ્રમાણે અખદુલને પણ એકાદ બે મુક્તિઓ આવડે છે, નથી આવડતી એમ નહિ.”

ફાજિલખાન.—“આપ નામદારને પુછવાની રજા લઉં છું કે, ફા-

ક્રિષ્ણાનની સાથે સિપાહીઓ મોકલેલા છે કે નહિ. ”

ખુદાદુરશાદ.—“ ના. તે એકલાજ છે. અને તે ખૂનીની તપાસ કરવાને ગયે ત્હેમને લગભગ ચોવીસ કલાક થઈ જવા આવ્યા છે. ”

ક્રિષ્ણાન (રહીમખાનની તરફ) કહેલું—“ અમીરસાહેબ ! ત્હેમને તમારા હજાર દિનાર માટે ખુશખબતી મળ્યું છું;

રહીમખાન. (નમ્રતા પૂર્વક માથું નમાવીને)—“ આપ નામવરની આશીષ છે તો તે સફળ થયા વિના રહેશેજ નહિ; હવે જરા પણ દિલ્લે રહી નથી. ”

દોલતચંદ —“ હવે મ્હારો જીવ જરા જરા ઠેકાણે આવવા લાગ્યો; આલો ત્યારે દીક ! છેવટ શું થાય છે તે જોઈએ. ”

ક્રિષ્ણાનને પોતાના અવિચાર સાહસમાં ઉતર્યે તેવીસ કલાક થઈ ગયા હતા, ચોવીસમો કલાક પણ પૂરા થવા આવ્યો, છતાં ક્રિષ્ણાન આવી શક્યો નહોતો.

પ્રકરણ ૫ મું.

પાંચ વાગે છે.

નવાખ ચિન્તાતુર થતો ગયો; કમાલુદ્દીન પોતાના હજાર દિનાર માટે મનમાં ગભરાવા લાગ્યો; અને કાવતરાંખોરો પોતાની કુત્તેહની ખાત્રીને લીધે પોતાનું તિરસ્કારસૂચક હસવું પણ બાગ્યેજ ખાળી શકતા હતા; એવામાં રહીમખાને ગંભીર મુખાકૃતિથી કહ્યું “ જો અખબુલ પકડાઈને રાજ્યની સલામતી નિશ્ચિત થાય તો, એક તો શું પણ એવા એવા વીસહજાર દિનાર ખોવાને પણ તત્પર છું. ”

“ સાંભળો ! ” ગુલબદન બોલી ઉઠી, “ પાંચ વાગે છે. ” મિનારા ઉપરથી એક પછી એક એમ પાંચ તીવ્ર ધંટનાદ થયા, અને તે ગણતે ગણતે પણ પ્રત્યેક હૃદય ધડકવા લાગ્યું. જો ખુદરાએ ટેકા ન દીધો હોત તો ગુલબદન તો નક્કીજ પડી ગયા વિના રહેત નહિ, એવી ત્હેના હૃદયના જીવનની—શરીરની સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી. ઠરાવેલો વખત વહી ગયો, અને હજુ પણ ક્રિષ્ણાન આવ્યો નહોતો.

૨૬ ખુદાદુરશાદના મનમાં ક્રિષ્ણાનના પ્રતિ ખરેખરો નિઃસ્વાર્થ

પ્રેમ ઉત્પન્ન થયેલો હતો; અને તેથી અમ્બુલતી કટારીએ ફાવી જઈ પોતાનું કાળુ કર્મ હોય તો કેટલો વિનાશ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હતો—ફાજિલખાનના જેવા લાયક યુવાનની ખોટ ફેવી રીતે પુરી પડવાની—રાખ્યની અને ગુલબદનની સ્થિતિ શી થવાની...તથા અમ્બુલતી વાધને જેર કરનાર એકજ માણસ હતો તે પણ ગયો તો પછી તે ફાટીને કેટલો ત્રાસ આપવાનો—એ સર્વે ક્ષણેકપર્યન્ત તહેના મગજમાં ધૂન્યા કર્યું. ગુલબદને પોતાના કાકાની સાથે વાત કરવાને થોડાંક કલાકો બધાં; પરન્તુ ચિન્તા અને હૃદય કંપથી તહેનું મ્હોં બિડાઈ ગયું—જીભ બંધ થઈ ગઈ અને અશ્રુવેગે નેત્રપ્રદેશનો ત્યાગ કરી સ્વચ્છંદ ગતિ કરવા માંડી. તહેણે કેટલોક વખત તો હૃદયની બારિઓને દાખી રાખી, પરન્તુ હવે તે વાત તહેના હાથમાં રહી નહિ અને તહેનાથી એક બેઠક ઉપર બેસી જવાયું—હાંમાં રહેવાયુંજ નહિ. તહેણે બેઠે બેઠે ઇશ્વર સ્તુતિ કરવા માંડી, અને હૃદયના બિડામાં બિડા પ્રદેશોમાંથી પણ ફાજિલખાનની મદદ અને તહેના બચાવ કરવાની ઇશ્વર પ્રત્યેની પ્રાર્થનાઓ આશાની પાંખો ઉપર બેસી સ્વર્ગપ્રત્યે જવા લાગી.

બાકીનું બધું મંડળ જૂદાં જૂદાં ટોળાં અગર ન્હાની ન્હાની ટોળીઓમાં વહેંચાઈ ગયું અને ગલરાયલા દેખાવથી દિવાનખાનામાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યું. તેઓ સર્વ આનન્દી અને બેદરકાર દેખાવાને તો ધણો-યે પ્રયત્ન કરતા હતા, પરન્તુ તહેમનાથી તેમ થવાતુંજ નહોતું; અરે આ પ્રમાણે બીજો એક કલાક વહી ગયો, છતાં ફાજિલખાન આવ્યો નહિ.

આ વખતે સ્હાંજનો સૂર્ય તોફાની વાદળોનું આચ્છાદન તોડી નાંખીને પોતાનાં મનસ્કાન્ત કિરણો તથા અસ્તપામતી લવ્ય સુન્દરતાનો પ્રકાશ ગુલબદનમુખાકૃતિરૂપી ગુલાબ ઉપર નાંખી શક્યો; તેથી કાંઈક ઉન્નત ભાવનાએ તહેના હૃદયને વિકસિત કર્યું અને જગૃતથઈ. અહીં સુતેલી સ્થિતિમાંથી એકદમ બેઠી થઈ ગઈ. તહેણે તે દેહીપ્યમાન, પ્રકાશિત, દિવ્ય ગોળા તરફ સહર્ષ દૃષ્ટિ નાંખી અને તે હૃદયમાં બોલી, “ઇશ્વર કરુણાવત્સલ છે; અને તે મ્હારા ઉપર કૃપા કરશે—મ્હારા ઉપર માયાળુ થશે?”

રહીમખાન.—“ ફાજિલખાન અમ્બુલતે પાંચ વાગે પકડી લાવવા ના હતા ? અત્યારે તો તહેના ઉપર પણ એક કલાક વીતી ગયો છે. ”

સરદાર કમાલુદ્દીન.—“ એને ૧૩૦ પકડી લાવવા દોની, પછી મ-

મે તેટલી વાર થાય ત્હેની કાંઈ ફિકર નહિ. ”

બહાદુરશાહ .—“ સાંભળો સાંભળો ? ચૂપ રહો મહારા ધારવા પ્ર-
માણે કાંઈ અવાજ સંભળાય છે ત્હમને કાંઈ લાગે છે ? ”

આશખંદો બોલાવાને વાર તો લાગી નહિ, એટલામાં તો દાર બોલી
નાંખવામાં આવ્યાં અને એક મોટો કાળો ઝખ્ખો ઓઢીને ફાઝિલખાન અ-
દર ફોડી આવ્યો; ત્હેના વાળની લટો હવામાં આમ તેમ ઉડ્યા કરતી હતી;
અને થોડાવખતઉપર પડેલા વરસાદને લીધે બીજાંયલી ત્હેની મુખપ્રકૃતિની
ફિક્કાશ સ્વામરૂપ ધારણ કરી રહી હતી, ત્હેના ચહેરાઉપર અત્યંત શોકા-
દ્વેગનાં ચિહ્ન કેરાયલાં દૃષ્ટિ ગેચર થતાં હતાં; અને ત્હેની આસપાસ
એકઠા થયેલા અધિકારી મંડળને ત્હેણે સલામ કરી રિમતમાં ચિન્તાશીલ-
તાનું સામ્રાજ્ય જણાયાજ કરતું હતું.

દરેક મનુષ્યે ત્હેને વીંટી લીધો દરેક ચક્ષુહ્લ ત્હેની તરફ વળ્યું, દ-
રેક મુખ ત્હેને પ્રશ્નો કરવાને તત્પર થઈ રહ્યું.

“ માતાજીના સમ ? દેહલતચંદ બોલી ટઠ્યો. ” મ્હને તો ધારતી
લાગે છે કે—

“ માનનીય ખંભાતી ગૃહસ્થો ! ” આપ્રમાણે બોલી ફાઝિલખાને એ-
ક વીરનરની છટાથી બોલવાનું શરૂ કરી મૈનનો ત્યાગ કરાવ્યો,—“ હું ધા-
રૂં કે નામદાર નવાબસાહેબે આપને અહિં એકઠા કરવાનું કારણતો
જણાવેલુંજ હશે. હું આપ સર્વની ફિકર દૂર કરવાને—સધળી ચિન્તાઓ-
નો અન્ત આણવાને આવેલોછું; પરંતુ પ્રથમતો, મહાન બહાદુરશાહ !
મહારી ફરીથી ખાત્રી થવી જોઈએ કે, જો હું ખૂની અબદુલને ત્હમારા
હાથમાં સોપુંતો દિવની શાહજાદી ગુલબદન બેગમનું લગ્ન મહારી સા-
થે કરવાની સંમતી ત્હમે આપોછો ? ”

બહાદુરશાહ—(અતિચિન્તાચસ્ત ચહેરાથી ત્હેની મુખપ્રકૃતિ તપાસ-
તાં)—ફાઝિલખાન ! ત્હમે ક્તોહમંદ થયા છો ? અબદુલને કેદ કરી શક્યા છો ? ”

ફાઝિલખાન.—“ જો અબદુલ મહારો કેદી હોયતો ગુલબદન મ્હને
મળશે ? ”

બહાદુરશાહ.—અબદુલને જીવતો અગર મુવેલો મહારી પાસે પકડી
લાવો અને તે ત્હમારીજ છે. તે બાબતના હું પવિત્ર કુરાનના સોગન લ-
ઈ કહું છું; અને ત્હેની પેરામણી પણ કીમતીજ થશે. ”

ફાજિલખાન.—“માનવતા ખંભાતીઓ ! તમે સધળાએ નવાન સાહેબનું વચન સાંભળ્યું ?”

સધળા.—“હા. અમે તહેમના સાક્ષી છીએ.”

ફાજિલખાન. (યોડાં પગલાં આગળ આવીને અને સ્પષ્ટ રીતે)—“ગી-ક, સારે, અબ્બુલ મહારી સત્તામાં છે, તહમારી સત્તામાં પણ છે.”

સધળા. (ગભરાટ અને બૂમાબૂમમાં)—“અમારી સત્તામાં ? ખુદ ખેર કરો ! તે ક્યાં છે ? અબ્બુલ ?”

બહાદુરશાહ.—“તે જીવે છે કે મૃત્યુ પામ્યો છે ?”

ફાજિલખાન.—“હા. હજી સુધીતો તે જીવે છે.”

સાહિબખાન. (અધીરાધથી)—“હેં ! તે જીવે છે ?”

ફાજિલખાન. (તે મુલ્કાંને નમ્રતા પૂર્વક સલામ કરી)—“હાજી; તે જીવે છે.”

ગુલબદન. (બહુરાને છાતી સરસી ચાંપી)—“સાંભળ્યું, બહુરા ! તે બદમાશ હજી જીવેછે; અને ફાજિલના મૃદુ હસ્તને એક લોહીનું ટીપું પણ આપ્યું નથી.”

કમાલુદ્દીન.—“સારેતો રહીમખાન ! હું તહમારી પાસેથી એક હન્નરદિનાર જીત્યો !”

રહીમખાન.—“હા. મહેને પણ એમજ લાગે છે.”

બહાદુરશાહ.—“મહારા બચ્યા ! હેં આજ ખંભાતના આખા રાજ્ય ઉપર એટલો મ્હોટો ઉપકાર કર્યો છે કે તે હમ્મેશને માટે તહાર આભારી થયું છે.”

કમાલુદ્દીન.—“અને ઉમરગઢ અહમદનગરી ! રાજ્યસભાની તરફથી આપના આ મહા કાર્યને માટે આપનો આભાર માનવાની હું રજા લઉં છું; આપના આ મ્હોટા પ્રયાસનો કાંઈક પણ ચોખ્ખો બદલો આપવો એ હવે રાજ્યસભાનું પહેલું જ કામ થશે.”

ફાજિલખાન. (ગુલબદન તરફ હાથ કરીને, ચિન્તાશીલ મ્હોરે) “ર-મહારી મ્હોટામાં મ્હોટી ઈચ્છાનો બદલો આ રહ્યો. આ ધનામનીજ મ્હારા મનમાં આશા છે.”

બહાદુરશાહ, (સહર્ષ)—“અને એ ધનામ તહમારુંજ છે પણ પેલા લોહીના તરફના રક્ષસને તહમે ક્યાં રાખ્યો છે? મહારા મુવાન મિત્ર !

એને અહિં લઇ આવો. અને મહેને ફરીથી એકવાર તેના સામે જોવા દે, મહે તેને છેલ્લો જોયો તે વખત તેણે એ પરવારથી કહ્યું હતું “ન-
વામ ? હું તારો બરોબરીઓ છું. આ નહાના ઓરડામાં ખંભાતના એ
મહોટામાં મહોટા માણસો ઉભા છે.” હવે એને પકડી લાવો એટલે જરા
જોઇ લઇએ કે એ ખીજે મહોટા માણસ પોતાની કેદમાં કેવો દેખાય છે.”

એ વણ અમીરો— “ એ ક્યાં છે ? એને અહિં પકડી મંગાવો.”

કેટલીક સુંદરીઓ આ સાંભળતાંજ ચીસ પાડી ઉડી, “ ખુદાને
ખાતર! એ રાક્ષસને અહિંથી કોઇ દૂર ઠેકાણે લઇ જાઓ; એ જો અહિં
આવ્યો તો અમારી તો ‘શુધસાન’ બધું જ નવું રહેશે.”

“ ઉમરાવ બાનુઓ !” ફાજિલખાને હાં કરતાં શોકતું વધારે સ્મ-
રણ કરાવતું સ્મિત કરતાં કહ્યું, “ તમારે કોઇપણ પ્રકારની ધારતી રાખ-
વાનું કારણ નથી. અબદુલ તમને કાંઈપણ ધબ્બ કરશે નહિ; પરંતુ એ
તો અહિં આવે છે તે પણ ‘ખૂનીની દિલદાર’ ની માગણી કરવાનેજ
માટે છે.” અને તેણે ગુલબદન તરફ આંખણી કરી.

“ખરેખર, ફાજિલખાન !” ગુલબદને હસતે મ્હોંચે કહ્યું, “તારી
આ બધી ફિકર ચિન્તાઓ દૂર કરવાને માટે હું તમારો ખરેખરો આ-
બાર કેવી રીતે માની શકીશ ? હવે હું અબદુલના નામથી કદી પણ ધ્રુ-
જવાની નથી. ગુલબદન હવેથી ‘ખૂનીની દિલદાર’ કહેવાવાની નથી.”

રંગીલરામ—“શું અબદુલ આ મહેલમાં છે?”

ફાજિલખાન—“હા. તે અહિંજ છે.”

કમાલુદ્દિન—“ત્યારે તમને એને એકદમ અહિં કેમ આણુતા ન-
થી ? આમને આમ અમારી બધાની નિગાસા ક્યાં સુધી ઉશ્કેરેણ કર-
તી છે ?”

ફાજિલખાન—“જરા ધીરજ રાખો; શાન્ત થાઓ ! હવે જ ખરે-
ખરો વખત આવ્યો છે તો. મહાન બહાદુરશાહ ! આપ આપના
લખ્ત હિપર બિરાજો. અને સર્વ અમીર ઉમરાવો તથા ગૃહસ્થો અને અ-
મીર જાદોઓ તથા બાનુઓને આપની આસપાસ બેસી જવાદો. અબદુ-
લ આવે છે !”

આ શબ્દો સાંભળી વૃદ્ધ અને યુવાન, સ્ત્રી અને પુરુષો, એકદમ તી-
વ્રતાની ત્વરાથી બહાદુરશાહની પાછળ, તેનો આશ્રય લેવા નહાસતાં ન

હોય એમ ખરીને જતાં રહ્યાં. દરેક હાથ આપુરતાથી મૂકવું હતું. પર-
ન્તુ મેલા આપણા કાવતરાંખોરોએતો અમબુલના આગમનની વાત જો-
તાં, ખરેખર મનમાં જાણે નહીંની પીડાઓ ભોગવતા હોયની, એવું કદ
સહન કર્યું હતું.

આ લૂંટારાઓના સરદાર ઉપર દરમ પસાર કરવાને બેઠેલા મંબીર
અને શાન્ત ન્યાયાધીશના જેવોજ બહાદુરશાહ લાગતો હતો. અને પ્રેક્ષકો
તહેણે આમંત્રણ કરી એકઠા કરેલા ખંભાતના મહાજનો તથા સમારી-
ઓ ન્હાની મ્હોટી ટોળીઓમાં ત્રેના છેલા હુકમની રાહ જોતાં ઉભેલાં
અગર બેઠેલાં હતાં. ખુબસુરત ગુલબદન પોતાના દિવ્ય પ્રેમના હૃદયવિ-
લાસમાં, પોતાની દિવ્ય નિર્મળતાને લીધે કોઇપણ પ્રકારની મનમાં ધા-
સ્તી-ભીતિ નહિ હોવાથી, બહુરાના ખમા ઉપર માથું મુકી વિશ્રાન્ત થ-
યેલી હતી અને અનિમેષ દૃષ્ટિથી પોતાના પ્રિયતમને સપ્રેમ નિહાળી
રહી હતી. કાવતરાંખોર મંડળ ‘બાધા ચકલા’ જેવી આંખો અને ફિક્કી
પડી ગયેલી મુખાકૃતિથી છેક છેલ્લું પાછળ ઉભું રહ્યું હતું અને આખા
દિવાનખાનામાં એક એવી ભયંકર ચુપકીદી ફેલાઇ, કે જેનો ભંગ આ-
સોઆસના અવાજથી પણ બાગ્યેજ થતો હતો.

“ હવે ત્યારે, ” ફાજિલખાને કહ્યું, “ જાગૃત થાઓ, કારણ આ
ભયાનક અમબુલ હવે તમારી સમક્ષ ખડો થાય છે. પણ ખ્હીસો નહીં
કારણ તે કોઇને જરા પણ ધજ્જ કરશે નહિ.

“અમબુલ !” તહેણે આખરે દારતરફ હાથ કરી માથું હંચું કરી
ભૂમ પાડી. આ વખત જેમણે તે સાંભળી તે સર્વનાં રૂવે રૂવાં ઉભાં થઇ
ગયાં અને ત્રેમને કંપારો પણ વફૂટયો; ગુલબદને ફાજિલખાનની તરફ
જવાને યોડાંક ડગલાં આગળ ભર્યા. ત્રેને પોતાના કરતાં ફાજિલખાનની
સલામતી માટે વધારે ધારતી હતી.

“ અમબુલ ! ” તે અહમદનગરીએ ખીજી ભૂમ ગુસ્સાથી મ્હોટો
ખાંટો ફેલાડી પાડી પોતાનો ઝબ્બો ફેંકી દીધો, માથા ઉપરની ટોપી, ક-
તારી નાખી અને ખારણું ઉઘાડવાને જેવો જાય છે એવામાં ગુલબદન
ખ્હીકની મારી એક ચીસ પાડી ઉઠી.

“ હબા રહો. ફાજિલખાન ! ” તે ત્રેની તરફ ધરી જઇ બોલી ઉઠી,
અને—આ હા ! ફાજિલખાનનો કપારનોયે અદૃશ્ય થઇ ગયો હતો પરન્તુ

તેને જોયો તોને માટે અબદુલ હોલો હોલો જુમ પાડ્યો હતો,—
“ઓ હો !”

મકરણ ૬ ફ.

જૂત.

તરતજ આખા દિવાનખાનામાં એક ભયની કારખી ચીસ સંભળાઈ અને ગુલમદન શબ્દભર્ય થઈ તે ખૂનીના પગ આગળ પડી; કાવતરાંબોર શૂરસો, બીંદિ અને આશ્ચર્યથી મભરાઈ જઈ એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારી શક્યા નહિ; સભાસદો પૂતળાંની પેઠે સ્થિર થઈ પોતપોતાની જગોએ ઝહોટી મથા હોયની એમ હોમા થઈ રહ્યા; અને નવાબ તો પોતે સ્વપ્નમાં છે કે ભગૃતિમાં, તે વિશેષ વિચારમાં લીન થઈ ગયો.

તેમની સમક્ષ પોતાની વિચિત્ર અને બીપણુ વિરુપતાના બંધકામાં તે ખૂની શાન્ત અને ભયંકર ઉભેલો હતો; તેણે પોતાનો હમ્મેશાંનો પોપાક પહેરેલો હતો; તેના કમ્મરબંધમાં તલવાર, પિસ્તોલ તથા ખંજર અને કટાર વગેરે સંહારક શસ્ત્રોનો સારો જથ્થો ગોડવાયેલો હતો. તેને બદસિકલ, બ્હીયામણો ઝહોરો, ધનસ્થામ વાળથી લચીપડતી જમરો, કદરૂપા હોઠ, પાટાથી ઢંકાયેલી એક આંખ, અને મુખ ઉપરની કરચોલીઓમાં છુપાયેલી બીજી આંખ, એ સર્વ કંપારી અને થથરાટ વાછૂટાવે એવું ભયાનક હતું. તેણે કેટલીક મિનિટ સુધી આમતેમ આસપાસ જોયું, પછી તે દિશ્મુદ થઈ ગયેલા બહાદુર શાહનીપાસે ગયો.

“ઓ ! હો !” તે મેઘગર્જનના જેવા અવાજથી બોલી ઉઠ્યો, “તમારે ખૂની અબદુલને જોવો છે? ખંભાતના નવાબ ! તે અહિં તહારી સમક્ષ ઉભો છે અને તે અહિં પોતાની દિલદાર ઉપર દાવો કરવાને આવ્યો છે.

બદસિકલ મનુષ્યમાં પણ અતિ વિરુપતાને માટે નમૂનાલાયક, આ મહાબેરવ આકૃતિ તરફ જોઈને રહેા અને આખરે ધણીજ મુશ્કેલીથી ઉચ્ચારી શક્યો કે, “આ સમતો નહિજ હોય, ખરેખર મહેતો આ મહું સ્વપ્ન—બમણામયત્ર લાગે છે.”

“માથુ છે બહાર !—પહેરેગીરો ! મુલ્કના સહિયખાન બોલી ઉઠ્યો.

અને ખારણાં ઉધાડવાને તે તરફ ચલ્યો; પરંતુ મિલકાતો અખડુલે લેખના ઉપર પોતાની પીઠથી અડીંગી, કમ્બર બંધમાંથી એક પિસ્તોલ ફાડી અને તે મુલખની તરફ તાકી.

તે બોલા ઉઠ્યો, “ જો પહેરેગીરોને બોલાવશે અથવા પોતે જામાં ઉભો છે ત્યાંથી એક પગલું પણ ખસશે તો આવીજ બન્યું સમજજો !—મૂર્ખોઓ ! જો તમારા પહેરેગીરોનાં હથિયારની મદતે ધારતી લાગતી હોત, અથવા તમારી પાસેથી હું નહાશી જવા માગતો હોત, તો આ ખારણાંની આસપાસ પહેરેગીરોની ચોકમાં આવીને તમારી પાસે ઉભો રહ્યો હોત ! ના; હું તમારો કેદી થવાને ખુશી છું, પરંતુ તે ફરજ પડ્યાથી નહિ ! હું તમારો કેદી થવાને ખુશી છું, અને એટલાજ સાફ હું અહિં આવ્યો છું. કાંઈ પણ માથુસને અખડુલને પકડવાની કીર્તિ મળી શકવાનીજ નથી. જો ન્યાયને ખાતર જરૂરજ હોય કે તહેલો આપીને શરણ થવું, તો તોને ચોખ્ખા લાગતાં તે પોતેજ તેમ કરવાને તૈયાર છે. શું તમને અખડુલને કાંઈ હલકો ખૂની ધારો છો, જો સિપાઈઓથી સંતાવામાં અને લૂટને ખાતર ખૂન કરવામાં માન સમજેછે ? ના. ના. ખુદા ના ના ! અખડુલ એવો સાધારણ ખૂની નથીજ. એમ ખરું છે કે હું ખૂની હતો, પરંતુ મદતે તેમ થવાને ઉશ્કેરનાર કારણો પણ બહુજ સમર્થ હતાં. ”

બહાદુરશાહ (પોતાના બંને હાથ એક બીજા સાથે ધરીને)—“ ધરવર દિગાર ! મહોટા પેગંબર ! આ સઘળું ખરેખરું બને છે ? ”

આખા દિવાનખાનામાં ફરીથી બીણણ મૌન પ્રસર્યું, આખા ઓરડામાં નકેના મહારાજાધિરાજના જેટલાજ ગર્વ અને રોષથી આમતેમ ફરતા આ-બયાનક ખૂનીનો અવાજ સાંભળીને સર્વને ખરેખરો કંપારો વફૂટ્યો.

મુલખને પોતાની આંખો ઉધાડી; લેની પ્રથમજ દૃષ્ટિ ખૂની ઉપર પડી.

“ ઓ ખુદા ! માફ કર, ” તે બોલી ઉઠી, “ એ હજી અહિંજ ઉભો છે. મહારા મનમાં તો હતું કે ફાંજિલ—ના. ના. પણ એ ખરું નહિ હોય ! આતો કાંઈ બાદનો ચમત્કાર લાગે છે. ”

અખડુલ લેની પાસે ગયો અને લેનો હાથ પોતાના હાથમાં લેવાનો તહેલો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તે લેના કરસ્પર્શ રોષથી બડકીને દૂર ખસી ગઇ.

“ના. મુલખન !” તે ખૂનીએ બદલાયલા અવાજથી કહ્યું, “લે જો-
યું તોમાં કાંઈ પણ ખોટું નહોતું; તારો કુપાપાત્ર ફાંજિલ, ખૂની અખડુ-

જા સિવાય કશુંને કોઈજ નથી.”

“એ ખૂનું છે !” ગુલબદન વચમાંજ બોલી હતી, અને બધરાની જાતી ઉપર માથું નાંખી કહ્યું. “ફટ ! તું ફાજિલ થઈ શકેજ નહિ ! આ-વો રાક્ષસ કોઈ પણ દિવસ ફિરસ્તો હોઈ શકેજ નહિ ! ફાજિલનાં સંધર્ગાં કામ દેવતાઓના જેવાંજ પાક અને ઉમરાવ હતાં, અને તેના દાખલાથી તો મહેને પણ કેટલો બધો ફાયદો થયો છે ? તેનું હૃદય દુનિયાના સર્વે હલકા મનોવિકારથી દૂર રહેતું અને સંધર્ગાં મહાકૃત્યોના સેવનમાંજ ત-ત્પર હતું. વ્યથિત થતા સદ્ગુણની સહાય માટે અને દુઃખ પામતી નિર્દોષ-તાનાં આંસુ બોલી નાંખવાને તે કદી પણ કંઈ અને હેરાનગતી ભોગવવા ને પણ આનાકાની કરતો નહિ—અરે, એમાંતો તેની મ્હોટામાં મ્હોટી ફતેહજ હતી ! ફાજિલ અને તું—! ફટ ! ખુદાઈ તપ્ત આગળ, પૃથ્વી ઉપર તારાથી આલેલી બોલીની નદીઓનું દરેકે દરેક ટીપું, તારી સામે ધનસાદ માગે છે તે તું—ફાજિલનું નામ નાપાક કરવાની હિમ્મતજ કેમ ખરી શકે છે ?”

અબદુલ. (ગર્વ અને આતુરતાથી)—“ગુલબદન ! તું પણ મહેને ત્વ-જ દમશ ? તું તારું વચન તોડીશ ? જો, ગુલબદન ! તારી ખાતરી કર; હું ખૂની, અને તારો ફાજિલ એ બંને એકજ છીએ.”

આમ કહીને તરતજ તેણે પોતાથી આંખ ઉપરનો પાટો કઢાડી નાંખ્યો, અને હાથમાંનો ફમાલ બે ત્રણ વખત મ્હોં ઉપર ફેરવ્યો. એકાદ ક્ષણમાં તેનો મ્હેરો બદલાઈ ગયો, તેના વાળના ગુચ્છાવાળી બમ્મરો હતી ગમ અને તેના કાળા સીધા વાળ અદૃશ્ય થઈ ગયા; તેની મુખાકૃતિ પાછી પોતાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ પામી, અને—અરે, જુવો ! મનોહર ફા-કો ફાજિલખાન પાછો ખૂની અબદુલનાં વસ્ત્ર તથા શસ્ત્ર ખાંડણ કરીને ઉઘો રહેલો જણાયો.

અબદુલ—“જો, ગુલબદન ! બરોબર—લક્ષપૂર્વક તપાસ રાખજો; તારીજ અને આ સર્વ સમાજની આગળ સાતવાર ફરીફરીને મ્હારો મ્હેરો બદલી નાંખીશ અને તેમાં પણ ફેરફાર એટલો તો આબેદુખ થશે કે જમે સેમ કરે તોપણ તારાથી અગર કોઈથી પણ સમજી શકાશે નહિ. પરંતુ હું જમે તેવી રીતે બદલાઈ તોપણ એક વાતતો નહીજ છે; અને તે એ છે કે, જેને ફાજિલતરીકે તું ગણતી હતી તે માણસ હુંજ છું.”

નવાળ પેતાના મનસંકામાંથી રજ પણ મુક્ત થયા શિવાય આમનેય જોવાનું કરતો હતો અને “ભયંકર ! ભયંકર !” એ શબ્દો વારંવાર લેના મ્હેમાંથી નીકળતા તથા લેના જાને હાથ એક પીગળતી સાથે તે ખસતો હતો. અખદુલ ગુલબદતની ખસે આળ્યો અને માથવા કરતો હોય તેમ દીનવાણીથી લહેણે કહ્યું, “ગુલબદત ! તું ત્હારું આપેલું વચન તોડેશ ? ત્હને હવે પ્રિય નથી ?”

ગુલબદત જવાબમાં એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારી શકી નહિ; તે પેતાની અનિમેષ દષ્ટિ તે ખૂની ઉપર સ્ફોરાડીને પૂતાળ જેવીજ બની મથેલી દેખાઇ.

અખદુલે લેનો શીત કર હાથમાં લીધો, અને તે પેતાના હોઠ સામે દાખ્યો.

“ગુલબદત !” લહેણે પુછ્યું, “તું હવે મ્હને સ્હાતી નથી !”

ગુલબદત. — “ફાજિલ ! ફાજિલ !—જો મ્હે ત્હને કોઇ પણ દિવસ શીઝેજ ન હોત—ત્હને સ્હાયોજ ન હોત, તો કેવું સારું થાત ?”

અખદુલ. — “ગુલબદત ! હવે તું ફાજિલને પ્રિય નહિ ગણે ?—ખૂનીની દિલદાર નહિ થાય ?”

ગુલબદતના હૃદયજીવનમાં પ્રેમ અને જુગુપ્સા વચ્ચે વિરોધ ચાલ્યો; અને એ પણ દુઃખદળ હતો.

અખદુલ. — “ગુલબદત ! સાંભળ; ત્હારેજ માટે હું ખદાર પડ્યો—ત્હારેજ માટે હું ન્યાયને શરણ થયોહું. કારણ, અરે ખુદ ! હું ગુલબદત ને મુંઠું ન કરું ? ગુલબદત ! ગુલબદત ! હું બસ ત્હારા મ્હેમાંથી એકજ શબ્દ સાંભળવાને કિત્તુકહું. ફક્ત ‘હા’ ફહે અગર ‘ના’ કહે, અને આ સર્વતો અંત આવશે; ગુલબદત ! તું મ્હને હજી સ્હાય છે ?”

હજી લહેણે પ્ર-યુત્તર દીધો નહિ; પરન્તુ લહેણે એક પ્રેમની ઊડામાં હંડી લાગણીની, ફિરસ્તાઓ અને દેવીઓમાંજ જાણીતી એવી, એકજ નિર્મળ, મૃદુ અને દિવ્ય દષ્ટિ લેના તરફ નાંખી; આ દષ્ટિએ એ સિદ્ધ કર્યું કે હજી પણ એ દુરાત્મા લેના હૃદયનો મુખ્તીયાર હતો. ગુલબદત ત્યાંથી આવી ખસવા-જતાં જતાં બહુશવા હાથમાં ઝીલાઇ રહી અને લેની જાતીમાં માયું નાંખી કઇ, “ફાજિલ ! ફાજિલ આ પ્રમાણે મ્હને દુઃખ દેવાને મરિ હાથર લેને માફ કરો !” —

જન્માન્ન અન્નારસુખીમાં પોતાની અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાંથી સંપૂર્ણ રીતે જાગૃત થઈ ગયો હતો. તે એકદમ પોતાના સિંહાસન ઉપરથી કૂદી ઊઠ્યો, આંખોમાંથી અમિ ઝરાવા લાગ્યો, અને શરીર કોપથી ધ્રુજવા લાગ્યું, તે એકદમ તલવાર ખેંચી અખડુલ ઉપર મર્યો પરન્તુ દરખારીઓએ વચમાં પડી તેને પકડી રાખ્યો અને શાન્ત થવાની સલાહો ચોતરફથી તેને કાને પડવા લાગી. અને અખડુલ પણ અતિશય શાન્તિના દેખાવ—બહુઅશ્વેભ વાળી મુખપ્રકૃતિથી અને હસેકથી ધીમે ધીમે તેના તરફ વળ્યો.

“ખંભાતના નવાબ !” તેણે કહ્યું, “તું ત્હારું આપેલું વચન ખાળીશ કે નહિ ? મ્હને આપ્યું હતું તેનાં આ સર્વ ગૃહસ્થો અને જાનુઓ સાક્ષી છે.”

બહાદુરશાહ,—“હરામબદા! ગુલામ ! ત્હેં કેવી કેવી રીતની યુક્તિઓ મ્હને ફસાવવાને કરી હતી ? કહો ખંભાતીઓ ! હું આવા સ્હેથુદાર તું સ્હેથું ચૂકવવાને બંધાયેલો છું ? લાંબો વખત થયાં તે આવો હરામ ખોરીનો ખૂની બાગ બજવ્યાં કરે છે; આપણા મ્હોટામાં મ્હોટા અમીરો તું તેના ખંજરે ભોહી પીધું છે; અને તેના ખૂનની—કીમ્મત તેને જે મળી છે તે ખંભાતમાં અમીરી કાઠમાં રહેવાને ખચ્ચે જાય છે. મ્હારી પાસે તે અમીરનો વેશ ધારણ કરીને આવે છે, મ્હારી કમનશીબ ગુલબંદને પટાવી ફોસલાવીને તેણે મન પોતાનામાં પરોવરાવે છે, લુચ્ચાઈ કરીને મ્હારી પાસેથી વચન મેળવે છે, અને હવે નવાબનો જમાઇ થવાથી પોતાના પૂર્વના સર્વગુન્હાઓની માફી મળશે એ આશાથી મ્હારી બત્રીજ સાથે લગ્ન કરવાની આગણીની હિમ્મત ધરે છે. બોલો ખંભાતીઓ ! આ મ્હને આપેલું વચન મ્હારે પાળવું ?”

સધળા દરખારીઓ, અમીરો તથા સરકારો. (સાથેજ)—“ના. ના. કદીજ નહિ.”

અખડુલ (ગંભીરતાથી)—“જો ત્હમે એકવાર ખુદ સેતાનની સાથે કરાર કર્યો હોય તોપણ તે પાળવો જોઈએ. વચન આપીને ફરી જવું એ સારાં આજ્ઞાસેવું લક્ષણ નથી. છટ ! છટ ! અખડુલ ! ત્હારી ગણતરીમાં આ મોઝાએ ત્હને કેવો શરમ ભરેલી રીતે છેતર્યો છે !—હું તે ખાખો હતો કે મ્હારે ગૃહસ્થો અને સત્તવાદી પુરુષોની સાથે સંબંધ થયો

હતો. અરે ! મ્હારી કેવી મ્હોટી બૂલ થઈ ગઈ છે ? ” (બચકર અવાજથી બોલતા માંડે છે)—“ હજી એકવાર, અને છેલ્લીજ વખત, ખંભાતના નવાળ ! હું તને પુછું કે તારો મ્હને આપેલો શહેનશાહી કોમરું તોડીશ. ? ”

ખુદાદુરશાહ (સત્તાના દમામથી)—“તારાં હથિયાર એકદમ છોડીદો”

અમ્બદુલ—“ શું ત્યારે તમને મ્હારે ચેલ્ય રીતે મરેલું ઈનામ મ્હને નહિ મળવા દો ? મ્હો અમ્બદુલને તમારી સત્તામાં સોંપ્યો એ બધું શું નકામુંજ મરું ? ”

ખુદાદુરશાહ—“ મ્હો જે બુલબદન પરજાવવાનું વચન આપેલું હતું તે શરવીર ફાજિલખાનને આપ્યું હતું. હું ખૂની અમ્બદુલની સાથે કોઈ પણ પ્રકારના કરારમાં હત્યોજ નથી. ફાજિલ આવીને મ્હારી બત્રીજની માગણી કરે, તો હું ત્હને આપવાને તૈયારહું. પરન્તુ ખૂની અમ્બદુલનો ત્હના હિપર કાંતજ દાવો નથી. હું ફરીથી કહું છું કે, તું તારાં હથિયાર બૂકી દે અને તામે થા.”

અમ્બદુલ (મ્હોટે સ્વરે હસીને)—“ ‘ખૂની અમ્બદુલ !’ એમ તું કહે છે ? હા ! હા ! તમારું કામ તો તમને કરો, પછી ખીજનાં કામમાં હા-પણુ હોજવા જાઓ; તમને તમારું વચન પાળો અને મ્હારાં કામ બાબત જરા પણ ટ્રિકર રાખતા નહિ, કારણુ જે ખૂન મ્હોં કર્યો છે તે મ્હારાં કામ છે અને ખાત્રી રાખજો કે કયામતને દિવસ ત્હના ખત્તાવમાં ફહેવાના એ શબ્દો મ્હને પણ મળી આવશે.”

સાહિબખાન. (નવાળને)—“કેટલી બચકર ઈશ્વર નિન્દા !”

અમ્બદુલ.—“ઓહો ! મ્હારા બલા, પવિત્ર મુઠાં સાહેબ ! જરાક મ્હારે માટે નવાળ સાહેબને વિનંતી કરો; તમને મ્હને સારી પેઠે ઓળખો. હું તમારી સાથે એકવચની ગૃહસ્થ તરીકે વત્તોહું, એ વાત તમનેતો જાણોજ છે અને તમારાથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. એટલા માટે મહેરબાની કરી જરા એકાદ બે શબ્દો પણ મ્હારી તરફજુમાં ફહેવાની કૃપા કરો.”

સાહિબખાન. (ગુસ્સો અને દમામથી)—“હરામજદ ! મ્હારી સાથે વાત કરવાની પણ કેમ હિમ્મત ધરી શકે છે ? મ્હારે તમારી સાથે શું કામ પડ્યું હોય ? મહાન નવાળ સાહેબ ! હવે વધારે વાર કરવાની

કાંઈજ જરૂર નથી; પહેરેગીરોને એકદમ અંદર બોલાવો.”

અમ્બુલ — “શું ? મ્હારે માટે એક પણ આસાદાર હવે ખુલ્લું નથી ? આ દુઃખી અમ્બુલ ઉપર કોઈને પણ દયા આવતી નથી ? શું ? કોઈ નહિ ? કોઈજ દયા લાવતું નથી ?” (જરા અટકીને) — “ગુપચુપ ! સઘળા ! એટલુંજ હવે બસ છે. હવે મ્હારું નશીબ નક્કી થઈ ગયું. જાઓ, તમારા પહેરેગીરોને અંદર બોલાવો.”

ગુલબદન. (હૃદયાતીત્તી અસહ્ય વેદનાબરેલી એક ચીસ પાડીને, આગળ ધસી જઈ, નવાખને પગે પડતાં) — “ઓ ખુદા !-કાકા સાહેબ ? માશી—માશી ? એને માફ કરો—અમ્બુલનો ગુન્હો માફ કરો ”

અમ્બુલ (આનન્દમાં આવી જઈ) — “શું તુંજ મ્હારે માટે માશી માગે છે ? જોહો ? ત્યારે તો અમ્બુલની છેલ્લી ધડીઓમાં એક ફિરસ્તો ત્હેને માટે માશી માગે છે !”

ગુલબદન. (નવાખને ધુટણે વળગીને) — “ઓ મ્હારા પિતા ! મ્હારા ગુરુ ! પુણ્ય કાકા સાહેબ ! એના દોષ માફ કરો, એ પાપી છે; પરન્તુ એનાં પાપની શિક્ષા પરવરદિગારને જ સોંપો. તે પાપી છે—ગુન્હમાર છે, પરન્તુ અરે ! હજી પણ—ગુલબદન ત્હેને મ્હાય છે.”

ખહાદુરશાહ. (ગુસ્સાથી ત્હેને આઘી ખશેડી મૂકીને) — “ચાલ દૂર થા, કમનશીબ છોકરી ! તું લવે છે; ત્હેને અત્યારે ત્હારા શરીરનું બાન નથી. આ શું બોલ બોલ કરે છે ? જા દૂર થા !”

અમ્બુલ હાથની અદબવાળી આ સર્વ થતું હતું તે જોઈજ રહ્યો; અને આવા સ્નેહાર્દ્ર હૃદયનું દુઃખ જોતાં ત્હેની સમગ્ર આંખોમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. પોતાની પાસેથી નવાખને જતો જોઈ ગુલબદને ત્હેનો હાથ પકડીને ત્હેના ઉપર એક બે પ્રેમાળ ચુંબન લીધાં, અને તે બોલી,

— “ત્હમને જો ત્હેના ઉપર દયા ન આવતી હોય તો મ્હારા ઉપર પણ ન લાવશો. અમ્બુલને જે શિક્ષા કરશો તે મ્હારે પણ સહન કરવીજ પડશે; અમ્બુલને માટે જે હું આપને અર્જ ગુજારું છું તે મ્હારી જીંદગી માટે પણ છે. કાકાસાહેબા મ્હારા પિદર કરતાં પણ વધારે પ્રિય કાકાસાહેબા મ્હારી આંટલી વિનંતી તુચ્છકારતા નહિ; એને માશી આપો ! ”

ખહાદુરશાહ (સરોપ અને નિશ્ચિત મુખપ્રતિથી) — “અમ્બુલનું

જીતજ તહેણે કરેલા મહોલ ગુન્હાઓનો કાંઈક બદલો વાળી શકે તેમ છે; તહેને તો મરણુજ પડશે.”

અબદુલ.—“તહમે આ નિરપરાધી—નિર્દોષ બાલિકાને પગ પાસે જખમી લોહીલુહાણુ પડેલી તહમારી કૂર આંખોથી જ્વેઝ શકો છો ? ખા-ભાતીઓ હવે તહમારો તહેનાઉપર કોઈપણ પ્રકારનો હક નથી. બહાદુર-શાહ ! તું આવી સ્વર્ગીય બાલાની આવી હૃદયાર્દ્ર વિનંતીની અવગણના કરી શકે છે ? જા જંગલી ! તહે તહેને ખરા પ્રેમથી કોઈપણ દિવસ મ્હા-ધજ નથી. તહેની હૃદયમૂર્તિની વિસ્તીર્ણતાના પ્રમાણમાં તહારે પ્રેમપાત્ર નજીવુંજ છે, જા, હવે આજથી તહેના ઉપરથી તહારો ઘવો ઉઠી ગયો છે. તે હવે મ્હારીજ છે ખૂની અબદુલનીજ છે.”

તહેણે ગુલબદનનું અર્ધમૂર્છિત શરીર જમીન ઉપરથી ઉપાડયું અને તે બોલ્યો, “ગુલબદન હવે તું મ્હારીજ છે; અને આપણને મૃત્યુ શિવા-ય હવે ખીણું કોઈ જૂદાં પાડી શકે તેમ છેજ નહિ. મ્હારે જેટલો અને જેવો પ્રેમ જ્વેઝએ તેટલો અને તહેવો તું આપી શકે તેમ છે; હ-વે ગમે તે થાઓ પણ મ્હને તહેની કાંઈજ દરકાર નથી. હવે હું કિસ્મ-તની પણ સામે થવાને તૈયાર છું હવે ત્યારે ચાલો કામે !”

તહેણે ગુલબદનના પરવાળાં જેવા મૃદુ કુસુમિત હોઠ ઉપર એક ચું-બન લીધું અને પછી તહેને બહુરાના ખોળામાં સુવાડી; પછી તે દિવાન-ખાનાની વચમાં જઈને ઉભો રહ્યા અને એ પરવાઘથી તહેણે નીચે પ્રમા-ણે એકઠાં થયેલાં સ્ત્રી પુરુષોને કહ્યું:—

“ખાભાતીઓ ! તહમે મ્હને જલાદની તલવારને સ્વાધીન કરવા તૈ-યાર થયાછો; તેથી હવે મ્હારે માટે કોઈ પણ રીતની મારીની આશા ન-થી. એતો જાણે દીક, તહમારી મરણુ મ્હાય તે કરો; પણ સાહેબો ! તહ-મે મ્હારા ઉપર ઇન્સાફ ચુકાવવા બેસો તહેના પહેલાં હું તહમારામાંના કેટલાક ઉપર ઠરાવ કરવાની રજા લેઈ લઉં છું. હવે સાંબજો; તહમે મ્હને હમાલસિંહ—જવાઝખાન—તથા માણેકચંદના ખૂની તરીકે જીવોછો; તે વાતની મ્હારી ના નથી. પણ મ્હને પૈસા આપીને તે ખૂન જે મહાત્મા-ઓએ કરાવ્યાં તહેમનાં નામ તહમારે જાણવાં છે ?”

આટલું બોલી તહેણે એ આંગળીઓથી નીચલા હોઠ ઘાળી એક તી-વ્ર સીસોટી વગાડી, અને તરતજ બારણું ઉઘાડી નાંખવામાં આવ્યાં, હ-

ચિયાર બંધ સિપાઇઓ અંદર ધસી આવ્યા અને આ શું થાય છે એ-
ક વિચારવાને પણ વખત મળે તે પહેલાં સઘળા મુખ્ય મુખ્ય કાવતરાં
ખોરોને કેદ કરવામાં આવ્યા.

“ એમના ઉપર સખ્ત ભપતો રાખજો. ” અમદુલે પહેરેમિરોને
મેઘગર્જન જેવો ધાંટો પાડી કહ્યું; “ ત્હમને ત્હમારો હુકમ મળેલો છે.
ખંભાતીઓ ! આ બદમાશો તરફ જુઓ; ત્હમારા તથે મુખ્ય અમલદાર-
રોનાં ખૂનતું કારણ તેજ છે. હું આ બધાને-એક-બે-ત્રણ-ચાર-અને પાં-
ચમા આપણા માનવન્તા, મુદ્દાસાહેબના ઉપર તે ખૂનતો આરોપ મૂકું છું. ”

કાવતરાંખોરો ગુપ ગુપ અને ગભરાયલા ઉભાજ રહ્યા; દરેકના મોં
ઉપરથી ત્હેમના ઉપર મૂકાયેલો આરોપ ખરો છે એમ ખરેખર જણાઈ
આવતું હતું; અને તેઓમાંનો કોઈ પણ અમદુલે કહેલી વાત ખોટી છે
એમ કહેવાની હિમ્મત ધરી શકતો નહોતો.

“ આ બધું વળી શું છે ? ” પુરુષો અને સ્ત્રીઓ માંહોમાંહે
પણાજ આશ્ચર્ય અને ગભરાટમાં એક બીજાની સાથે પુછપરછ કર્યા
કરતાં હતાં.

“આ બધું એક શરમ ભરેલી લુચ્ચાઈ છે,” અને મુલ્કાં સાહિબ-
ખાને બોલવાની હિમ્મત ધરી; “આ સેતાને જોયું કે હવે મ્હારે બચ-
વાનો એકે આરો તથી અને શિક્ષા સહન કરવીજ પડશે. એટલે માત્ર
વૈરબુદ્ધિથી અમને પણ ત્હેની સાથે પોતાના વિનાશમાં ખેંચતા જવાની
નીચ લુચ્ચાઈ છે.”

રહીમખાન (બગૃત થઈને)-“તે પોતાની જાંઘીમાં આગળના સઘ-
ળા ખૂનીઓ કરતાં આગળ વધ્યો હતો અને હવે જાણ્યું કે મોત આવી
રહ્યું એટલે ત્હેમના કરતાં પણ નીચતા, અધમતા, અને દુષ્ટતામાં આ-
ગળ વધવા પ્રયત્ન કરે છે.”

અમદુલ (ન્યાયાધીશના ગંભીર બબકાથી)-“ચૂપ રૂહો ! હું ત્હ-
મારું સઘળું કાવતરું જાણું છું, ત્હમારું દુખમતો દૂર કરવાના ત્હેમનાં ના-
મતું પત્રક પણ મ્હે વાંચ્યું છે, અને હું અત્યારે ત્હમને આ પ્રમાણે ક-
હું છું તેજ વખત પણ સુલેહના અમલદારો, મ્હારા હુકમથી, આજ રા-
તેજ ખંભાતને ઉધુ વાળવાનો ઇરાદો રાખનાર પોતાની પાસે સફેદ કુલ
સખનારા ગૃહસ્થોને પકડવામાં રોકાયેલા છે. મારે ચૂપ રૂહો ! કારણકે બ-

આવ હવે વધારે વાર ચાલી શકવાનો નથી.”

ખડાદુરશાહ, (આશ્ચર્ય પામીને)—“અમ્બદુલ ! આ બધાનો અર્થ શું છે ?”

અમ્બદુલ.—“કાંઈ નહિ, મહારા કદરદાન નવાબ સાહેબ ! ફક્ત અમ્બદુલે ખંભાતના રાજ્યબંધારણ તથા નવાબની જાંદગીની સામે થયેલું એક છુપું કાવતરું શોધી કહાડ્યું છે અને તેનો નાશ કર્યો છે ! એમાંતો કાંઈજ નહિ; પરંતુ જ્યારે આપ સર્વ મહારાજો મનુષ્યથી કરી શકાતી મોટામાં મોટી શિક્ષા અમ્બદુલને ધોડાકળ કલાકોમાં કરવાના માથાળુ વિચારમાં નિમગ્ન થયા હતા, ત્યારે તેણે ત્હમને સર્વને એક બચકર ખૂન-મરકીમાંથી બચાવ્યા છે !”

કમાલુદ્દીન (આરોપીઓની સામે જોઈને)—“ઉમરાવ ખંભાતી-ઓ ! ત્હમે આવા મોટા આરોપોનો જવાબ આપતા નથી. ”

અમ્બદુલ.—“તેઓ ડાહ્યા છે; કારણ કે હવે ત્હમને કોઈ પણ પ્રકારનો બચાવ મદદ કરે તેમ નથી. ત્હમના અનુચરોનાં હથિયારો પડાવી લઈ કચારનાએ ત્હમને રાજ્યની તુરગોમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા છે; ત્યાં જશે એટલે વધારે માહેતી મળવી સ્હેજજ છે. ત્હમને હવે કદાચ સમજ્યું હશે કે દિવાનખાનાનાં બારણાં આગળ અને મહેલની આસ પાસ જે ચોકી મહેં મૂકાવી હતી તે ખૂની અમ્બદુલ ન છકી જાય એટલા માટે નહિ; પરંતુ આપણા આ વોર નરોને જાપતામાં લેવાને માટેજ. ”

હવે ખંભાતીઓ ! ત્હમારી વર્તણૂક મહારી વર્તણૂક સાથે સરખાવી જુવો; મહારી જાંદગીના જોખમે મહેં રાજ્યને વિનાશમાંથી બચાવ્યું છે. ખૂનીનો વેશ ધારણ કરી, જે નિર્દય લૂંટારાઓની કટારોએ આખા ખંભાતને ઢંઙડ કરી નાંખ્યું હતું ત્હમના મકાનમાં પણ પ્રવેશ કરવાની મહેં હિમ્મત ધરી; ત્હમારે માટે મહેં તડકો, ટાઢ તથા વરસાદ સહન કર્યાં અને ત્હમે જ્યારે ઉધતા હતા ત્યારે જગૃત રહિને મહેં ત્હમારું રક્ષણ કર્યું છે. ખંભાતનું રાજ્ય બંધારણ તથા ત્હમારી જાંદગીઓ મહારે લીધે બચ્યાં છે; અને આટલું બધું કર્યા છતાં પણ મહારી નોકરી ઈનામ ને યોગ્ય નહિ ગણાય?—આટલું બધું મહેં દીવની શાહજાદી ગુલબદન માટેજ કર્યું છે, તે છતાં ત્હમે આપેલું વચન તોડી એ ઈનામ ખાળી રાખેશો? મહેં ત્હમને મૃત્યુમાંથી બચાવ્યા છે, ત્હમારી સુન્દરીઓની આબરૂનું સંરક્ષ-

જી કયું છે, અને ત્હમારાં બાળકોની મર્દન મારાઓની તલવારોથી બચાવી છે. આટલું બધું કામ કર્યા પછી પણ, ખંભાતીઓ! ત્હમે મ્હને મ્હારી વિવાહિતા સુલબદનથી દૂર રાખશો અને મ્હને સજા કરવાનો વિચાર દેજ રાખશો ? ”

“ જુવો ! આ ત્હમારાં નામો ! આમાં અહિં હાજર છે ત્હેમાંના કેટલા બધાનાં ખૂન થાત ? જે અમદુલ ત્હમારી નિદ્રાના વખતમાં જાગૃત ન રહ્યો હોતતો, ત્હમારામાંના કેટલા આવતી કાલના સૂર્યનાં દર્શન કરવા પામત ? આ નરાધમોનાં મ્હોં તરફ જરા નજર ફેરવો; ત્હેમના મ્હેરાઓ ઉપરની દરેક લીંટી ગુન્હાની કબુલત નથી કરતી ? ત્હેમના મ્હોં ઉપરથી એમ નથી લાગતું કે તેઓ ઇશ્વર અને પોતાના અંતઃકરણ બંનેની દક્ષિ-માં પાપી થઈ ચુક્યા છે ?—તેઓમાંથી એક પણ મ્હોં જવાબ દેવાને અગર ગુન્હો ધન્કાર કરવાને ઉઘાડે છે ? ‘ના’ કહેવાને તેઓ માથું પણ જરાયે હલાવી શકે છે ? અરે ! તેથી પણ વધારે, હજી પણ—આનાંથીયે વધારે ત્હેમના ગુન્હાની સાખીતી આપવાને હું તૈયાર છું. ”

ત્હેણે તે આરોપીઓ તરફ જોયું. “ સાંભળો—લક્ષ આપજો ! ” ત્હેણે કહ્યું, “ ત્હમારામાંથી જે પહેલવહેલો અહિં આગળ આવીને પોતાનો ગુન્હો કબુલશે ત્હેને હું તદ્દન માફ કરવાને તૈયાર છું. સમજા દુરાચારોની મારી ! અને તે બાબત, હું ખૂની અમદુલ, વચન આપું છું ! ”

તે સમજા કાવતરાંખોર ગૂંપચૂંપ ઉભાજ રહ્યા. એવામાં અચાનક હાલતચંદ આગળ આવ્યો અને ધૂનતો ધૂનતો નવાબના પગ આગળ ધુટણીએ પડ્યો.

“ ખંભાતીઓ ! ” તે બોલી ઉઠ્યો, “ અમદુલે જે કહ્યું છે તે તદ્દન ખરું છે. ”

“ એ બોલું છે ! જુલું છે ”—ના અવાજે તહોમતદારો તરફથી એકદમ નીકળી આવ્યા.

“ ચૂપ રહો ! ” અમદુલે મ્હોટા અવાજથી કહ્યું, અને ત્હેની મુખાકૃતિ ઉપર જે ચુસ્સાનાં ચિહ્ન તરી આવ્યાં ત્હેમણે સાંભળનારાઓનાં મન એકાએક ધૂમળી મૂક્યાં: “ ચૂપરહો ! હું કહું છું કે મુંગા રહો; મ્હને—અથવા ત્હમારા બોગરૂપ થઈ પડેલા મનુષ્યોનાં ભૂતનેજ સાંભળો. હાજર થાઓ, આવો ! ” ત્હેણે ગંભીર સ્વરની મર્જનાઓથી મહેલ ગમળી

મુક્યો, “વખત થયો છે !”

તેણે ફરીથી એકવાર સીસોટી વગાડી. બારણા ઉપડી મયાં અને નવાખના ખોવાયલા—ગૂમ થયેલા મિત્રો—માણેકચંદ, દયાસિંહ, અને બીજાઓને અંદર ધસી આવ્યા. “આપણે ઠગાયા !” રહીમખાન બોલી ઉઠ્યો, અને તેણે કમરમાં છુપાવી રાખેલું એક ખંજર ખુલ્લું કરી પોતાના પેટમાં છેક હાથાસુધી ખોલી દીધું. અને હવે જે આનંદ અને હર્ષમય દેખાવ દષ્ટિ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયો તેણે કોણ વર્ણન કરી શકશે ! જેમને હવે આ દુનિયામાંનો કદી પણ મળવાનું નથી અને જે હમ્મેશાંને માટે ગૂમજ થયા છે એમ બહાદુરશાહ બાણતો હતો, તે મિત્રોને જ્યારે તે બેટી પડ્યો ત્યારે તેની દહાડીના સફેતવાળ ઉપર થઇને હર્ષાશ્રુના બહેળા વેગથી દોડવા લાગ્યા ; પોતાનો સરદાર, મિત્ર, અને બાકીના મહેલા નવાખને બેટી પડતા તેને આટલો બધો મળગળો થઇ ગયેલો જેમ આ ત્રિપુટીની આંખો તથા ગાલ પણ ભીંજયા વિના રહ્યા નહિ. જે મિત્રોને બેહસ્ત શિવાય બીજી કોઇ પણ જગોએ મળવાનું બહાદુરશાહને સ્વપ્ન સરખું રહ્યું નહોતું તેમને ફરીથી અહિંજ મળી શક્યાથી તે ધુટણીએ પડી આર્દ્ર હૃદયથી સર્વ શક્તિમાન અને દીનબન્ધુ પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો. આ ચાર મિત્રો, જેઓ પોતાની જીવનગીતુ યૌવન મુકુલ ખીલવાની વખતેથીજ એક બીજાથી જૂદા ન પડતાં હમ્મેશાં સાથેજ મહાકાંચી આરંભતા હતા; અને જેઓ પ્રૌઢાવસ્થાના મંથાહનમાં પણ સહદયી બન્ધુઓથી વિખૂટા ન થતાં પરાક્રમેનાં રણક્ષેત્રોમાં સાથેજ જૂલતા હતા; તેઓ હાલ તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં જૂદા પડી જઇ પાછા એકત્ર થયા, તે ધટિફાનું અવર્ણનીય અંતર્ગત સુખ સર્વદા અનુભવજ સમજાવી શકશે. આસપાસ એકલા થયેલા ખંજાતના સજ્જનો તથા સત્તારીઓ પણ અહિં આનંદ સરિતાના આવેલા પૂરમાં, કોઇ પ્રકારનો વિચાર પણ નહીં કરતાં, નિરાંતે તણાવે જતાં હતાં, અને આ ત્રણે ફરીથી હસ્તગત થયેલાં નરરત્નોના સંબંધીઓ તથા મિત્રમંડળો તેમને પ્રુશનખતી આપવા લાગ્યાં. આ પળના આનંદઓધમાં બહાદુરશાહ અને મિત્રો શિવાય બીજું કંઇ જ લક્ષમાં રહ્યું નહિ; અને ગુન્હેગારોને મહેલમાંથી લઇ જવામાં આવ્યા તથા આત્મઘાતી રહીમખાનનું મડદું ત્યાંથી ઉપાડી લઇ જવામાં આવ્યું, તેની કોઇને ખબર પણ પડી નહિ. અને ગુલમદન

મેતાના ખુબસુરત પ્રેમીના ખબરો પર માથું નાંખી કુસકે કુસકાં બરી રેતે રેતે હળરોવાર બોલતી હતી-“ત્યારે તો અખદુલ, ખૂની નથીજ !” -તે પણ ખદુરા શિવાય કોઈની દૃષ્ટિએ પડ્યું નહોતું. આખરે તેઓ સર્વ શાન્ત થવા લાગ્યા-સહુએ આસપાસ જોવા માંડ્યું-અને દરેકના મ્હોંમાંથી “ખંભાતના સંરક્ષકનો જય થાયો !”-એ શબ્દો આકસ્મિકજ નીકળી પડ્યા અને તેમણે અખદુલની પ્રસંશાના વિજયધ્વનિથી આખો મહેલ ગળવી મુક્યો; તથા અખદુલનું નામ પણ દરેક હૃદયની હિંમર યાચનામાં બેળાવા લાગ્યું.

જે અખદુલને ફક્ત કલાકેકજ ઉપર આખી સભાએ-આખા મં-ડ્રો સર્વાનુમતે જલાદની તલવારને સ્વાધીન કરવાનું નક્કી કર્યું હતું, તેજ અખદુલ હાલ ઉત્તમોત્તમ પ્રકારની પ્રસંશાનું પાત્ર હોની આસપાસ ઉભેલા નાગરિકો તથા બાનુઓને થઇ પડ્યો હતો; હવે, ખંભાતના જે મહા-ન પુરુષોની જીંદગીઓ તેણે બચાવી હતી અને જે નવાબના ઉપર તે-ણે આટલો બધો ઉપકાર કર્યો હતો તે સર્વના કરતાં વધારે વંદનીય મ-હાર્જી, દેવતાઇ શિરસ્તાની પેઠે શાન્ત ઉભો હતો; અને, પોતાની પ્રીતી મૂ-ર્તિ તરફજ વહી રહેલી હોની દૃષ્ટિ ધારાજ ફક્ત ખતાવી ચકતી હતી કે, તેણે મનુષ્યજાતિમાં રહી માનવોને માનનીય બનાવ્યા છે; તેની દૃષ્ટિ જે બાલાને માટે તેણે આટલું બધું સહન કર્યું હતું તેનીજ ઉપર મ્હોરે-લી હતી.

ખદાદુરશાહે તેની તરફ ફરી પોતાનો હાથ લંબાવી કહ્યું, “અ-ખદુલ !”

મારું નામ અખદુલ નથી,” તેણે હસ્તે મ્હોંપે, નવાબના હાથ ઉ-પર નમ્રતાપૂર્વક ચુંબન કરી, જવાબ આપ્યો; “તેમજ હું અહમદનગર-નો ફ્રાજીલ પણ નથી. હું સુરતનો એક અમીરહું અને મહારું નામ પ-રવીઝ છે. મહારા કટા દુષ્મન સરદાર ખિજરખાનનું મૃત્યુ હવે મહારી જાત છુપી રહેવા દેવાનું નથી.”

“ખિજરખાન !” ખદાદુરશાહ ચિન્તાતુર મ્હોંરાથી બોલી કહ્યો.

“બહીશો નહિ.” અમીર પરવીઝે કહ્યું, “એ ખરું છે કે ખિજરખા-ન મહારા હાથથીજ મૃત્યુ પામ્યો છે, પરન્તુ તે ન્યાયપૂર્વક હાંડ મુદ્દમાં-જ પડ્યો હતો. તેની સમશેરને લાગેલું બોહી મહારા સરીરમાંથીજ વળેલું

હતું અને અંત કાળ વખતે તહેની મનોવૃત્તિઓએ તહેની ખુદ્દિ સુધારી લીધી હતી, મહારા નામ ઉપર જે જે ખોટા આરોપો દુશ્મનાઈથી મૂકી તહેને તહેણે કાળો ડાઘ લગાડેલો હતો તે યાજ્ઞતના પોતાના વાંકની સંપૂર્ણ કબુલત તહેણે મહને લખી આપી હતી અને મહારી ખરેખરો નિદોષતા તહેણે ખુદ્દલી કરી હતી; તહેણે વળી મહારું દૂષિત થયેલું નામ પાછું શી રીતે નિર્મળ થાય તથા મહારી સરકારે લીધેલી જાગીરો મહને કેવી રીતે પાછી મળી શકશે. તે પણ ખતાવ્યું હતું. હાલ તે તે સાધનો ક્યારનાંયે અમલમાં મૂકી દેવામાં આવ્યાં છે અને ખિજરખાને મહને કેવી રીતે દેશ નિકાલ કરાવ્યો તથા મહારા નાશને માટે કેવા કેવા પ્રકારની યુક્તિઓ ગોઠવી હતી, જેને લીધે મહારે મહારું નામ મૂકી દઈ હમ્મેશાં છુપાવેશમાંજ રેવું પડતું હતું, તે તે સર્વ અત્યારે આખું સુરત ક્યારનુંયે જાણે છે. કેટલોક વખત આમનેમ આથડ્યા પછી હું ખંભાતમાં આવ્યો, મહારો દેખાવ એટલો બધો તો બદલાઈ ગયેલો હતો કે હવે મહને પકડવાની અગર જાણી જવાની તો ધાસ્તી નહોતી; પરંતુ, ખરેખર આ તહમારા ખંભાતના રસ્તાઓમાં જુએ મરી જવાની તો બ્હીક હતીજ. એવા વખતમાં મહને જેમનાથી આખું ખંભાત ત્રાશી ગયું હતું તે લૂંટારાઓનો મેળાપ થયો. તહેમનો પગ ખંભાતમાંથી ફહાડવાને અને કાંઈક તહેમની કટારોને ઉપયોગમાં રાખતા અમીરી હરામખોરો વિષે બધું જાણવાને, હું તહેમના મંડળમાં જાણ્યો. અહિં હું ફત્તેહ પામ્યો. મહેં તહેમના સરદારને શુભબ્દનના દેખતાંજ કાર ક્યાં અને બાકીનાઓને ન્યાયને સ્વાધીન કર્યા. હવે ખંભાતમાં હું એકજ ખૂની રહ્યો. દરેક હરામખોરને પોતાનું કામકરવા મહારી મદદલેવી પડતી. હાલ તહેમે જાણોછો તેતે સધળી કાવતરાંખોરોની ખટપટો મહારા જાણવામાં આવી. મહારા જાણવામાં આવ્યું કે નવાબસાહેબના ત્રણે સલાહકારોનાં ખૂન કરાવવાનું તેઓએ નક્કી કર્યુંછે; અને તહેમનો સંપૂર્ણ રીતે મહારા ઉપર વિશ્વાસ મ્હોટાડવાને એ લોકોને ખાત્રી કરી આપવાની જરૂર હતી કે તે સધળા માણસોનાં ખૂન મહેં કર્યા છે. આ વિચાર મહેં મનમાં નક્કી કર્યો કે તરતજ ખવાઝાખાનને જાણાવ્યો. તે અને પ્રજા તેજ મહારા આ કામમાં મદદગાર તથા સલાહકાર હતા, તહેમણે મહારી નવાબ સાહેબને પોતાના એક બેહસતનશીન દોસ્તના પુત્ર તરીકે બલામણુ કરી. તહેમની સલાહ મહને વારંવાર ઉપયોગની થઈ પડતી હતી. તહેમણે મહને પ્રજા જા-

હાફરશાહ અને લેમનાં ખાસ માણસોજ જમ શકે એવી જગાઓ—ખા-
નગી મહેલો તથા બાગ ખગિયાઓની કુચીઓ મેળવી આપી; જેથી હું ધ-
ણીતાર પકડવા સિવાય છટકી જમ શકતો; અને લેમણે મ્હને રાજ્ય
મહેલના કેટલાક ગુમ માર્ગો પણ બતાવ્યા, જે રસ્તે થઇને ખુદ નવાબ સા-
હેબના ખાનગી ઓરડામાં પણ હું જમ શકતો. જ્યારે લેમને છુપા રહેવા-
ની વખત આવી ત્યારે લેમણે પોતે તો તેમ કરવાનું ધણીજ ખુશીની સાથે
કમુઝ કયું એટલુંજ નહિ પરંતુ ફરીથી ખુદર આવવાનો બાગ્યશાળી દિવસ
આવે ત્યાં સુધી માણેકચંદબાઇ તથા દયાલસિંહજીને પણ લેમણે સમજાવી
છુપા રાખ્યા. તે લૂંટારા હવે ખંભાતને તરફ આપે તેમ નથી; તે દગલ-
ખાજ કાવતરાંખોરો કેદમાં છે; અને મહારી સઘળી મુરદો હવે હાંસલ થ-
ઇ છે: માટે હવે, ખંભાતીઓ! જો લેમને યોગ્ય લાગતું હોયતો—હજી
ખૂની અમદુલ ત્હમારી સમક્ષજ ઉભો છે,—ત્હને જલાદને સ્વાધીન કરી દે;
હવે ત્હની ના નથી.”

“જલાદને સ્વાધીન ?” નવાબ, અમીરો તથા અમલદારો સઘળા
સાથેજ બોલી ઉઠ્યા; અને દરેક મનુષ્ય તેનાં ઉપર સૂચિત અદ્ભુત પરાક્રમે
વર્ણન રસમાં લુપ્ત થઇ ગયું.

“ખરેખર અમદુલ” આખરે આંખોમાંથી હર્ષનાં આંસુ લોહી નાંખતાં
નવાબ બોલ્યો: “ત્હારા જેવો ખૂની વવાને હું મ્હારું તાજ પણ ખરબાદ કરવા તૈ-
યાર છું. ત્હે એક વખત મને કહ્યું હતું કે, ‘નવાબ! હું અને તું’,—આપણે જો ખં-
ભાતમાં મ્હોટામાં મ્હોટા માણસો છીએ; પણ ખરે નવાબ કરતાં ખૂની કેટલો
ખૂનો વધારે મ્હોટો છે! ગુલબદન રૂપી રત્ન કરતાં મહારી પાસે બીજું કંઈજ
વધારે નથી; ગુલબદન મ્હને શહેનશાહી તાજના કરતાં પણ વધારે પ્રિય છે;
તે ગુલબદન ત્હારીજ છે.”

“અમદુલ!” ગુલબદન બોલી અને ત્હેણે પોતાનો હાથ તે ખુબસુરત
ખૂની તરફ લંબાવ્યો.

“ફતેહા!” તે બોલ્યો, “ગુલબદન ખરેખર ખૂનીની દિલદાર નયમ છે;” અને
ત્હેણે તે વિગા પૂર્ણ માલિકાને આખા ખંભાતની સમક્ષ છાતી સરથી દાખી.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઉપર.

હવે આપણા જુદા બધા નવાજ તથા તહેની મનોહર બત્રીજની પાસે
 એસાડી અમીર પુરવીજની પાસે વાનો ફરેવડાવીએ તો તહેમાં કાંઈ ખોટું
 મણાશે નહિ. ખિજરખાનના વૈરનું કારણ, અમીનાના મૃત્યુનું બધાન, પોતાના
 ઉપર મૂકવામાં આવેલા આરોપોની હકીકત તથા દુખમનોએ પોતાની પાછળ
 મોકલેલા મારાઓની તકવારોમાંથી કોઈની જવાનું વર્ણન; તે ટેકાણે ટેકાણે
 કેવી રીતે ભટકતો હતો તે, અને પોતાના પ્રવાસમાં મધ્ય હિન્દુસ્થાનની
 એક ભટકતી નટ લોકોની ટોળી પાસેથી, પુરવીજનું નામ હમ્મેશાં છુપાવી
 કાઢી ધણેજ બુદ્ધિશાળી માણસ પણ જાણખી શકે નહિ એવી રીતે વેશ
 બદલી શકવાની શીખી લીધેલી કળા તથા ધારણ કરેલું 'અમદુલ' નામ
 કેવી કેવી રીતે તહેને લાભકારક થઈ પડ્યું તે; પછી તે કેવી રીતે પાછો
 ગુજરાત આવી પહોંચ્યો અને ખવાઝખાનને મળી ફતેહ મેળવવાની યુક્તિઓ
 મોજી તે; ખવાઝખાનની મારફત સુરતમાં તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે લોકો
 તહેને વહાણ ભાગવાથી કુખી ગણેલો ધારણ હતા અને તેથી હવે ખિ-
 જરખાન વગેરે તહેના દુખમનો તથા સુરતનું રાજ્યમંડળ હવે તહેને તદ્દ-
 દન જુવીજ ગયું હોતું જોઈએ એવા વિચારથી કક્ત રહેજીજ ફેરફાર સાથે
 તહેણે પાછું પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ખાંઆતમાં ધારણ કર્યું તે; ખિજરખાન-
 ના અચાનક આવવાથી તહેને સંતાવું પડ્યું હતું અને પછી તહેને એકલો
 મગતાં તહેણે કરેલાં અધાગ તુક્યાનોને માટે તહેની પાસે હંદુ યુદ્ધની મા-
 યણી કરેલી, તથા જોકે પોતે પણ જરખી થયેલો છતાં તે યુદ્ધનું પરિણા-
 મ પોતાના લાભમાં આવ્યું તે; ખિજરખાનના મૃત્યુનો નવાજને બહીષ-
 ગવવાનો, અને અમદુલને પકડવાના વચનનો તથા રૂઝુદીનની ખટખટનો
 મુલમદન મેળવવાને કેવી રીતે તહેણે લામ લમ લીધો તે; રખેને મુલમ-
 દન સાહસિક શક્તિના બાજુ દેખાવથીજ તહેના ઉપર મોહિત થઈ જઈ
 ખૂની અમદુલ તરીકે તહેનો અસ્વીકાર કરે એ તહેને ધારતી હતી તે;
 ખૂનીના નામથી તહેના પ્રેમની સંપૂર્ણ પરીક્ષા કરી અને તહેના હૃદયની
 પ્રેમવેદી ઉપર કેટલું અર્પણ કરવાની હિમ્મત છે તે જોવી, એવા નિશ્ચ-
 એ કરેલા તે; અને જો આ પરીક્ષામાં તે નિષ્ફળ થઈ હોતો તે અખિ-

જા મનની આસાનો હમ્મેશાંને માટે ત્યાગજ કરવો એ પણ નિશ્ચય કરેલો તેઃ તથા બીજા ધણાએ કેમ, કેવી રીતે અને શાથી, જેમનું વર્ણન અહિં નહિ થઈ શકાય તેમ મહારી વાર્તાનો અપભ્રંશ રહેશે, પરંતુ જેમનો સ-આવેશ મહારી “અમીર પરવીઝ” નામની નવલકથામાં કરવાનો હતું, તે સર્વની પુછપરછ—વર્ણન—તથા વાતો ક્યાંમાં આખી રાત્રિ વહી ગઈ, તે બધા વિષે અહિં લખાણ કરવા જેટલી જગ્યા હવે રહી નથી, માટે વાચકો સમા કરશે એવી આશા રાખું છું પરંતુ હું ‘અમીર પરવીઝ’ ની વાર્તા લખવા માંડું તે પહેલાં એ સત્તાલતો મહારે પુછવાજ પડશે.—

પ્રેક્ષો.—‘મહેં જે રીતે આ વાર્તા લખી છે તે રીત ત્હેમને પસંદ પડે છે ?’

ખીજો.—‘અને જો વાચકોને તે રીતનો પસંદ પડીજ હોય, તો ત્હેવી વાર્તાઓના કથન કરતાં મહારો વખત બીજી કાંઈ વસ્તુમાં બધારે સારી રીતે ગાળી શકું ?’

મહેને જ્યારે આ સવાલોના જવાબ મળશે ત્યારે ઘણું કરીને હું—મહારી કલમ પાછી હાથમાં લઉં. ત્યાં સુધી તો ત્યારે ગૃહસ્થો અને બા-નુઓ ! સલામાલેકુમ ! દિવસનાં જાગૃત સ્વપ્નાં પણ રાત્રિએ ખુસમસક પ્રકાશ રેલી, તહમીરોં હૃદય જીવનોને આનન્દમય કરી નાંખે !

